

Укладач

Юрій ВИННИЧУК

НЕВІДОМЕ РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

АНТОЛОГІЯ

АНТОЛОГІЯ

**Невідоме Розстріляне
Відродження**

«Фолио»

2016

Антологія

Невідоме Розстріляне Відродження / Антологія — «Фолио»,
2016

ISBN 978-966-03-7531-4

Голодомор — не єдина трагедія українського народу. Друга не менша трагедія — знищення мозку нації, адже коли знищується мозок нації, то це веде до її жахливого занепаду. У біографічних довідках про авторів, твори яких увійшли до антології «Невідоме Розстріляне Відродження», не подано причин арешту та кримінальних статей, за якими їх судили: всі вони однакові — якщо не УВО (Українська Військова Організація), яка «ставила своєю метою організацію контрреволюційних повстанських сил», то «активна контрреволюційна діяльність, спрямована на повалення Радянської влади і встановлення української буржуазно-демократичної республіки», а то й зовсім безглузді — замах на членів уряду, праця на іноземну контррозвідку і т. д. Більшість прізвищ цих письменників невідомі ширшому колу читачів і майже усі твори, які увійшли до цієї антології, публікуються вперше після загибелі їхніх авторів. На читача чекають цікаві відкриття. Повість Петра Голоти «Алькегаль» дуже нагадує легендарний твір Венедикта Єрофєєва «Москва-Петушки», де герой перебуває у постійному контакті з алкоголем, переживаючи різні пригоди. У повісті Сергія Жигалка «Нарцис і Геркулан» героями стали двоє чортів. Повість Бориса Тенети «Гармонія і свинушник» була свого часу засуджена як наклеп на советську дійсність і заборонена. Антисоветським виявилось також оповідання Петра Ванченка «Оповідання про гніду кобилу», автор змушений був навіть каятися, що написав його. Читачеві цікаво буде також познайомитися з невідомими раніше поезіями Людмили Старицької-Черняхівської і рідного брата Василя Чумака — Миколи, фантастичним оповіданням Олекси Слісаренка та багатьма іншими творами, які не втратили своєї цінності й актуальності і в наш час.

ISBN 978-966-03-7531-4

© Антология, 2016

© Фолио, 2016

Содержание

Прокляті роки	8
Павло Коломієць	18
Стежка	19
«Тінь рожевих згасань – за плечима...»	20
«Мені здається...»	21
«Ой, згубилась блакитними днями...»	22
За снігопадом тань	23
Осінь	25
Снігом ніч	27
Манометр	29
Харків	30
Літня ніч	31
Караван	32
Марійка Дика	33
Ранішній бенкет	34
Ломаним акордом	35
Борис Тенета	36
Ти сидиш в задимленій кімнаті	38
Цю весну...	40
Уривок	42
«Минають дні, іде по літі осінь...»	44
Гармонія і свинушник	46
Частина перша	46
I	46
II	51
III	60
IV	65
Частина друга	72
I	72
II	78
III	84
Пилип Загоруйко	91
Крик уночі	93
Дзвони	94
Зупинись	95
Юхим Михайлів	96
Журавлі	98
В окопах	100
Галюсі	101
Вертайся до рідного краю	102
Прощальний зошит	103
«Ой, не підводиться рука...»	103
«Мені приснилася весна...»	103
«Куди ти, вітре...»	104
«Сіро в небі, згасли зорі...»	104
Кошмар	105

«Сміється сонце до землі...»	106
«Хоч би татусь прибув з заслання...»	106
«Чи я забуду тут, в неволі...»	106
«Нависли хмари грози і крові...»	107
Дружині	107
Гаврило Левченко	109
Тай-Цзи-Хея	110
На тім світі	114
На горобинім герці	119
Аполлоній Падоліст	121
«Підем, Панно, у простори...»	122
«О, не бійсь, що розпустила...»	123
Трель	124
Майовий сонет	125
Сумління	126
Непоборність	127
Мрії	128
Осінні сонети	129
II	129
IV	129
Таємність ночі	130
Я дужий	131
Антін Павлюк	132
Змрок	134
Твоє лоно	135
«Небо, як синя квітка з паперу...»	136
Осінне	137
Осінні бульвари	138
Жінці в танку	139
Листопад	140
В далечінь	141
Елегія	142
Пісня	143
Кохання	144
У морі	145
З циклю «Дні»	146
I	146
II	146
III	147
Із циклю «Закоханість»	148
«Між могил, – все оманність...»	148
Розпука	148
Вітер	149
Весна	149
Воля	149
I знов	150
Полудень	152
«Не почути сестриноного сміху...»	152
Забув	152

Сонет	153
Серпень	153
«Під кручею – сніги. Плач вітру по слідах...»	154
Петро Ванченко	155
Лист до редакції	157
Оповідання про гніду кобилу	158
І	158
ІІ	159
ІІІ	161
ІV	162
V	164
Історія Бруньки, двірського пса	166
І	166
ІІ	169
ІІІ	171
ІV	174
Ладя Могилянська	179
«З ранку до вечора жала...»	181
Літне	182
«Вітер весняний співає...»	183
Травневі трави	184
Осіння поема	185
Рондель	188
«Коли умирали, то бачили очі рушниць...»	189
На коні вороному	190
Купальські трави	191
Пам'яті Єсеніна	192
«Дні летять, як зграя журавлів...»	193
В день святого Юрія	194
«О, вокзали, тривожні вокзали...»	196
Піски	197
«Слізки дощу на листочках...»	198
«Я ні з ким не піду до пивниці...»	199
Микола Мінько	200
Бантина	202
Стогін	207
Кімната бородатого Чижика	215
І	215
ІІ	216
Кінець ознакомительного фрагмента.	225

Невідоме Розстріляне Відродження

Антологія

Укладач Юрій Вінничук

Прокляті роки

Помолимося за тих, що у розлуці
Помруть, відірвані від рідних хат.
Помолимося за тих, що у розпуці
вночі гризуть залізні штаби ґрат,
що душать жаль у невимовній муці,
за тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді
простри свої долоні милосердні...

Юрій Клен. З поеми «Прокляті роки»

Величезна трагедія, яку пережив український народ за весь період большевицького панування, ще й досі як слід не усвідомлена нами. Тілеві Уленшпігелю попів його батька Клааса бив у груди. Кожному українцеві, якщо він свідомий українець, а не малорос, повинен бити у груди попів мільйонів невинно убієнних. І цей попів волає про помсту, про новий Нюрнберзький процес, про те, щоб усі кати були названі поіменно.

Голодомор – це не єдина наша трагедія. Друга не менша трагедія – знищення мозку нації. Кожне життя, звичайно, дороге, але коли знищується мозок нації, то це веде до жахливого занепаду. Класик японської літератури Акутагава Рюноске висловив досить жорстоку сентенцію: «Життя людське не вартує навіть одного рядка Бодлера».

Якби обмежалося тільки Голодомором, ми б зараз мали іншу Україну.

Якщо порівняти режим Гітлера і Сталіна, то однозначно злочиннішим був сталінський. Гітлер не убивав своїх. Хто був незгідний з його режимом, мав змогу емігрувати. Сталін убивав своїх і не тільки не випускав нікого, а ще й заманював повертатися «на Родіну». Та тільки для того, аби потім усіх тих поворотців убити.

Сталін убивав незалежно від того, чи ти співав йому осанну, чи проклинав. Майже усі розстріляні поети заявили себе, як щирі патріоти советської держави. Але це їх не порятувало. Знищено було 90 % усіх українських письменників, художників, науковців, не кажу вже про вчителів, сільську й міську інтелігенцію. На волі залишилася жалюгідна купка, а ті, що звідали сталінські концтабори і мали щастя вийти на волю перед самою війною, утекли потім на Захід. Інші ж, виживши після таборів, у переважній більшості замовкли і до літератури не повернулися: Олександр Корж, Борис Павлівський, Іван Шевченко, Петро Горбенко, Михайло Корсун, Петро Голота, Роман Дурбак, Володимир Лопушанський, Григорій Стеценко, Свирид Мусіяка та інші. Були й такі, що не звідали репресій, але воліли зачаїтися.

Сергій Кушніренко (народився 1913 року) близький товариш Олени Теліги, автор збірки віршів «Пружінь» (1938), не загинув у похідній групі ОУН, як то пишеться у всіх довідниках. У 1946 р. він оселився із сім'єю в с. Михайлівка на Рівненщині. Тут поміняв документи, знищивши паспорт, перервав усі стосунки з колишніми знайомими, спалив усі фотографії, листи і навіть власну збірку віршів. У всіх документах писав, що освіта у нього п'ять класів, хоча володів кількома мовами. Працював бухгалтером у колгоспі. Згодом купив будинок у с. Хотинь

на Рівненщині, там і жив до кінця своїх днів. Тривалий час працював продавцем у магазині, потім робітником на місцевому цегельному заводі, де й трудився до пенсії. Писати він покинув, помер 5 грудня 1984 року. Через шістнадцять років після смерті Кушніренка його донька та онука виявили на горищі рукописи у старій коробці.

Дмитро Геродот (справжнє прізвище Івашина) народився у 1892 році, а не в 1882-му. З юнацького віку заявив себе талановитим журналістом. Анатоль Гак, з яким вони разом видавали газету, залишив про нього теплі спогади. Д. Геродот окрім гострих фейлетонів публікував і вірші. У 1920 році змушений був тікати від большевиків. Оселився у Румунії, працював на дипломатичній службі в посольстві УНР, дописував до паризького «Тризуба», був головою українського комітету. А далі у всіх довідниках пишеться, що його доля після 1939 р. невідома.

А тим часом Д. Геродот продовжував жити у Румунії. Знаючи, що його розшукують визволителі, він мусив ховатися – змінив ім'я, вигляд, відпустив собі бороду. Працював де попало, лише пізніше дістав посаду касира в аптеці, де й працював до пенсії. У січні 1975 року помер.

Таких незвичайних доль було багато. Більшовицький терор не обмежувався фізичним знищенням, а ще й духовним. Нація зазнала таких жертв, від яких не може й досі оговтатися.

Та було б помилкою усе спихати на одного Сталіна, адже репресії почалися задовго до того, як він прийшов до влади. Більшовики уже під час Московсько-Української війни (саме так її називала тодішня преса УНР) поводили себе в Україні, як гітлерівці: розстрілювали заручників, палили села, переслідували членів «Просвіти» і вбивали на місці.

Більшовики у 1918–1920 рр. убили композитора Миколу Леонтовича, художника Олександра Мурашка, історика Олександрю Єфименко і її доньку, поетесу Тетяну Єфименко, літературознавця Володимира Науменка, автора історичних повістей Олелька Островського, дитячу письменницю Станіславу Корвін-Павловську.

Система не шкодувала нікого. Були розстріляні навіть віддані її рупори: Борис Коваленко, Іван Кулик, Іван Микитенко, Іван Кириленко, Самійло Щупак та інші. Та це й не дивно, бо ще з часів Французької революції відомо, що революція завжди пожирає своїх дітей.

Сергій Кокот, один із тих письменників, яким вдалося вирватися під час Другої світової на Захід, згадував:

«Большевики, винищуючи українських письменників, робили це безпринципно й не питали, від кого починати й на кім кінчати. Це явище дуже яскраво можна схарактеризувати на прикладі такого письменника, як Іван Микитенко. До 1936 року це була кара Господня на українських письменників, типовий совітський метр на зразок теперішнього Корнійчука, який давав тон у літературі, проголошував настанови, словом, був уповноваженим від партії і НКВД в українській літературі. Його п'єси такого ж зразка, як і Корнійчукові, ставилися по всіх театрах Совітського Союзу та були введені як обов'язкові для вивчення в середніх та вищих школах. Як і Корнійчука, його величали потай совітським вельможею і мільонером. Але йшли часи. Микитенко піднімався все вище й вище по драбині совітських чинів. Він представляє у Москві у ВОАППі (ВОАПП – всесоюзне об'єднання пролетарських письменників) українську літературу. І, нарешті, від українських письменників він бере участь у т. зв. світовому конгресі письменників у Мадриді. В той час, коли зовні кар'єра Микитенкова начебто росла, невидні кроти, що зв'язували партійний осередок письменників з НКВД, вже рили потай яму, щоб у ній закопати цього літературного достойника. В той час, коли Микитенко перебував у Мадриді і вирішував справи світового значіння, в Києві літературні шури меншого масштабу – Іван Кириленко й Іван Ле – вже гострили зуби, щоб одним махом покінчити зі своїм літературним конкурентом за багатим письменницьким столом.

Характерно, що вони були його найближчими „собутельниками“, говорили на „ти“, Ванькою називали і в той же час їх заvidia гризли, що не вони, а він на вершці всесоюзної слави. Отже не без порад НКВД вони намовляють таку літературну гниду, як вічнопочаткуючий драматург Ю. Мокрієв, якому, до речі, також не давали спокійно спати драматургічні лаври Микитенка, щоб той поїхав на батьківщину Микитенка і там зібрав відомості та компрометуючі матеріали до чергової перевірки партійних документів. Мокрієв виявився найбільш підходящою кандидатурою для цієї мети. Він з літфондівськими карбованцями їде в село, де народився Микитенко, і сидить там цілий місяць. Не можна сказати, щоби роздобув він щось надто цінне за час свого довготривалого „відрядження“. Висуваючи на таку височину, як та, що припала Микитенкові, большевики в першу чергу розпитували про родовід, а в цьому відношенні Микитенко міг бути цілком спокійний. Але як і в кожній людині, у Микитенка на батьківщині знайшовся якийсь недруг. Він за пляшкою горілки змайстрував якусь небилицю, і Мокрієв приїхав з нею в Київ. Ми не знаємо деталей дальшого ходу справи, але досить того, що, повернувшись з Мадрида, Микитенко нюхом відчув, що його справи стоять нецікаво. Вже не було його меценатів – Панаса Любченка і А. Хвилі, а в повітрі запахло небезпекою. У Микитенка спочатку забрали партійні документи для перевірки, а потім одного дня він вийшов з дому рано і назад не повернувся.

Досі загадкове питання: з яких міркувань виходило НКВД, коли одну особу з партійних, наукових чи мистецьких кіл ув'язнювало, а іншу залишало на волі, при умові, коли на першу і на другу мало цілком достатню кількість компрометуючих матеріалів».

У 1929-му письменник Олекса Слісаренко виступає у судовому процесі над Спілкою Визволення України в ролі громадського обвинувача, гнівно таврує науковців та письменників, які опинилися на лаві підсудних. Але минає п'ять років, і Слісаренко сам опиняється за ґратами, звинувачений у тому самому, що й члени міфічної СВУ. Така ж доля чекала й на другого обвинувача – письменника Григорія Епіка.

Микола Куліш, натхненний процесом над СВУ, аби сподобатися владі, заходився писати музичну комедію проти буржуазного націоналізму. Головними діючими особами там були Грушевський, Петлюра, Винниченко і Тютюнник. То мало бути неабияке посміховисько. Грушевський співав у тріо з Петлюрою і Винниченком. При цьому роль видатного історика мав грати карлик з довгезною бородою, яку виносили на сцену дівчата у «мазепинках» і розмовували її уздовж сцени. А два позитивні персонажі – комсомолец і комсомолка – цитували б історію України-Руси.

Ціле щастя, що цей фарс так ніколи і не втілювався.

Володимир Сосюра у дні процесу над СВУ сотворив цілу поему «СВУ»:

Я усмішку їх неживу —
пізнаю у обличчі СВУ:
скорбний розпач тих, хто умер
і на лаві підсудних тепер,
хто готується в дальнюю путь,
що хотів послать туди нас...
Ну, а з ними, а з ними в цей час
і поети їхні умруть.

Ці вовки в одежі овець

є ще в нас і співають: «Кінець»...
і не люблять гудки і дим...
та уже не воскреснуть їм.

Ач, який цей Єфремів, ач!
І Старицька з лорнетом там?!
Так і треба шакалам-катам!
Плач, поете куркульський, плач...

Я стріляв би по них крізь сміх,
Бо не жалько й не краплі їх...
Карабінко моя! Тах, тах!..
Тільки диму і крові пах...

Тільки знаю вже добре я,
Що і кулі жалько для них,
що уже не воскреснуть ніяк,
бо немає ґрунту у них.

Пропливає підсудних ряд —
це останній їх мертвий парад,
наче смерти над ними печать,
і тільки траурно труби гримлять...
тільки труби гримлять не для них,
бо у них навіть труб нема,
бо над ними і в них тільки тьма,
тільки смерті над ними сміх...

Я дивлюсь у обличчя їм,
уявляю їх у труні...
Тане споминів гострий дим,
і спокійно, спокійно мені.
Я у партері, в першому ряду,
бачу в них на волоссі слюду, —
їхні очі тупі, як щербаті ножі,
на волоссі слюда й нафталін у душі...

І од них, наче іскри вночі,
капле кров їхніх слів нежива,
димно валиться брежень гать,
і смердить їхній лемент брудний...
Так, їм нічого більше сказати,
крім того, що сказали вони.

А за кілька років поет змушений уже вдавати божевільного та переховуватися у психлікарні, щоб вижити. У грудні 1937-го він публікує в «Літературній газеті» вірш «Меч»:

У певних він руках.
Йому вже двадцять літ!

Страшний для ворогів
і рідний нам без краю.
На варті наших прав
і сонячних побід
у ці щасливі дні
так гостро він сіяв.
Це на тобі спиняв
Держинський зір з любов'ю, —
наш рицар, що в віках
безсмертний назавжди.
Веселкою палай
в стальних руках Єжова, —
з тобою, правди меч,
не знати нам біди.

Кость Буревій у статті «Літературний штаб українського фашизму» проклинає західно-українських літераторів:

«Підніжки, що живуть з ласки польської дефензиви, мають багацько гонору й пестять безліч солодких мрій. Ці мрії про самостійність, про виключну одиницю, про надлюдину Ніцшого, про „високу українську культуру“, за творців якої вони себе вважають, і нарешті – про велетня, героя а La Мусоліні, що виратує рідне міщанство від загибелі.

Про літературний штаб українських фашистів я говорю, шановні читачі, – про „Літературно-Науковий Вісник“, що став органом славетнього політичного паливоди Дм. Донцова».

Але цей памфлет Буревія не врятував. Як не врятувала самовіддана боротьба з українським націоналізмом Івана Микитенка. 1–2 жовтня 1937 р. на партійних зборах спілки письменників Іван Ле потрясав залу:

«До останніх днів у керівництві спілки письменників був висуванець і ставленик фашиста Хвилі, чужа, ворожа партії і радянському народові людина – куркульський синок Микитенко. Являючись зброєносцем підлого троцькіста Авербаха і надійною опорою фашиста Хвилі, Микитенко весь час шкодив радянській літературі, засмічував лави письменників ворожим мотлохом, активно прикривав і підтримував ворогів, що пролазили в спілку, заважаючи спілці очиститися від ворогів. Свою шкідницьку роботу Микитенко приховував удаваною „боротьбою“ проти націоналістів, на ділі злигавшись з ними.

Припертий до стіни незаперечними фактами, Микитенко „визнає“ один за одним свої злочини перед партією, перед радянським народом. Батько Микитенка був куркулем, мав власного млина, складні сільськогосподарські машини, орендував землю бідноті, спекулював, мав лавку, гнав самогон. Старший брат Микитенка – Грицько, запеклий куркуль і спекулянт, був в штабі куркульської банди і з зброєю в руках боровся проти радянської влади, пускав під укіс ешелони з червоноармійцями. Микитенко не тільки приховав від партії все це. Він пригрів брата свого бандита, протиснув його в радянський виш, допоміг йому стати лікарем, передав йому квартиру і дав змогу цьому бандитові приховуватися під чужим прізвищем – Дубовий».

Письменники каялися і били себе в груди, виправдовуючись перед примітивними звинуваченнями. Як приклад, можна навести промову Максима Рильського у грудні 1937 р... Поет уже встиг побувати в кігтях ГПУ і дивом врятувався. «Рильського на деякий час ув'язнюють, і цього було досить, щоб зламати особисту волю поета й змусити його працювати на замовлення совітської влади, – згадує С. Кокот. – Епоха пісні про Сталіна в творчості Рильського – то епоха найжахливіших моральних тортур, які від власного сумління зазнав поет. Поета в той час не пізнавали його найближчі. Опухлий від постійного zalивання горілкою своєї совісти, він на очах найближчих приятелів плакав, як мала дитина, бив головою об стіл і в безпорадності гриз собі пальці. Це покутувалися творчі гріхи перед самим собою. Прийшло не заломлення, а насильницький перелім волі людини ззовні. Сталося те, що в Совітському Союзі прибрало масові розміри перед примарою неблаганної фізичної смерті. Діти вирікалися батьків, дружини чоловіків, матері дітей. Рильський, безперечно, жертва цього нелюдського жаху».

Тому й не дивно, що на черговому з'їзді письменників поет мусив каятися:

«Вчора тов. Савченко сказав приблизно таку фразу, що вороги народу шупаки і коваленки держали довгий час під дулом таких письменників, як Бажан, Яновський, Рильський, не давали їм творити в той час, як ці люди переживали творчу кризу. З цієї фрази тов. Савченка залишається враження надто ідилічної картини. От, мовляв, був собі, скажімо, Рильський, його під дулом держали вороги народу, а то б він собі прекрасно писав і т. д. На жаль, справа стояла інакше. Адже били Рильського не тільки вороги народу, а й чесні письменники, в тому числі й ви, тов. Савченко. А чи було варто бити? На мою думку, було варто. Хіба не було варто бити Рильського, коли він був членом неокласичної групи? Хіба не варто було його бити, коли він протиставляв „статичну“ творчість творчості „динамічній“?..

Так, об'єктивно говорячи, це, звичайно, була не служба трудовому народові; споглядальна „статична творчість“ – незалежно від намірів автора – лила воду зовсім не на радянський млин.

Отже, для мене тепер ясно, що мої колишні „парнаські“ тенденції були не тільки естетичні, а й ішли на пожиток ворогам народу, які хотіли використати в своїх брудних цілях оці моменти споглядальних настроїв...

Є у нас дві сили, які в правильне русло спрямовують нашу роботу. Перша сила – це ленінсько-сталінська партія, яка показує нам справжні шляхи, куди і як іти письменникам, коли вони хочуть бути справжніми синами радянської землі. І друга сила – це найбільший у всі віки критик – народ. Я повинен признатися, що коли мені доводиться вранці крізь вікно чути мою пісню про Сталіна, яку співають червоноармійці, то це варто для мене всіх критичних статей наших критиків».

29 січня 1937 року «Літературна газета» подає звіт про письменницькі збори під категоричним заголовком – «Нещадна кара ворогам народу». Тут мова про суд над троцькістським центром – заклики до пильності, до перегляду письменницьких лав, до викриття і справедливого суду. Тут же вірші Л. Первомайського «Вирок» та П. Усенка «Гримить наш гнів».

Були випадки, коли письменники дозволяли собі засумніватися у правильності лінії партії. Так Григорій Косинка у червні 1934 р. на письменницькій конференції не погодився із закликом Андрія Хвилі «стати інженерами людських душ» і у своєму виступі заявив: «Ми стаємо не інженерами, а міліціонерами людських душ». «Цей дотеп, – згадує Василь Гришко, – був сказаний у такому контексті, що його дійсний сенс спочатку „не дійшов“ до свідомості аудиторії, і вона навіть із сміхом аплодувала цьому дотепові. Але в стенограмі Косинчиного

виступу у „Літературній газеті“ це місце не було наведено, і тоді всі зрозуміли, що Косинці кінець».

Дмитро Бузько на схожих письменницьких зборах сказав і зовсім невинні слова, що, мовляв, усі можуть помилятися, бо навіть товариш Сталін інколи помиляється. Після цього його стали немилосердно цькувати, доки не арештували.

Наведу ще уривок зі спогадів С. Кокота, оскільки вони публікувалися ще під час війни й не передруковувалися:

«В грудні 1934 року коротке інформаційне повідомлення сповістило про розстріл групи українців, між якими були письменники і поети О. Влизько, Д. Фальківський, Г. Косинка, Р. Шевченко, К. Буревій, І. та Т. Крушельницькі, Р. Сказинський, М. Лебединець та інші. Для всіх, особливо для тих, хто знав особисто страчених, було очевидно, що розстріл цей є ні що інше, як демонстрація. Що справа не в них персонально, а в тому, що процес фізичного нищення розпочався, і це ті перші, що під гарячу руку попали. Це було чорним знаменуванням! Так воно і сталося.

В тому ж році було проведене непереврене по своїй цинічності цькування одного з кращих представників української культури, професора і поета Миколи Зерова. На прикладі Зерова вимальовується євангельський процес зради Юдою учителя свого Христа. Сірий, безбарвний студент, а потім аспірант Інституту, якого професор Зеров вивів у люди, Петро Колесник, спричинюється, як зв'язуюча ланка в процесі цькування і виживання з інституту професора. Колесник, якого потай гризли заvidia на ту загальну повагу і любов, якими користувався проф. Зеров серед студентства і громадянства, не завагався, щоб підпрягтись і почати ту мерзенну роботу, наслідком якої було спочатку усунення ученого з Інституту, а потім арешт і заслання. Що робив Колесник? Він на загальних зборах студентів і викладачів Інституту тільки критикував „ідеологічні викривлення“, яких, мовляв, допускався у своїй роботі професор, а потім не завагався у совітській пресі помістити статтю, в якій розкритикував з позицій так званої марксо-ленінської методології усі праці Зерова. Чи було хоч за макове зерно у цій критиці послідовно наукових тверджень, об'єктивної аналізи, чи хоч би звичайного розуміння суті речей? Аніскільки! Це був просто матеріал для НКВД, на підставі якого можна було зложити справу проти вченого. І зложили. На катедру професора, після усунення Зерова, як воно завжди робилося в Совітах, виліз той же таки Колесник. Отже, мета, принаймні для нього, була ясна. Але НКВД дивилося далі. Воно згодом і Колесника прибрало. Так нечистими руками, нечистих з нашого народу, провадилася послідовна робота що до винищення українських кадрів на Українській Землі!

Приклад Зерова – Колесника не поодинокий. Що це була система і то система глибоко продумана, твердить нам ще інший приклад. У Києві десь до 30-х років працював відомий мистецтвознавець і музичний критик Юрмас (Юрій Масютин, 1896–1942), редактор творів М. Леонтовича і член редакційної колегії журналу „Музика“. Десь у 30-х роках його заарештувало НКВД і пред'явило обвинувачення в перебуванні в контрреволюційній націоналістичній організації. Ця людина, що була далека від будь-якої взагалі політичної діяльності, рішуче почала заперечувати це. Тоді їй заявили, що є живі свідки, яким він, Юрмас, пропонував увійти в члени націоналістичної організації. Коли це Юрмас заперечив, тоді йому дали т. зв. „очну ставку“, наочне зіставлення з людиною, яка довгий час була у нього і провадила з

ним всякі розмови, що ніяк до політики не стосувалися. Цією людиною був літературний критик П. (Леонід Підгайний. – Ред.).

Він на тій „очній ставці“, не моргнувши оком, заявив, що на одних таких відвідинах Юрмас запропонував йому вступити до націоналістичної організації, яка своєю метою ставила повалення радянської влади. І що він, П., в той же день заявив про це НКВД. Юрмасові через так зване „ОСО“ (Особое совещаніє НКВД) дали 10 років далеких таборів, де він і загинув. В тюрмі Юрмас обурювався тільки на те, як могла ця людина вигадувати неіснуюче, свідчити про неправду, переконувати в тому, чого не було? Юрмас загинув. Але крутою стежкою вгору пішла життєва кар'єра П. Ми сумніваємося, що йому її стелили за одного Юрмаса, чи, Боже борони, за великі наукові здібності. Досить того, що йому, П., в Москві доручили були репрезентувати своїми статтями усю новітню українську літературу в „Літературной Енциклопедії“, „Большой Советской енциклопедії“ та інших всесоюзного масштабу виданнях. Це він, П. на сторінках „Літературной Енциклопедії“ опльовував усю українську літературу, жонглюючи такими термінами, як „куркульські письменники“, „контрреволюційний націоналізм“, „контрреволюційна петлюрівщина“ і т. д. Цей приклад підтверджує нам ще раз, яких жажливих заходів імалися большевики для знищення української інтелігенції».

Чимало українських письменників побувало за кордоном, а Іван Микитенко навіть влітку 1937 року їздив до Іспанії та Франції як делегат II Міжнародного антифашистського конгресу письменників, але усі вони чесно поверталися в Україну, де на них чекала загибель.

Жоден радянський письменник навіть не спробував перетнути кордон, хоча це було можливо. Мій батько, який жив на Тернопільщині, розповідав, що він не раз з іншими хлопцями переходили на територію УРСР, займаючись контрабандою. Було багато випадків, коли українські селяни утікали до Польщі та Румунії, було чимало випадків, коли і з Буковини та Галичини переходили кордон в УРСР. Віталію Юрченкові не тільки вдалося утекти з Соловків, але також потрапити до Польщі, як і Юрію Горліс-Горському та Лютому-Лютенкові.

На жаль, письменники воліли тікати з України в Росію або в Середню Азію. Але й там їх досягала рука НКВС. Раїса Троянкер – рідкісний приклад успішної втечі. Ще у 1931 році вона виїхала з Харкова до Росії та одружилась із пролетарським письменником, колишнім чекістом Іллею Садофьєвим. До 1935-го живе у Ленінграді, бачить, що коло починає звужуватися, і раптом розлучається з чоловіком та їде до Мурманська, де уже пише російською і працює в російській газеті.

Були знищені майже усі письменники старшого покоління, які публікувалися ще до революції. Нічого подібного у Росії не було. Там теж декого розстріляли, але більшість вижила. Їм не давали публікуватися, але не вбивали. В той час, як жоден український письменник, який повернувся на батьківщину з еміграції, не вижив, Олександр Купрін, незважаючи на те, що в еміграції виступав із антибольшевицькими творами, повернувся у 1937 р. в Росію і помер через рік своєю смертю.

Під час війни сталінська машина винищення української еліти продовжилася. Замість того, щоб талановитих людей уберегти від неминучої смерті, їх посилають на фронт і кидають у м'ясорубку разом з сотнями тисяч ненавчених, неспоряджених, а часто й неозброєних бійців.

Доли багатьох письменників ховають у собі чимало загадок. Про окремих з них можна прочитати, що вони під час війни були у підпіллі, а навіть брали участь у партизанському рухові. Здебільшого це фантазії самих письменників, які таким чином намагалися пояснити своє перебування на окупованій території. І Василь Козаченко, і Юрій Збанацький ледве чи справді були у партизанах, бо їх бачили в окупованому Києві зайнятими зовсім іншими спра-

вами. Відтак інформація про те, що той або той поет загинув на фронті ще не означає, що так було насправді. Вже у наш час раптом виявилось, що Дмитра Надіїна розстріляв СМЕРШ, а Микола Черниченко загинув від рук німців не як комсомолец-підпільник, а як оунівець.

Жодним чином не применшуючи репресій, вчинених німцями, треба визнати, що їхні дії були зрозумілі і піддавалися логіці. Вони убивали поетів-націоналістів і поетів-комуністів з однаковим натхненням. Логіки у сталінських репресіях не знайде ніхто. Можна було жити тихо, не висовуючись, а все одно колись потрапити у лещата.

Гей, спокійні, досвідчені! Всякі!
Ви!
Чії щелепи мов обценьки!
Я тихенький, тихенький. Тихіш од трави,
Взагалі я дуже тихенький, —

пробував оборонитися від комуністичних посіпак Євген Плужник. Намагався бути тихеньким і Володимир Свидзінський: «Три радості у мене неодіймані: Самотність, труд, мовчання». Або ще:

Загудів трамвай і зник поволі.
Я один в провулку мовчазному.
Стрягнуть ноги в глибокий порох,
Не почує ані друг, ні ворог,
Як я наближаюся додому.

Йому вдалося пережити репресії 1930-х років, але на самому початку війни Україну захлиснула нова хвиля репресій.

Я нарахував понад півтисячі знищених письменників, біля сотні їх було розстріляно лише в одному 1937-му. Доля понад трьох сотень письменників, чії твори були опубліковані з 1900 по 1944 рік, взагалі невідома.

* * *

До цієї антології увійшли твори, які за окремими винятками були невідомі сучасному читачеві. Жоден з прозових творів цієї збірки не перевидавався з 1920—1930-х років. Виняток становлять лише окремі поети, чії вірші в різний час потрапляли в періодику.

У біографічних довідках я не подаю причин арешту та кримінальної статті, за якою судили письменників, бо всі вони однакові: якщо не УВО (Українська Військова Організація), яка «ставила своєю метою організацію контрреволюційних повстанських сил», то «активна контрреволюційна діяльність, спрямована на повалення Радянської влади і встановлення української буржуазно-демократичної республіки», а то й зовсім безглузді – замах на членів уряду, праця на іноземну контррозвідку і т. д.

Найпопулярніші часописи подаються абрєвіатурами («ЛНВ» – «Літературно-Науковий Вісник», «ЧШ» – «Червоний Шлях», «ЖйР» – «Життя й Революція», «С-Г Пролетар» – «Сільськогосподарський Пролетар»), а також назва внз (ІНО – Інститут Народної Освіти).

* * *

Цієї книги б не було, якби не сприяння працівників Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, у стінах якої я почерпнув левину порцію презентованих текстів.

Упорядник висловлює глибоку подяку директорів бібліотеки Мирославу Романюку, завідувачам відділів Юрію Романишину та Костянтину Курилишину, які терпляче виконували усі мої забаганки і примхи.

Ю. Винничук

Павло Коломієць

Народився у 1900 р. в Конотопі в багатодітній родині залізничного кондуктора. По закінченні міського училища працював на заводі, потім пішов добровольцем на фронт, а після революції був у Червоній армії, партизанів. Повернувшись до Конотопа, створює молодіжний загін для боротьби з повстанцями, військами Директорії та білогвардійцями, бере участь у першому з'їзді українського комсомолу, а в 1918-му вступає до партії.

З 1919 р. працює в Києві у центральному бюро зв'язку та інформації при народному комісарі у військових справах України, а в 1920-му стає комісаром кавалерійського полку. Після завершення Першої московсько-української війни очолює в Конотопі відділ народної освіти, редагує газету, стає членом Конотопської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Дивовижно, як така людина могла писати настільки проникливі метафоричні поезії. Перші свої спроби П. Коломієць показав Павлові Тичині, потім познайомився з М. Рильським та А. Казкою. З 1926 р. починає друкувати поезії в журналах «Червоний Шлях», «Життя й Революція». У 1930-му видав збірку поезій «Партитура тривоги», до якої увійшло всього 11 віршів. Друга збірка «Садівник» уже не вийшла.

10.11.1930 р. П. Коломієць застрелився перед арештом.

Стежка

Куди ж побігла ти? Постій!
Не слухає. Біжить;
І струногон зелений свій
Городами дзюрить.
Гаряча тінь – як вирізан
На береги тісні:
То літнє сонце в день вгруза
Крізь дерева рясні.
За південь легка снадь лягла
На стьожку голубу...
З кінця в кінець – біжить, гуля,
І пнеться у дугу.

«Тінь рожевих згасань – за плечима...»

Тінь рожевих згасань – за плечима.
Але там, вдалині, у пітьмі
Розриваються жахом невпинним
Ще прийдешні, не бувші дні.

Вони йдуть, наближають, бурують,
У нестямі грози і жаги
Підіймають незнано-злюю,
Невмирущу муку землі.

Наближайтесь! суворим рядом
Станьте тут, біля лану й лісів.
За крицево-бронзовим ладом
Летимо у багряному сні.

«Мені здається...»

Мені здається,
що й я лишу своє життя
у келії чоботаря. —
Дугою вигнув спину,
і рукою
так моторошно бігає по шву!
А на полицях
розставлено правила й копила,
чорняві і брудні.
Тут зрідка зазирає хлопчик,
такий бадьорий та стрункий.
Великі сірі очі
схвильовано вдивляються в багно,
розкидане навколо майстра.
Як лячно, друзі милі!
Обідраний, старий,
занедбаний з дитячих літ —
лиш тільки дратву шило й кожу
він визнав за своє.
А світ розлігся за вікном
чарівно й буйно,
гойдає сміх, утіху – й молоде
прекрасне слово.

Тут чоботар
за зоряним вікном
чекає хлопчика до себе
– у чоботарські учні.
Ось ще раз гляну на осіннє сонце
і піду.

«Ой, згубилась блакитними днями...»

Ой, згубилась блакитними днями
щирість серця і буйних слів.
Розлилися рожеві плями
і розбіглися в чужу далечінь.

Промайнули краса і радість,
юність німо лежить біля ніг,
і ніхто – ні словечка – поради!
і ніхто не приймає сліз.

Ну і згода. Нехай до болю
не надійде ніхто із вас.
Я ж притомлено йду до порога
і ридаю в майбутній час.

Ви зростаєте в хладнім димі,
ви зростаєте в жовтих вогнях,
і червоний – хоч зрідка – заблима
і трагічний розкочує шлях.

У шляхах, у дорогах майбутніх
може згасне назавжди біль.
Пригортаю до серця муку
і ковтаю прозору сіль.

Я для когось чужий і пустельний.
Що для вас чийсь шалений біль?
Тільки ж знайте: в Країну Далеку
Прийде людськість крізь муку і тлін.

За снігопадом тань

Загас мій сад.
Засипано снігами лист осінній,
і синім холодом дерева скуто.
Птиця
морозною струною пролітає,
і прислухається до дзенькоту снігів.
Мовчить земля.
Лише вночі
розколює повітря мертвий тріск:
підліток саду —
юна вишня —
вітами здригнулася,
і як стріла
струною змовкла.
І яблуневі віти
дугами на дах.
Оркестром стріл
горить уранці паморозь.
Сонце
не в силі зняти срібну зброю саду,
і тільки вітер,
десь там за південь,
звіє —
здує срібно-рожеві грозна.
І паморозь – на дах,
на стріху зеленаву.
І знову темний тьмяний сад.
Одинок у снігу.

А то —
запіниться метелицею ніч,
і ллється строгий льот
акордами мовчання.
Куди не глянеш —
білих рун
отари снігові!
Тоді сади
розкрилюють снагу,
таємно
дзвонять
перемогу:
за снігопадом – лютий вітер
і березнева тань.
Вже проростають світом дні,
і легко-юним сходить сонце.

Місяць
примерзло проскрипить за північ,
і знизиться
проваллями світанку.
Не зворухнеться клен.
Мій згаслий сад
зростає перед світом томно, сіро,
а десь за панциром кори
прозора кров
готує кружний ход —
за снігопадом лютий вітер
і березнева тань.

Осінь

Патлатий клен гойдає зелень,
Ворушить пломінь сонця.
Він знає – ще не осінь,
Ще тільки раннєє згасання.
А на болоті,
де куп'яки стрижуться тихим вітром,
зелений сміх – ще тільки квітне!
Він – зо мною.
Ліс,
як синю далеч Франції,
вітри самотньо сріблять.
Він снить – як сторожка вода – у небо,
Буяють луки – пустельністю.
Була колись трава,
ну а тепер – стерня лоскоче ноги.
Сумно так.
Одна вода біжить зеленим шумом,
гойдаючи колишні квіти —
що згасли,
згасли, обірвались.
Поле
злотистим шляхом стеле путь —
жовту, як піски.
Лиш гречка пізня примовкло мріє.
Вже скоро, скоро
підріжуть коси й гречку.
Тихо й сумно.
Городина
скресає в срібний дощик ранком
і цілий день мовчазно снить.
Налетється плід,
порадує старече око,
але ж цвітінь – не вернеться назад!
Хай яблука рожевобокі
сміються з мене,
в затишку гойдаючи налив, —
мені однаково.
Бо в очереті,
ось тут за яром,
осінь гострить вуха
і ловить гомін тиші...
Вона лежить з спідницею подертою,
заплющить очі – скалить рота —
погрозливо розп'явши руки
над землею.

Вона – німотна зараз!
Ось тижнів через три —
розірве пута,
спідницю зеленую лишить в бур'яні
і як скажена
на лісу скочить:
Ген багрянець жовтня...
...десь падолист
озвався лісом глухо.
Сади примовкли й стежать день.

Снігом ніч

Ти лежиш в пустельному холодному саду,
Може несподівано до тебе надійду.

Обдарую німотою твій зимовий сад,
І неждано і нестримано заграю з світом в лад!

Я не знаю, де сховається моя туга печаль,
Де розіб'ється на скалки шкляні неупинна даль.

Проплива вона крізь холод і вітри,
І лишає тільки смугу синю для шатрів.

Пропливаю одногранним гірким сном,
І впиваюсь синє-далечі настиглим вщерть вином.

Смутно придивляюся до тихих хат,
І по стріхах бачу: вже не буде вороття назад.

Промандрую аж за обрій де любов,
Розпочну у тих країнах світлий лов.

Буду юність уловляти – і в саду,
Те, чого шукають чисті – там знайду.

2

Хто на межах стигне в білому снігу?
Хто на вежах пльоска прапором снагу?

Пропливають мимо башти дальні кораблі,
І співають чужоземці про любов мандрівника Алі.

Той мандрівник кинув наречену для шляхів,
І вогнем багряним океанами горів.

Стигнуть межі, а на вежах пльоска льот,
Бурями на скло прозоре б'ється льод.

Пропливають чужоземці кораблями в ніч,
Глухо поза баштами гуде майбутня січ.

І снага смуглява перетворюється на вино,
Світове і весняне об'єдналося в одно.

Десь Алі вернувся нареченої шукать,
Стружками розсипалася міць мідяних ґрат.

Пісню буйну, пісню про майбутню височінь,
Вигукнули вежі для холодних снігових склепінь.

Манометр

На дибу взято села. А міста
на мідяні тимпани грають
і титанічний круг розхитують
у буряному непокою сили.
Ведичні терези повисли над часами.
Обезуміло в румби рве стріла,
тарелі там і тут, —
плигають гумові літа
і об залізні мури б'ються.

Харків

Розкинулося місто між горбами.
Пливе аулом ген аж ген, до небосхилу, —
там металеві дамби й бомби
багряно покололи обрій.
Розкинулося місто: табор:
де гноми перетворюються на титанів.
Де землю взято в металеві дуги,
в залізний крик.

Літня ніч

Липнева ніч,
липнева ніч
ходила,
Збирала ягоди
в саду.
Вона в кущах
в сліпих кущах
перстами шелестіла,
і лягла тінь
в гущавину.

Лежала тінь,
лежала тінь
над садом,
Хитала полог синій
верховин.
А шкляний місяць
жовто і медвяно
Перетирав
на жорнах
лінь.

Над садом лінь,
Над садом лінь
висока!
На п'яні трави
тьмяно
повиса...
А в пелюстках
а в пелюстках вишневих
вже проступала
вранішня роса.

Смаглява ніч,
смаглява ніч
ходила,
збирала ягоди
в саду.
Вона в кущах
В сліпих кущах
перстами шелестіла,
Чи ти ж знайшла там
Хоч одну?

Караван

В алеях міста глибиною ліній
проходить караван пустині
ліниво коливаються тюрбани золоті
боками п'яними хитаються верблюди
тюрбани: золоті від сонця
жовч кораблів: піском пустині
рожевий захід кидає гарячий блиск
на скло фасадів
і розбивається в асфальтах
десь долиною гасне – згасне

к
а
р
а
в
а
н
в
е
р
б
л
ю
д
і
в

Марійка Дика

Народилася у 1900-х в Галичині. Навчалася у Львові в драматичній школі, якою керував Микола Вороний. Богдан Кравців писав про неї: «Не надто вродлива, але безпосередня й відверта поетка Марійка Дика, що у 1927–1928 виїхала разом з багатьма іншими в Радянську Україну і там, зазнавши різних поневірянь поміж безпритульниками, була розірвана собаками».

«Українська Загальна Енциклопедія» (1930–1935) подає, що Марійку Дику у 1933 р. розтерзали собаки у харківській тюрмі.

Дві її поезії були надруковані у «ЛНВ» (1925, № 6). Публікувала також переклади з польських поетів.

Ранішній бенкет

Роззолочений сміється сад...
На сталевих сопілках холодний ранок виграє...
І синій дим сріблестим відблиском бринить довкола сонних
груш...
Хто тут був?
І хто росистими акордами в розпалене мені лице кидав?
Переображений і блідий в тріумфі сонця схід горить...
Тремтить від холоду напіврозкрита розкіш білих рож...
Чи то стомився день, чи я згасаю?..
(Чи, може, за синім берегом нові горять острови?)
Стихає гамір улиці і кам'яні верхи зникають...
Допливаю!
Холодними долонями огняний квіт зриваю...

Ломаним акордом

Барвистим водограєм приснуло місто.
Плакатами улича розмалювалася.
Сміється ринок бозами...

Віддихає розпилена втома на задумливім чолі...
Вдзвонилися в думу трамваї...
Небо сталлю грозить...

Хмаролом каштанів і блискавиці лип
Палати з карт побурили мені!

Світляними акордами місто дзвенить...
Вогкі очи кінські копита доганяють...

Борис Тенета

Справжнє прізвище Борис Гурій. Народився 8.04.1903 р. в селищі Покровське на Катеринославищині у родині вчителя. Після смерті батька 1914 р. перебрався до Катеринослава, навчався в тамтешньому ІНО, у 1927-му перевівся до Київського ІНО на третій курс історичного факультету. Перші вірші надрукував у 1924 р. в журналах «Червоний Шлях», «Зоря», «Нова громада», «Життя й Революція» та ін. Видав книжки прози «Листи з Криму» (1927), «Гармонія і свинушник» (1928), «Десята секунда» (1929), «Будні», «Ненависть», «П'яниці» (1930), «В бою» (1931). Належав до угруповань «Ланка» і МАРС.

За спогадами дружини Євгена Плузника, Б. Тенета в передчутті арешту снував доволі наївні плани: «Небезпека наближається, скоро і по нас прийдуть, а жити так хочеться, що здається, я зроблю так: піду до річки, залишу свій одяг на березі, покладу в кишеню всі доку-

менти на ім'я Бориса Тенети, а сам на голову нав'язу який-небудь одяг такий, щоб можна лише було прикрити грішне тіло, перепливу річку... і нема мене... піду, куди очи глядять без документів, без нічого. А хтось знайде мій одяг на березі з документами, передасть у відділ розшуку міліції, міліція – в НКВС. Ну, що ж, скажуть, утопився сам раніше, ніж ми його утопили».

Письменник навіть написав з відчаю листи Сталіну й Горькому, благаючи звернути увагу на ситуацію в Україні, де ув'язнюють невинних людей.

Б. Тенету арештували 20.01.1935 р. на Кавказі, куди він поїхав до родини. В сухумській в'язниці він зробив спробу покінчити життя самогубством. Його врятували і відправили до Києва, встановивши суворий нагляд, щоб не повісився і не порізав вени. Але 6.02.1935 р. письменник уночі під ковдрою подер рушника і кальсони, прив'язав один кінець за бильце ліжка і затягнув собі на шиї петлю, дотримавши обіцянки: «Мене бандити не розстріляють, я не дамся...»

Ти сидиш в задимленій кімнаті

Ти сидиш в задимленій кімнаті
І так лячно думати мені —
За копійку кожен може взяти
У завулках безпритульних днів...

На столі брудне розлите пиво,
Я дивлюсь на тебе із кутка —
Не сховає павутиння сиве
Молода, оголена рука...

Там за містом, у степах розлогих,
Золоті чекають вечори —
Ти прийшла з великої дороги,
Де копальні, вугіль, димарі.

Знаю я, за темним коритаром
Знов тебе в нічний розіпнуть час.
Серце кров розбурханим ударом
Розганяє силою образ...

За вікном шумить чи степ чи місто —
Я вернуся – тільки-но поклич.
Золоте розкидала намисто
По садах, будинках біла ніч.

Я піду по вулицях осінніх,
Де колись акації цвіли...
Небо знов ясне таке і сине,
Як у наших (у твоїх) селі...

Знов вернуся глянути на тіло,
Що в кафе «Венери» продаси.
Може й ти коли мене любила
У житах шовкових по росі!

Так сиджу і крізь туман дивлюся,
Пиво п'ю, ковтаю матюки,
А у темному запльованому люстрі
Під очима бачу синяки...

Дні біжать і гаснуть у минулім,
У кайданах людяний мій гнів.
Ах, чому пісні мої не кулі —
Я б тоді не так поговорив!..

Я б сказав... та що тепер я можу?
Сплять слова холодні на сторожі,
Вічні в серці – холод і зима...
Де ж піду, до кого відгукнуся?..
Ніч самотня, вітер і туман...

Цю весну...

Цю весну сміюся і співаю.
Мчать, летять на борзому коні
Жовті жовтні, безтурботні маї,
Немудровані і одчайдушні дні.

Та сьогодні холодно і сумно
І чомусь минулого шкода.
Оглянуся: хутко і столунно
В мертвої прірви падають літа.

Не до діла скучив за своїми
Махряком і сіном запашним...
Сонце б'є хвостами золотими
І у небо синій лине дим...

Та бринять мені чудним докором
Тихі згадки, йдуть одна по одній —
(Чи тому, що я уже не хворий,
Чи тому, що я вже не голодний.)

Чи тому, що маю сіру шляпу,
Жовті шими і цигарник срібний...
На селі давно подошли шкапи
І пишу я вірші непотрібні...

Вже не вийду драними ногами
В черевиках лапати багнище.
Хтось чужий з ворожими думками
Буде спати на моїм горищі...

Вже не я ходитиму до ставу —
Там, де шлях від міста до заводу,
Інший хтось, гримкий і кучерявий,
Буде кролем різати чисту воду...

В тишині похилого паркану,
Де уперше стрілися з тобою,
Де колись таємно цілувались,
Заросло навіки лободою...

Маки там, а за парканом — рожі,
Далі — степ, дорога і загати.
Вже не я, а інший, кращий, може,
Буде тут люб'янку цілувати.

Все, усе тепер забути маю.
Ну, то що... минулого не жаль.
У куток найдальший заховую
Бузину люльку і печаль.

І тебе – сімнадцятого маю.

Уривок

Як проходив тою дорогою —
То зустрілися:
Я і ти.
Два листочки спало з дерева,
Два листи.
І понесла вода прозора
Ті листи...
– Не пройти нам з тобою, дівчинко,
Не роз'їхатись,
Не пройти!
Усмінулася, похилилася:
Хлопці ті!
– Від мосточка в боки різні —
Дві ж путі!
– Не кажи не кажи так, дівчино...
– Ат, пусте!
Засміялася, озирнулася
В рідний степ.
Так зустрілися, так віталися
Ти і я.
І в очей та уст не питалися,
Як ім'я.
– Не пройти нам з тобою,
дівчино, —
Не роз'їхатись,
Не пройти!
Подивилася та й заплакала:
– А все ти!

Та бодай тим листочкам не падати
На мою на біду.
Вже тебе не стрічатиму і не
знатиму, —
На місток не піду.
Не було про тебе і вістки,
Та немає і досі.
Вже минуло гаряче літо
Й кавунами червоними осінь.
Не одна, не одна вже осінь!
Ой, четверта, ще й п'ята...
... Вже не буду тебе дождатись,
Не буду виглядати.
Так забулося й не згадалося б,
І про тебе б не чув, не знав.
Тільки ті літа,

Тільки ті роки
Пропив, прогуляв!..
Та як знову проходив дорогою —
Де колись:
Я і ти, —
Два листочки впало з дерева,
Два листи.
І понесла вода прозора
Ті листи.
...Від місточка ж у боки різні —
Дві дороги лягло, широкі —
Дві путі...

«Минають дні, іде по літі осінь...»

Є. Плужникові

Минають дні, іде по літі осінь,
В прозорім сумі ніжна й золота.
Жаркі стрічки впліта в зелені коси —
Слова прощання на мої уста.

Я знов один, чужий собі й нелюбий,
З піснями синіми по синій далині...
І хтось поклав слова на почорнілі губи —
Такі ласкаві, ніжні і сумні.

Який я став? Яка тому причина?
Вже кинув бокс і курс вечірніх вправ...
Мале хлоп'я тепер мені за сина,
А чи ж давно я з ним у цурки грав?

Біжать автобуси так само вчора й нині,
А день – такий же синій, синій день...
Скажи, чому в дочасну домовину
Нас путь одна сухоткою веде...

Скажи, чому бушую і гуляю,
А в серці сум і сонце і весна,
І дух терпкий степового розмаю
І золота весна...

О не сумуй, що не такі, а інші
Прийшли ми в цей зелений, милий світ.
Там у степах забрунькувала вишня,
І на Дніпрі сльозою вкрився лід.

Там по степах... та ти не розумієш,
Тобі рідніші брук і димарі...
У сивім ковилі ховає сонце вії
І в позолоті очерет горить.

І кличе владно знову повернути
Далекий голос юність золоту,
А за вікном голодний вітер, лютий
І в ніч дерева зігнуті ростуть.

Ах думи, думи... До блідого ранку
Вузька канапа не дає заснути: —
Я завтра знов лічити буду гранки

І у портфелі тамувать весну...

Гармонія і свинушник

Частина перша

I

Диктова дощечка, прибита на дверях, промовляла: «Стукати у вікно».

І справді, Катерина, пооббивавши руки, два-три рази вдарила каблучкою в двері і вже збиралась йти, коли десь зарипіли іржаві завіси й хрипкий сонний голос прохрипів:

– Хто там?

Катерина:

– Тут живе Петро Сушня?

Відповіді не було; вона почула тупотіння босих ніг, біганину й балачки.

На дворі було тихо. Сонячний ранок гудів хмарами мушви, із близького кладовища долітало зелене цвірінькання птахів і солодкий запах бузку. Весна саме переходила в літо і вже тепер о восьмій ранку в цьому заводському селищі, що розташоване по цей бік Дніпра проти великого південного міста, було жарко й задушливо від порохняви й розпаленого каміння.

Катерина здивовано ждала – де ж пішов отой хрипкий бандит?

Через дві хвилини за дверима знову щось застукало і на поріг вийшов хлопець з розкуй-овдженою головою.

– Зайдіть, – пробурмотав він і повів Катерину до хати. – Вибачте, – почав понуро він, але раптом якась сонячна зміна сталася з ним; обличчя йому зашарілося, і він радісно засміявся... Засміявся він, а Катерина байдуже:

– А! Й ви тут живете, Михайле? Я й не знала! Мені треба бачити Петра Сушню... Я прийшла, щоб побачити Петра Сушню.

– А... він зараз прийде.

– Я йому привезла листа з Києва, – додала, що вона, власне, й Петра мало знає, що коли б не лист, то вона не зайшла б. – Навіть, чудно, як це ми знову зустрілися.

Для Михайла – це теж несподіванка. Так. Але тут увіходить Петро й перебиває розмову.

Катерина:

– Якщо хочете відповісти, та завтра принесіть. Бухаринська, 10. Галині. Ви ж її знаєте? – вона уважно обдивилася кімнату й всміхнулася, глянувши на Петра.

– Добре, – пробурмотів той, а Катерина, кинувши «до побачення», енергійно на місці повернулася і вийшла. Вже в дверях знову зупинилася, оглянула сіни й до Петра:

– Дивіться ж, не пізніше 11-ї...

Петро не встиг і рота розкрити, щоб подякувати, як вже двері за Катериною стукнули надворі. Михайло схопив шапку й подався слідом за нею, а Петро замислено повернувся до кімнати.

В ту саму хвилину двері в сусідню кімнату прочинилися, висунулася білява голова Данила й запитала:

– Це до Михайла приходила?

– До Михайла.

– А він що, подався за нею? Як же ж так. Він же черговий сьогодні? – обурився бас Дмитра-завгоспа.

Всі хлопці здивовано переглянулись, ніхто нічого подібного за Михайлом не помічав, особливо щодо дівчат, і це був перший випадок порушення комунальної дисципліни з його боку.

– Фю-ю, – засвістав Іван, – засипався й Михайло.

– Весна, – відповів Андрій і почав скептично крутити козячу ніжку з махряку й заялозеної газети.

– Н-да, – позіхнув Іван, – однак, немає води й умитися. Принеси Петре, за нашою конституцією маєш ти вартувати замість Михайла, а Михайлові ми якусь кару вигадасмо.

– Дійсно, чому то я? Завжди чомусь я!

Петро почав сперечатися, але йому загнули «салазки» і він скорився.

Вмивалися над тазом (в тазі лушпиння картоплі, недокурки, різне сміття), хлюпали на піваршина навколо себе, на підлогу, на стінку.

Петро, як черговий, зливав і лаявся, що вони вмиваються, як свині, що вони багато води марно тратять: не наносишся на них. Хлопці «прийняли до відома», а що він сам робив так само, коли не чергував, то ніхто не звернув на його слова потрібної уваги.

Втиралися сірим-сірим, колись давно білим рушником. Потім стали ваксити чоботи. Ваксили вони щонеділі, бо була це єдина розкіш, яку могла собі дозволити комуна.

Поснідавши хлопці швидко розбіглися. Зостався один Петро наварити обід.

Наваривши обід, він поклав ключ від хати під струхлявілі східці й подався вулицею, прямо до степу. Як завжди він ішов, про щось думаючи, і то задирав голову догори й усміхався до безхмарного неба, то уважно додивлявся до кожного камінчика, що траплявся йому дорогою. Йшов швидко, натикався на людей, прохав вибачення і знову біг далі з таким виглядом, ніби у нього боліли зуби.

Сьогодні думки турбували Петра. Такі химерні думки! І він ішов усе далі й далі, не помічаючи, що минув свою вулицю і вийшов у степ.

На ньому були «штанировані» кальсони й синя матроска, а в руках кепка без козирка (козирок десь забіг), кепка ще виконувала обов'язки портфеля, а коли сонце дуже вже припікало, то недбало валялася на потилиці, як зім'ятий шмат паперу серед трави.

Костюм іноді доповнювала люлька, а по весні квіти. («Вони ростуть, за другою балочкою на п'ятнадцятій верстві, де шлях на Сандорівку».)

Була в нього хустка, якою він користався виключно в гостях, не тому, що вважав за гігієнічніше залишати зайве на вулиці, ні, цьому причиною були економічні міркування (мило) та лінь.

Було в нього ще й нерухоме майно, килим, на якому він спав і вкривався, певніш обгортався. Нерухомим же він звався тому, що все інше було завжди при нім і на ньому.

Травневий степ вже колосився, стрункий та високий, і Петро, розгортаючи обома руками зелені хвилі, плив прямо на обрій, за кряж, на могилу. Там він любив сидіти й дивитися на той бік Дніпра, униз, де за коліном кінчалися димарі й туманів рівний степ...

От іде він степом, а назустріч йому дівчина з чорною косою, очима сірими: підійде, обів'є тою косою чорною, в очи зазирне, питає так тихо:

– Кого ти шукаєш?

А він так сміливо обгорне її, притулиться червоними губами до уст запашних, степових і скаже:

– Так це ти? Чому не приходила так довго?

А далі... а далі розпливалося все...

Чудно. Може, там десь в Америці, чи то в Австралії, на хуторі, чи в місті є дівчина, а може, вона от зараз там майнула за рогом спідницею, а він і не знав. Не знав! А можна було б підійти до неї так просто, простягнути руку, вона зрозуміла б... Буде жити він з нею поруч,

будуть бачитись, може, з нею щодня, а потім непомітно щезне вона, а він і не відчує, що так близько була вона... А комуна сміється.

– Хиря така, а ще й вередує: та дурна, а в цієї слоняча шкура... Тьху, хоча б піку причепурих, лісовик малахольний.

І справді, ходив він з рудою бородою, волосся росло на голові буйно й весело, знайомлячися з гребінцем лиш тоді, коли вся комуна на пленарному засіданні ухвалювала надати Петрові належного порядній людині вигляду.

Тоді: довготелесний Дмитро сідав на нього верхи і, не зважаючи на протести та згоду сидіти вже смирно, витрусював з кишень бички, махряк і цілі фунти віршів. Його держали за шию і примушували ваксити й терти до блиску його поруділі за місяць черевики.

Потім його зачісували й брили, неодмінно лаючи за жорстку, як дріт бороду, а коли він починав сперечатися, то Дмитро, що вважався за спеца в справах обдирання шкури, нахабно й глузливо кричав: «Мовчи, зараза» і напихав у рота мила й волосся з щітки. Вся комуна іржала й була страшенно задоволена з тієї процедури, а Петро завжди намагався якнайшвидше скінчити з цим вибухом товариських турбот і як надалі одтягнути цю неприємну дезінфекцію, бо бритва була щербата, скарги ж на це викликали лише правдиву відповідь, що він сам собі винен, бо не треба ж бути ідіотом і застругувати олівці нею!

Сьогодні Петро ще з ранку помітив, що комуна дивилася на нього пожадлигим оком, і через те повертався додому, коли зовсім стемніло (при каганці чорта пухлого побриють!).

Він ішов, заносючи до блокнота якусь цікаву риму, весело наспівуючи пісню собі під ніс, чи то «Яблучко» чи то «Чу-ра-ра».

Він поставив крапку і вже підніс до рота олівця, щоб поссати його трохи, як наскочив на щось. З-за краю зшитка він побачив жовті черевики, а потім і всю дівочу постать. Певно й вона читала йдучи.

– Петре, – закричала дівчина й обурено замахала руками, – що це ти, вбити мене хочеш?

Петро зупинився, понуро підвів голову і запитав, не відповідаючи:

– А що то за тьотя зупинилась у тебе, на Бухаринській?

– А? Катерина Ласко. А що, вже закохався? – запитала Галя й засміялася заливчасто й зелено.

Вона була на зріст невелика, чорна жакетка вигідно стягувала стан, а жовті черевики обгортали сильні швидкі ноги якимось задьористо й весело. Неспокійна вона була й непосидюща і при зустрічах завжди безсоромно командувала Петром. І тепер вона обхопила його рукою й швидко потягла вулицею.

– Проводь!

– Та п-почекай же, – бурмотів той... – На вулиці видно, а ти обнімаєшся.

– О?! Обнімаюся! Опудало ти чортове... Ет, та тебе можна...

– Гм. А хто ж знає, що це я... й чому як мене, так можна, – образився Петро.

– Хе! Всякий тебе одразу впізнає, хоч би поголився, рижоїд нещасний (вона саме вчора здала залік з хемії), і не соромно? Страховище яке, коні непритомні попадають, як побачать тебе такого великого й дурного. Не я – твоя сестра... – закінчила вона вже суворо.

Петро хотів був щось відповісти, але глянув на її усмішку, змовк і задумався над тим, що він таки справді занехаяв себе, але в кожному разі він в цьому винен менше всіх. І справді, може тайна такого неуважного ставлення до одягу була в тому, що він якимось боявся дівчат. Потрапивши в їхнє коло, він не знав куди подіти свої довгі руки та ноги, сидів мовчки і потім раптом (ніби: чорт його забери, пропадять, так пропадять!) починав незграбно рухатися й, як він висловлювався, триматися «пікантно» або, як казав Іван, просто «по-ідіотському»: сміявся, голосно говорив, безладно жестикулював, а потім знову затихав, не знаючи, що робити й казати далі.

Тому дівчата ставилися до нього трохи насмішкувато («як старші» «халера на їхню голову?» – це Петро).

Та й він, здавалося, мало думав про них. От і тепер радий був утекти, але Галя міцно тримала його руку й тягла за собою.

Петро не смів сперечатися, але його непокоїло одне: що, як він зустріне кого з комуни? Буде тоді історія, засміють його до смерти. Ще подумують, що він закоханий! І Петро од цих думок аж спітнів.

Рішуче зупинився:

– Я не можу... я дуже поспішаю, Галю... у мене важливі справи...

– Не бреш, не бреш, будь ласка. А чому ти не був на зборах?

– На яких?

– От! Сьогодні ж вівторок...

– Ах... чорт би мене розірвав, та чекай же... – злякався Петро.

– Чекай! – і Галя почала вичитувати йому...

Він і такий, і сякий, і голова в нього капуста, і путящого з нього нічого не буде... а коли він, вже каючись, почав п'ятірнею чухати потилицю, вона призналася, що сьогодні свято і зборів ніяких не було. Петро розсердився:

– Що я дурень, чи що?..

Але Галина не дала договорити.

– А що я знаю, ну?

– Що ж ти можеш знати, нічого не знаєш.

– Ні, знаю, тобі відмовили вчора останні два учні.

– Де ж ти про це довідалася?

– Довідалася. Знаю й чому... Один забув табличку множення (поки ти не вчив його, то він хоч це пам'ятав!), а другий сів на іспиті з історії, бо сказав, що Батийів похід був 1613 року. Ага! Хто сказав йому цю дурницю?

– Дурницю? Я...

– Ти? Ах ти... певно якогось вірша робив.

– Не робив, а писав.

– Однаково.

– Ні, не однаково, то чоботи роблять... м... м...

Помовчали.

Петро:

– А знаєш, я, врешті, радий, що скінчив з цими бельбасами. Залишилась в мене ще одна ідіотка, ну така дурна, аж крутиться. Знаєш, що вона мені сказала вчора: «Платон дуже вродливий мущина». – Чому? – запитав я. Вона бачила його фотографічну картку! Розумієш? От дурепа. Я спитав, чи не бачила вона у нас в музеї гравюри Юлія Цезаря з автографом українською мовою? Вона обіцяла піти подивитися... О-ох, морока мені з нею. А тут ще заліки треба здавати... Е... куди ж ми зайшли? М... м...

– У сад.

– А мені додому треба, – сказав Петро, обтираючи кашкетом спітніле чоло. – Ти не боїшся, Галю?

Галина нічого не відповіла, подала руку і сказала сердито:

– Бувай, – і пішла.

Петро подався просто додому, але місячна ніч так хитро обдурила його, що він довго ходив вулицями, усміхаючися сам собі, і лише коли вже місяць лизнув білим язиком хрести на цвинтарі, потрапив додому.

На дверях був замок; це вартовий не витримав літньої ночі і втік з хати. Тихо. А на цвинтарі шелест, і сміх, і тіні під кам'яними хрестами.

Знав Петро, що там і Андрій, і Дмитро, і Іван – вся комунія. Може, Михайло де в читальні сидить. О, цей Михайло витримає і не таку ніч. Завжди один, сам, понурий і мовчазний. Правда, були якісь чутки, що він залишив на фронті якусь Катерину, цю саму, здається, але Михайло нічого не казав, і хлопці лише догадувалися.

Чекати не було чого: все одно повернуться не швидко і, хоч це проти правил, доводиться лізти вікном.

Не спиться Петрові, чи тому, що місяць срібним гудзиком око жмурить, а за плечима двадцять років лише, чи, може, тому, що Галину зустрів. Може.

Довго думав Петро про щось, вже вдарило дванадцять і місяць сідав.

«І де їх чорти носять? А завтра рано вставати!» – Заснув.

Хлопці прийшли додому аж під ранок, Михайла й Дмитра ще не було. Вже й полягали, коли хтось постукав.

– Стукають, – сказав Іван. – Хто вартовий. Ти, здається, Андрію. Піди відчини.

– Дрихне, – озвався Данило, що спав з Петром на одному ліжкові, – дрихне, чортова перечниця.

– Бреше, вставати не хоче, ану стукни його по черепу.

Данило штовхнув Андрія.

– Вставай відчиняти.

Андрій образився.

– Ач, наказувач знайшовся, я черговий, доки не заснув, а вночі чергових немає. Та вже й більше дванадцяти.

– А хто ж відчинить?

– А я знаю? Хай відчинить, хто завтра вартує.

На завтра мав вартувати Андрій, а тому він пірнув у юридичні тонкощі, доводячи, що він може спокійнісінько спати собі цілу ніч, хоч би там бандити у хату лізли... До семи годин ранку.

Поки хлопці сперечалися, знадвору почали ламати двері.

– Та відчиніть же, – почувся.

Нарешті Петро, згадуючи предків і проклинаючи нащадків, відчинив. Увійшов Михайло, скинув шапку і запитав:

– Курити є?

– Ти іноді задаєш на диво ідіотські питання, – звичайно немає, – відповів Петро.

– Ну так у мене є! Вставайте!

Вмить усі хлопці були біля Михайла.

– От і гаразд, а то всі бички попалили, Андрій навіть під ліжком підмів і під скринєю шукали, – гомоніли радісно хлопці, але Михайло їх обдурив.

– Та немає в мене, то я нарочито, щоб ви в інший раз швидше відчиняли.

Лаялись:

– Коли покликав, то хоч роди, а дай закурить!

– Ну й життя. Я всі кишені повивертав і хоч би тоді крихтонька, – зідхнув хтось жалібно.

Коли доводилося сидіти без хліба і в холоді, хлопці не піддавались одчаєві, але не палити зранку це було справді над силу.

В таких випадках їх охоплювала якась нудьга, якийсь неспокій, що потім перетворювались на чорну меланхолію і, нарешті, все скінчувалося сваркою з-за якої-небудь дурниці.

Петро справді перевернув ранком усе догори ногами. На біду Дмитро десь завіявся, а всі гроші завжди були в нього. Лежали тихо.

– Не штовхайся, – крикнув раптом Андрій, – я тебе як штовхону. Посунься, бо я лежу з самого краю.

– І що в тебе за звичка придушувати мене до стіни.

– Ну-ну. Курити нічого, так вже й лаються, – озвався Михайло.

Хвилини дві тяглася мовчанка.

– Миша, а Миша... може, в тебе є хоч трохи витрусити. А? – це Іван. – Бичок, може, де заховався.

Всі напружено чекали.

– Ні, немає...

Зітхнули. Тоскно пробивався світанок через брудні шибки на темні стіни, почорнілі ще з зими.

– Ех, коли я був малим, то кізяки кури́в і були вони такі смачні, як первосортний тютюн.

– Кинь, Петре, – озвався Андрій.

Петро сів і, мрійно дивлячись у вікно, казав далі:

– Так. Первосортний. Дрібна крошка і запашний.

– Та кинь же!

– Шкода, що борошна не можна палити...

Хлопці обурились. І що за свинство справді: цей Петро завжди не до речі жартує: палити кортить, аж у середині болить, а він жартує. Теж знайшов чим жартувати!

Знов стало тихо, і не було ніякої надії закурити, але Михайло вдруге обду́рив хлопців; він насипав на стіл махряка, й хлопці з рекордною швидкістю скрутили товстелезні цигарки...

– Сьогодні приходила Дашка й гроші за місяць правила... Я пообіцяв, – сказав Петро.

Хлопці щиро здивувалися.

– Пообіцяв? Це цікаво. А де ж ти візьмеш, хто ж платити буде?

– Це вже не моє діло. Дмитро – завгосп.

Саме в цю хвилину увійшов Дмитро і відразу ж почав лаятись.

– Ви чого двері не зачиняєте? Хочете, щоб, як той раз, чоботи вкрали. Спите як кури, а двері настіж.

Ніхто не відповів. Дехто вже спав, а декому лінки було сперечатись, – все обійшлося тихо.

Десь кричав півень. В кімнаті було спокійно, лиш Петро бурмотів крізь сон і свистів носом.

II

Далеко-далеко, за широкими ланами, за високими лісами, кувала зозуля.

Стоїть Катерина, стоїть прислухається.

Вже й небо впало чорне-чорне, і далеко десь кинувсь рибальський вогник угору. Налетіли співи з села, переплутались, затремтіли над водою і погасли в хвилях.

І знов тихо, тихо.

Катерина проста селянська дівчина, з бровами сонцем випаленими, з очима вітром степовим навіяними.

– Чудна дівка, і заміж не іде, і з хлопцями не гуляє, а прийде ранком: де була, не говорить, та не чує, щоб гуляла з ким на селі.

А вона ходила до Дніпра, прислухалася до співів, невиразно мріяла. Іноді тихою ходою дряпався Дніпром пароплав. Це з міста.

Там життя цікаве, зовсім одмінне, нове і люди там справжні люди. Справді, у великому місті воно має бути новим, не таким, як тут, де ще й досі панує дяк, а дядьки по-старому пиячать, – тільки не горілка вже, а самогон.

Минав час, падало жовте листя, все прозоріше ставало небо, і ранком туманіла земля.

В повітрі метушилися постріли, злякано дивилася економія розбитими вікнами, – це білі тікали.

Потім приїздили з міста, роздавали книжки, щось казали. Селяни уважно слухали, за книжки дякували – «пригодяться на цигарки» і знали й без городських, що тепер земля вже їхня. Катерина книжечки прочитала (може, тому, що не курила?).

А дні, як помах крил, летіли над степом, знов горіло село, знову йшли то ті, то інші.

Нарешті, на Різдво прийшли червоні.

– От і твої, Катерино.

Нічого не сказала, а ввечері тихо двері відчинила.

– Я йду, мамо.

Плакали вицвілі очи, а рот кривився в зморшках старечих. Трохи сумно дивилися молоді, сірі очи. Пішла.

А коли остання батарея виїздила з села, лютий вітер рвав на вигоні одиноку, темну постать матери.

Далі – бої.

Темна ніч обгортала огнем і снігом. Переходи, кров, лайки.

Вона – будувала майбутнє життя.

Коло Перекопу лічила трупи: сотні, тисячі.

І за кожним одним боліло серце, і за кожною смертю тут біля моря знала вона, там по селах, по містах, по робітничих селищах, простягає журба свої руки. Схопить матерне серце і здушить, вищідить кров усю...

Тут і Михайла зустріла.

Спокійний був. Курив люльку. Сердило.

– І невже вам байдужа ця кров?

– Ні-ні. Може, й я завтра теж...

І от останній штурм. Перші пішли... Телеграма:

– Відбито.

Пальці в дерево (у начштабу).

– Хай іде Новосибірський полк.

Чорний вітер з півночі, ріже, січе, червоні огні з півдня.

– Скоро ранок?

– Не знаю. Мабуть ніколи не буде цього ранку.

Телеграма:

– Друга атака відбита...

Майнула думка: «Ще тисячі».

Вийшла з штабу: Михайло.

– Тепер ви?

– Зараз. Це третій штурм і коли відіб'ють, і коли проб'ємося, останній.

Обгорнула і кріпко в губи:

– Побачимось?

– Мила...

Забули все...

А вітер чорний з півночі ріже, січе і червоні огні з півдня.

Пішли курсанти.

Подумала: «Ну, ці хоч не жонаті».

На ранок поїхала в Харків. Поїхала і Михайла вже не бачила.

Не писала, не розпитувала. Знала – живий.

І от тепер, коли зустріла його знову, прокинулась туга за чимсь невідомим, чи за степом ласкавим, чи за мрійно-ніжним обрієм.

А він розпитував, де була, де пропадала, що ні слова, ні рядка, ні привіту?

– Дома була, на селі, поховала брата.

– А тепер?

– А тепер... на осінь у школу. Хотіла в Київ – не вийшло, літо хочу тут почитати, повчитись...

Не звикла вона ще до міста, та боялася признатися Михайлові, що іноді її, котра нічого не боялася там, у степах, в боях, під Перекопом, лякали люди, високі кам'яні гроби і лише іноді ритмічне дихання заводу і праця в робітничій околиці будили щось рідне, але так стомлювалась вона за вісім годин праці, що все пропадало марно.

Як їхала сюди, здавалося, що тут всі розумні такі, хороші, а придивилася, то такі ж самі, як і всюди.

Сказала Михайлові раз і здивовано, і ображено, що й тут от вчора на збори Іван п'яний прийшов.

– Прямо так, як у нас на селі, – а він всміхнувся й відповів якимось спокійно.

– Ти б хотіла, щоб усі були святими, такими, як ти хочеш, а не такими, як вони є. Е... нічого – все перемелеться. От почнемо кампанію...

Махнула рукою:

– Ет, що там кампанію. Геть треба таких от і все.

Знову всміхнувся Михайло, всміхнувся як старший, а вона подумала: і звідки в нього така певність і спокій?

А вона читала, линула думками вперед і бачучи де-не-де свіжі, ніби нові паростки, раділа, як по весні першій квітці.

І здавалося життя їй старим, тільки перешитим на новий фасон; важко було, що мало в цьому житті того, від чого груди ширші стають і таким легко-прозорим здається життя. Хотілося писати про схід, про пробуджену силу, про жорстоку минулу зиму.

Чому ж мало сонця і квітів? Хай вся земля буде в квітах, щоб радість гаряче дихала пахучим повітрям на землю.

Почуває: от малою-малою іде вона. За спиною в неї торба. Життя все більше й більше кидає в торбу ту, а вона приходить в оазу, розкладає скарби свої, що позбирала за довгу путь, відшукує там між намулу й болота самоцвіти. Мало їх.

А дорога все вужчає, а дорога все важча стає, а по боках прірви... Там на горах сонце кидає золото на все, а тут у проваллях темно.

Важко йти, а коли глянеш в безодню, голова крутиться і тягне стрибнути вниз. Треба йти тихо-тихо і боляче, що не можна швидко і вільно вгору побігти, там, де сонце і синє небо.

І часто всю ніч до ранку нерухомо лежала вона і думала-думала.

Так потік, вбираючи в себе струмки, не може через вузьку щілину прогнати всю воду. Рветься до моря, зриває берег і біжить далі не чистий вже, замутнений, темний.

І скаржитесь він, що не дав йому час іншого шляху, широкого, де б міг текти струмком кришталевим, відбиваючи радісно і берег зелений, і далекий обрій.

І здається їй іноді, що мало сили в неї, життя йде три кроки вперед, два назад і не може інакше йти.

Вона знає це, знає, але, як мати, що дивиться на свою хвору дитину, що палає й горить, як хворий, що в довгу безсонно-томливу ніч чекає ранку й сонця, не може бути вона спокійною.

Буде день. А поки що заздрить вона навіть свині, що спокійно лежить собі в теплому болоті, і немає в неї ні думок, ні сумнівів.

Здається їй, ніби вона впала в глибоку криницю... темно і вогко там, а на горі вітер квітками грає.

І нащо поїхала вона з села? Жила б собі, як мати, що цілий свій вік далі як за десять верстов у сусіднє село на базар не виїжджала.

Росла в неї якась тривога, що не знала її на фронті, в селі. Хотілося побалакати з кимсь про це. Та коли вона розповідала про свої думки товаришам, ті сміялися, обізвали її замороженою, а дехто, ніяково всміхаючись, казав: скучно.

Лише Михайло завжди уважно слухав її і захищав: беріг, а Петро й Галя лаялися з-за неї, сперечалися.

Якось перед зборами, коли знов спалахнула суперечка про побут новий і хтось, захищаючи себе, сказав:

– А що ж мені... онанізмом зацікавитися, чи що?

Катерина відповіла:

– Дурниці ви, хлопці, говорите. Просто до рук прибрати себе не можете. Розперезалися. Когутки ви непманські. У вас ще двадцятий рік говорить; крой і все, а там розберемось. Ні, тепер вже час і тут на неп переходити, а ви непманщину розвели. Раніш на фронтах то, може, й думати про це ніколи було, а тепер...

– А, ти хочеш, щоб ми до старого повернулися. Любов «до гробової доски»? Не віримо ми в неї тепер. А сім'ю заводити? Ми полюбовно... Хочеш? Хочу. Ходім. Все на товариських началах.

– Ну, звичайно, а з ким ви гуляєте? З баришнями всякими радянськими та з покоївками.

– У всіх однакове...

– Розумно сказано.

– Та й комсомолки не від того, щоб погуляти.

– Це ще гірше. А з клубу, що ви зробили. Тільки й чуєш. Та аборт зробила, та вчора з Іваном, а завтра з Степаном.

Хтось здивовано спитав її:

– Чого ти власне казишся? Чого ти хочеш?

Катерина:

– Гармонії.

– Двохрядки? – засміявся хтось.

– Дурні, – сказала, а один із хлопців безнадійно махнув рукою.

Андрій:

– Переказитесь.

– От ви то переказитесь, і женитесь потихесеньку. Ще й візьмете яку-небудь гуску дурну... Так щоб могла для вас затишний куток створити. Щоб не заважала, та дома сиділа, а ви будете політикою займатися, справами всякими. Не вам шукать нових форм...

– Шукали. У всіх дівчат однакові форми, – крикнув Іван, – а ти тільки дівчат спантеличуєш своїми теоріями.

Сьогодні справді розбила усіх на два ворожі табори. Коли вона відходила, то чула, як одні казали, «а що ж, воно правильно», але хтось крикнув: «когутка чортова».

– Ну, чому ж вони? – питала в Михайла і Петра, – я ж правду казала; в карти грають, пиячать... А пішла на Гантке¹, в кіно, так не можна й пройти: лізуть... Та мене ще знають, то не дуже, а якусь там дівчину оточили, сіпають, регочуться, насилу одбила... Та й то так штовхнули в груди, що й досі болять. Чому вони; я ж правду казала.

Михайло посміхнувся: наївна.

– Ну, нічого. Отже, привчаємо потроху, вже в залі цигарок не палять і не лаються.

А Петро намагався:

– Хто вдарив? Хто вдарив, халера на його голову! От зараз повернуся й морду наб'ю.

Але Катерина сказала, що й сама з ними впорається.

– Вони в мене ще затанцюють, – і стиснула кулаки.

---

¹ Гантке – завод фірми Гантке у Дніпропетровську.

Справді, її таки трохи побоювалися. Ніколи вона нікуди не скаржилася, але вміла сказати влучне слово і згадати те, або інше саме тоді, коли це було найбільш неприємним.

Та й зачіпати її було небезпечно, – захищали.

– В неї пів посьолка закохано, – казала шпана... – Королева яка!

А найбільше боялися, як причепить вона яке прізвисько, так уже і прилипне.

Якось охрестила одного опудалом, а другого ходячим свинушником.

І від глузування тепер їм проходу немає. І комуну вдарила таки раз, сказала, що це павіянська комуна.

Тому із-за неї все частіше й частіше вибухали сварки та лайки. Хлопці вовком дивилися на Петра й Михайла, все закидали їм, що вони підпали під вплив Катерини. Ті лаяли хлопців, що вони вже надто розбешталися: вже й так слава пішла про комуну на весь посьолок.

– Це Катерина розпускає, – казали Іван і Андрій.

– Та дуже ви їй потрібні!

Наслідком постійних сварок дисципліна впала. Кімната вже не підміталася, а підлога не милася, з самої зими. Здавалося, що героїчні дружні часи, коли все було загальне, коли жили, ні про що не думаючи, минули назавжди.

Все частіш і частіш виявлялося розходження в поглядах; все ясніш і яскравіш хлопці ділилися на два ворожі табори, але ще часто в часи примирення вони згадували минулу, важку зиму.

А зима справді була знаменна.

Тоді кімната підміталася щотижня. Петро, правда, завжди протестував проти такого безглузкого витрачання часу, підлога милася перед вечірками, або перед приїздом матерів, хлопці одержували 12 пайків на п'ять чоловіків. Палити теж було чим: жили напроти цвинтаря.

Коли догорали останні дрова – робили наскок на хрести. Правда, комуна не соромилася і менш почесної здобичі, як-то огорожа, паркан, що траплявся по дорозі, ворота, що їх хазяїн-дурень не встиг здійснити, але це була випадкова пожива. Хрести ж були основою добробуту.

В їхньому ж дворі усе було ціле, і коли іноді чувся підозрілий тріскіт, хлопці вискакували з поліняками обороняти свій двір. Вони щиро обурювалися на людське нахабство; хазяйка їхнього двору могла спати спокійно. Правда, нічні походи хлопців непокоїли її і вона їх страхала, що вони таки покутують колись свій гріх.

Для наскоків вибирали завжди глупу, бурхливу ніч. П'ятеро тіней виходило на вулицю, озиралися; нікого немає. Сиротливо вищала рейка, потім тріщали дошки і четверо зезали, а п'ятий вартував. Поверталися довгою шеренгою з хрестами на плечах і з завзяттям в серці. Ці походи звалися хрестовими походами.

Здобич складалася в кухні і вкривалася білизною та всяким дрантям. На ранок увесь двір знав, що комуна ходила на влови. Даша (хазяйка – Дар Петрівна) хитала головою, а останні мешканці заздро зазирали до дверей, і, певно, зі злості приходили лаятися і загрожували подати скаргу...

Тоді виходив Петро, закладав руки в кишені і казав:

– Захуйте вашу скаргу в кишеню і катісь...

Хлопці вискакували з грізним тюканням, і хоробрий оборонець громадської добродішності зникав до найближчого такого ж випадку.

Це звалось антирелігійною пропагандою.

Але дужий ворог роду людського, і сьогодні вночі Даша розбудила хлопців.

– Швидше, швидше, там зовсім розбирають...

Коли хлопці вискочили на вулицю, юрба чоловік на п'ятдесят бігала, лаялася, навіть билася. Міліціонер, не знаючи, що робити, просив лише не дуже сильно кричати. Але хлопцям це не сподобалося.

– Що за нахабство. Так за одну ніч усе рознесуть. А варити їжу треба ще буде місяців два-три.

Вирішили гуртом піти до міліціонера.

– Що ви дозволяєте державне майно розтягувати?

– Але що я можу зробити? Не стрілять же.

Андрій:

– Ет, все одно. Ходім на той бік, може, хоч там бабів менше.

Але тільки вони звернули на ріг, як назустріч юрба.

– Стій!

– Міліція, ет, чорт.

Ті підходили з рушницями за плечима.

– Що ви тут робите?

– А ви що?

– Ви хто такі?

– А ви хто такі?

– От ми вам покажемо, хто ми такі! Дошки ломать?! Забирайтеся зараз же додому!

– Це не міліція, – шепоче Андрій, – це своя хевра. Міліція прямо бере, а ці балакають.

– Ша! Бачили ми й не таких! Давайте союз; там унизу баби ламають. Ми дом-комуна номер первий. А ви?

– А ми з військової школи курсанти.

Виявилось, що в них за плечима рейки прив'язані: військові хитрощі, пояснювали ті.

З диким голосом побігли усі разом униз. Юрба почала розбігатися, і хлопцям на цей раз довелося працювати до ранку.

Коли кімната була вже повна, звернулися до Даші, й вона з половини поступилася кухнею.

Петро в цьому нальоті участі не брав.

Петро повертався додому пізно.

Петро тої ночі не ночував.

Нарешті, Петро навіть чоботи ретельно ваксив і сам причісувався. Гудзики пришив до ширінки і бензином вивів плями.

Хлопці хитали головою й казали:

– Петре, Петре, пропаде твоя головонька. І з ким-то ти крутиш, з ким ночі ночуєш?

Але Петро нікому нічого не казав і тепер, коли прийшов ранком, хлопці підняли галас: це свинство, нарешті. Десь ходить, а ніхто нічого не знає! До кого латаєшся?

– Ні до кого я не латаюся.

А, так він так, добре-добре, вони все знають. Дурень він от що. Галька сама на нього падає, а він як тютя мокра ходить. О, якби на когось на них, то той показав би.

– Холява!

Петро щось відповів і знялася лайка. Хлопці називали Петра ідеалістом, а в комуні це слово було за лайливе. Нарешті озвався й Михайло:

– А вам що до того, що він робить?

– Як що? – здивувалися щиро хлопці, – що ж ми за товариші, коли він нічого не говорить.

– Дурні ви, а не товариші.

– Краще бути дурнем, аніж малахольним катаринщиком, – сказав Андрій і сів писати щось.

За хвилину він вивісив таку «сводку».

1. Андріївський фронт прощупування ворога й перші заходи.
2. Дмитрівський фронт без змін.
3. Іванівський фронт вчора вночі зроблено напад, що перейшов на багнетний бій.

З інших – відомостей немає.

Начитаба латальників Андрій Пупка.

Хоча ні для кого не було секретом, що Іван вчора з якоюсь постаттю білою всю ніч на цвинтарі був, а Андрій з Варкою десь вештався, що Дмитро щезає «законно», бо одружитися збирається, та Петро чомусь образився й назвав усіх свинями.

– Та чорт би вас забрав з вашими забобонами, – кричав Іван, – що там матерій всяких шукаєте! Знаємо! Вам грішним потрібно те, що під матерією. От!

Петро кипів, Михайло спокійно.

– Ну, то що?

– Як що? На біса ж ви на нас нападаєте? Дурень ти, – мовив Михайло з жалем, – можна й з гарного зробити погане.

А Іван:

– Коли ти щось гарне побачив там, то поцілуй...

Але Петро перебив.

– Ти слухай, скотина. Дурень ти. От-що!

Знявся галас. Нарешті Михайло зупинив.

– Та годі. Скоро все одно роз'їдемося, це ж даремна річ сперечатися.

Згодом Петро питав Михайла:

– Як ти можеш бути таким спокійним?

– А чого б я хвилювався? Мені просто іноді шкода їх...

– Їх? Ану їх під три чорти, але ж ти розумієш, це ми така – грядуща зміна.

– Ну, не всі ж на їх схожі, – підвівся Михайло, – я працюю сьогодні на вночішній, буду ранком.

Підвівся і Петро, почав шукати пальто.

– І ти на вночішній? – іронічно спитав Іван. Петро нічого не відповів, а тільки грюкнув дверима.

Чекав Галину він довго. Нарешті, побачив її – підбігла засапана і зараз же потягла.

– Ти не боїшся тепер ходити зо мною?

– Ні.

– Слава богу!

Ні, тепер йому нічого боятися її, бо вона вже не буде сіпати його на вулиці й кричати на все місто, як різана. Правда?

– Ого! Пугало ти турецьке. Я ж тебе... А сам. Усіх собак стрічних лякаєш своєю гривною.

– Буза.

– Що? А хто («ну й логіка»), коли я забула в комуні парасоля, взяв його й пішов в дощ не розчиняючи. Я? Може я, скажеш? – і вона так енергійно наступала на нього, що він визнав усї свої провини в минулому і в майбутньому.

Йшли весело балакаючи... йшли... йшли... Вибилася з-під хустки коса чорна, розгорілися щоки від вітру весняного і незчувся Петро, як поцілував Галину. Поцілував прямо в вухо, спікся і радий був крізь землю провалитися.

А вона скрикнула сердито. Але побачивши Петрове обличчя з переляканими очима намистом, як рветься разок, засміялася дзвінко.

А той зрадив, від радощів аж дух захопило.

Так вона не сердиться? Зовсім? І все забуде? Нічого не буде казати. Хай це мине й забудеться.

– Забудеться?

Ні, вона, мабуть, не забуде... І сміялася дужче й дужче.

– Ні-ні, то вітер пролетів.

А він таки справді поцілував її? Та то він помилився! Та то йому так здалося!

І була вона така безтурботно весела, ласкава, що Петрові подумалося:

«А може, й справді я помилився?»

Додому пізно проводив її. Вже й ліхтарі яскраво горіли й трамваї бігли порожні. Говорили про Катерину й Михайла.

– Гарна ця Катерина, – сказав Петро. Галина глянула скося.

– Нічого, – раптом, – вона тобою не цікавиться зовсім! Ти не думай!

Але Петро (дурень) не звернув уваги на це. Його мучили такі думи: 1) як він їй стисне руку і 2) чи не сердиться вона таки на нього. Не встиг Петро стиснути їй руку «з натяком», як підійшли Михайло й Катерина. Гукнули здаля.

– Петре, Галино, заждіть!

Озвалася Галя.

– От ми зустрілися з Петром випадково, а він не хоче мене проводити.

– Та я ж, – обурився було Петро на брехню, але Галина сіпнула його за руку, і він почервонів, і замовк, з радости ледве не подавився слиною і заіржав, а ті все розпитували... Тоді Галя:

– А ви як тут зустрілися?

– Ми теж випадково зустрілися... – сказала Катерина.

– Гм... – це Галя. – Ну й добре, гуртом мене проведете.

Упросила Катерину, щоб та заночувала в неї. Не хотіла спочатку.

– Мені треба тобі сказати щось, – шепнула Галя, – щось важливе, важливе.

– Весна! – сказала Катерина й погодилася.

Хлопці повернулися мовчки. Кожен думав своє. Петро знав, що Михайло після довгої розлуки знову зустрівся з Катериною. Йому кортіло спитати щось у Михайла, та, глянувши на його суворе обличчя, він закрит рота.

В комуні вже лягли.

Петро, не роздягаючись, ліг на ліжко і заснув веселим, молодим сном, а Михайло не спав. Важкі думи впали на нього знову, знову Катерина, як камінь; зустрілися – вона ніби й байдужа.

Коли він прийшов до неї – читала.

– Підемо, я прийшов, як умовились.

– Я не піду.

– Чому?

– Так, не хочу.

Розсердився.

– Знову балакати з тобою не можна.

Катя:

– Не балакай.

– Ну, й чого ти така?

– Яка? – всміхнулася.

– Слухай, Катерино, ми ж повинні з тобою до чогось добалакатись. Чи ти не хочеш говорити.

– Я вже добалакалась давно.

– Ти мене любиш? – Узяв за руку, погладив ніжно. – Ну, скажи?

– Ти знаєш.

– Так для чого ж ти так робиш?

– Як? Що приїхала тоді з фронту, тобі нічого не сказавши? Що не роблю й тепер так, як ти хочеш? Що не хочу з тобою жити?

– Хіба люблять так, як ти?

– Ну, а як же? Чудний ти. Ми так довго не бачилися, а ти знову прийшов з вимогами. Ти власник. Розумієш? Ти хочеш, щоб з тобою жила, по-твойому думала. Я люблю тебе, але дечого в тобі ненавиджу.

І знову він запитав в-двадцяте.

– Який же я?

Відповіла:

– Такий як усі.

– Чого ж ти хочеш? – запитав сердито вже.

– Може, неможливого.

«І справді, чого вона хоче?» – думав він, лежачи на канапі й здивовано знизував плечима. Ранком його розбудили голоси.

– Я казав йому не берись за доповідь: сядеш. Так ні. Проморив збори дві години. Андре! Треба було, сукин син, з короля гуляти.

– А де він у мене візьметься у чорта.

– А ми вашу даму по...

Хлопці грали в очко. Грали з азартом.

– Очко!

– Перебор!

На столі стояв ящик з махоркою, і дим товстим шаром лазив під стелею. Враз Іван крикнув до Михайла в сусідню кімнату:

– Щось Катерина на тебе дивиться.

Той мовчав.

– Грубая. Є за що подержатися? Ти там не того, Миша? Га?

Але той скочив з ліжка, підбіг.

– Чуєш ти, я як тобі дам...

– Тю на тебе, – почав було Іван, але, побачивши Михайлове зле обличчя, змовк.

Михайло схопив шапку й вийшов.

– Да, – почав було знову Іван.

– Та кинь, – перебив Дмитро. – Може, то вона справді його баба. Смачна.

– Та заткніть свої пельки. Не можете як про дівчат, так зараз же. Сволочі, – сам не знаючи чому, за Галю образивсь Петро.

Вийшов. Михайла не було видно. Усередині було так погано, ніби хтось туди плюнув.

«Куди його йти!» – Подався до клубу з надією побачити там Кузьму, думав: «Ага, побачу Кузьму та розпитаю докладно, що вони там мені за навантаження дали? Тай репетиція там, здається. До речі й Галя там...»

В клубі було весело. Всі бігали, здавалося, без мети, кричали, заважали одно одному, насилу знайшов Галину. Вилізла вона з лаштунків уся в борошні, сердита й розтріпана.

– Галино, здорова, а я до тебе.

– Бачу. Ніколи.

– А скоро ти?

– Зараз.

Вийшла через п'ять хвилин.

– Години три вже провадимо ревізію майна. Зараз ти знаєш, яке свинство. Хведько завжди пустує. Догрався. Коли ми перевіряли майно, він мене всю борошном обсипав. Ну й показала я йому: тепер сидить і промиває носа. І чому вони завжди зо мною пустують?

Петро співчуває. Петро цілковито співчуває їй, але хай вона відкладе цю справу, бо сама бачить, що сьогодні нічого не буде. Йому треба сказати їй щось.

Галина зробила страшні очі й сказала категорично, що він баламута, волоцюга і ледащо, але вона все ж таки задля нього справи не кине, і Петро зажурено побрів до залі.

Тут вже збиралися до чергового сеансу, і його, як безбілетного, витурили.

Довго чекав він Галину на вулиці, але вже й після третього сеансу вийшли, а її не було. Побачивши, що гуляти вже пізно все одно та й їсти хотілося дуже, пішов додому.

Хлопці ще грали в очко, бо Данило мав їхати завтра на село, до матері, а з ним Іван і Андрій, а їм треба було одігратися...

Петрові було прикро, чи тому, що день змарнував, чи тому, що не пішов з Галею на цвинтар. Петрові видається негарним, що його тягне на могилки і там з якоюсь чужою дівчиною, зовсім не нашою, так, як хлопці, качатися по траві. От і Данило часто приходив з хлопцями туди, а прийде, починає розповідати про все, як, хто, з ким і коли.

Коли ж Іван зачіпав Данилову Марійку, то сердиться Данило, а Михайло каже:

– Бачиш, Данило, як про всіх, то можна, а як про Марійку, то ні. Вона ж така сама, як і всі. Хлопці більше додержують логіки, аніж ти: всі дівчата – баби і кончено.

Данило з Петром радиться, як Марійку з села вивезти.

– Знаєш, я все вперед іду, а вона там репаною зостанеться.

– Сам ти репаний.

Ні, справді таки, не даремно Катерина не любить хлопців. І зве їх павіянами. А може, й ні? Ну, чому б і йому не піти було сьогодні з Галею. Може, й справді це забобони міщанські і чому, коли він питає Михайла, той лиш осміхається і нічого не каже на це. Ніби знає щось певне.

Ні, Галина таки не пішла б, вона хороша. А що ж там поганого?

Так і заснув Петро, не додумавши до кінця.

Прокинувся, вже світало. Хлопці зачиняли вікно й лягали спати. Було душно й нудило від махряку. Вийшов Петро на вулицю. Вже молочниці молоко розносили, й перші трамваї загули.

«Гарний ранок», – подумав, засміявся, потім згадав Галину. «А-а». Мотнув головою, озирнувся злякано, чи не помітив хто думок його?

Незчувся, як опинився коло Галиної хати. Вікна були зачинені. «Спить», – подумав і здивувався чого він тут, махнув рукою.

– Ну, тепер вже канка.

А сонце рожево сходило, і день був молодий і зелений.

В комуна повертатися не хотілося.

– Ану їх. Прийду пізніше, коли вони вже поїдуть.

III

Чи ти чула, дівчинонько,
Як я тебе кликав,
Через твоє подвір'ячко
Сивим конем їхав?

Де там не чути! Чула добре й голос, що від нього в грудях болить. Була, як коло перелазу скрипіло. Чула все.

Ой чи чула, чи не чула,
Не відгукнула я, —
Темна нічка, Петрівочка,
Вийти боялася.

Ет! Клята дівка не відгукнулася та ще й на нічку звертає. А ніч таки зовсім не страшна. Така тиха, така ясна. А листя на тополі білою стрічкою грає й перегукується срібними дзвониками.

– Чого там боятися справді? Вийди, ой вийди.

– Знаємо ми. Знаємо, чого хочеш, а що не зрадив нікого, так певно пригодоньки не було ще. А чому вдень не приходиш, ночі темної ждеш?

Так-таки й не вийшла Марійка вчора й даремно чекав її Данило до півночі. Марно й тепер виглядає її серед натовпу, що зібрався послухати лекцію.

– Чи давно я тому Данилові ляпасонів давав, щоб воно кавунів не крало, а тепер диви – студент, в пансні приїхав, – здивовано каже дід Юхим і крутить головою.

– Та що й казати, чи давно покійний Левко, ще як у місто збирався їхати, по тому-таки місці, де ноги ростуть, давав синові березової каші.

– Чи давно той Данило горобців без штанців драв, а стара Левчиха плакалася, жалілася на весь світ білий, що дав її Бог такого розбишаку?.. Ніби вчора було, а тепер...

Стара не знає, де й покласти сина, чим нагодувати, як посадовити, – он лекція ще не почалась, а стара вже чекає на хлопців.

Хлопці ж розташувалися на сцені Сельбуду.

Похідний чарівний ліхтар ілюстрував Данилову лекцію, Андрій і Іван були за асистентів. Їм нестерпно хотілося туди, за стіни, де літня ніч і дівчата.

Глядачі слухали уважно. Інколи подавалося репліку й робилося критичні уваги.

– Американська машина жне, одразу й молотить та одвіває; так що прямо із степу до амбарів везуть збіжжя.

– Ловко придумана, от чортові німці, – зауважив хтось, а дядько Кіндрат (той, що коло Семена кривого над балочкою сидить), відомий безбожник на ціле село, вів тут-таки серед бабів антирелігійну пропаганду. Він підвівся й запитав доповідача:

– А правда, їдять його мухи з комарами, що мириканці вразнили Бога і дощ сами роблять?

Данило почав був розповідати про це, але на дверях зчинився галас і метушня.

– Що там таке?

Та пусте: дівчат парубки не пускають.

– Чого ж не пускають?

– А навіщо їм? Все одно нічого не розуміють, – крикнув голос з юрби; а комсомолец Семен сказав Данилові:

– То парубки їх на вулицю тягнуть, от і не хочать, щоб ходили сюди на збори. Ми тут з ними по цій роботі агітацію повели. Та й справді кінчайте, бо пізно... – додав він несподівано.

Скінчилася лекція опівночі, розходилися, жваво розмовляючи.

– Хай так, коли й так. Але ні.

– Трактор... От в Миколаївці потрахкав півроку, а потім тпру... – казали старі, сумнівно хитаючи головами.

– Чорт би тебе подрав, Данило, затяг до світу, – сказав Андрій. – Саме піти б погуляти з дівчатами.

– Не можна. Тутешні хлопці з вулицею якраз боротьбу провадять.

– Ет, боротьбу. І тут від кампаній спокою немає. Це ж дурниця бути на селі і з дівчатами не поспати.

– Ходім краще чай пити, мабуть, стара вже приготувала.

А вулиця ще гула.

– Той білявий Іван, що ліхтарем наводив, все ліз до мене вчора.

– Я йому показала.

– І-і-і, брешеш!

Їй же богу!

– А Данило вчора гуляв, гуляв та й подався додому, а ще рано було.

– Додому? Якраз, він до Марійки пішов.

– Не даремно ж очі на неї пулить.

– Та вони вже давно гуляють.

Юрба посунула на край села. Знову зірвалися співи вгору. Голосно плакав голос дівочий, спів тулився до теплої землі.

Боялися тої ночі матері за дочок своїх (самі колись дівували). І справді, чого тільки не буває в ясні місячні ночі.

А місяць доліз до середини неба і спіймав білою рукою дві постаті.

Гай-гай, забула ти, певно, дівчино, що в піснях співається? Притулилася до парубка, вже й коси розплелися. А той відшукав своє, припав поцілунком, ніби хто його голову цвяхом прибив. П'є. Загорнувся хмаринкою місяць, згадав – краще буде... Ай, ні. Зовсім темно стало і нічого не розбереш, чи одна там постать, чи дві.

А коли ранком вітер злякано (чи не проспав?) розкидав хмари, щоб сонце ясніше зійшло, лише тоді переліз Данило загату й майнув Киричковими городами, а друга постать подалася саме туди, де жила Марійка.

Для Данила місяць швидко минув, а хлопцям через дівчат були неприємності. Почали парубки на них скося дивитися, навіть бити збиралися, а осередок нарікав, що Андрій і Іван усю їм роботу нанівець звели, бо вулиця тепер гула, аж ревла.

Данило в місто листа писав.

«Петре, через два тижні їдемо додому, побалакай з Катериною, з Галею, чи не може Марійка зупинитися в них, бо я хочу, щоб вона поступила до робфаку. Приїду я через два тижні, а Марійку випишу потім. У нас посуха, певно, що хліб погорить... Хотіли було ще на місяць залишитися тут, та хлопці чомусь не ладять з осередком. Чекай. Данило».

Петро, прочитавши, сказав Михайлові:

– Треба перебиратися, бо коли приїдуть хлопці, поб'ємося.

– Ну, тепер, буде легше, Дмитро ж перебрався.

Було літо. Листя біле, як мертво, лише ввечері було трошки легше дихати. Дніпро лисинами вкрився і ховався від спеки в піски. Хто не виїхав, ходив, як сонний, в клубі відбувався ремонт. Зрідка забігав Дмитро. Він такий зайнятий. На посаді з самого ранку. Прийде додому, попоїсть і знову туди, приходять лише ввечері, навіть не висипляється. А роботи-то скільки. Ну, то правда, він сам себе навантажує, бо гадає на осінь бути за секретаря в газеті.

– Кар'єру, виходить, робиш, – спитав Петро.

– Ну, яка там кар'єра. Одружився, то й треба якось жити.

– А портфель в тебе гарний...

– Да, брат, діловою людиною став, – сказав Дмитро. – Нужною людиною.

– Нужник, значить, – спитав Михайло.

– Ну, як сімейні справи?

– О, нічого. Добре. По столовках бігати не треба. Женися, Петре, не прогадаєш.

– А як з потомством? Чи не розгубив козацької сили по могилках?

– Я? Якби тобі стільки абортів зробили, як Ніні, то ти б знав. Біда мені з нею; мені вже й нецікаво, а вона всю ніч спати не дає.

І Дмитро розійшовся; а як вона його пестить, ого-го...

– Сволоч ти, – сказав Петро.

– Чому ж то?

– Навіщо ти мені оце розказуєш.

– Коли тобі не цікаво, то я... – образивсь Дмитро й пішов.

– А даремно ти не дав йому добалакати до кінця, – сказав Михайло, – цікаво було б послухати.

– Послухаєш такого типу і здається – сам робиш щось погане.

– Ну, то невідомо, як ти будеш робити. Всі ми врешті в старому болоті борюємося.

– Ех, правда... Знаєш, мені часто уявляється така картина, свинушник. Ми всі стоїмо там по коліна в болоті. Є десь сонце... Є... Бо пробивається крізь щілину й навіть болото золотить, а навколо в теплому багні лежать свині і задоволено хрюкають. Їм добре, немає у них ніяких думок і сумнівів. Почнеш їх розбуркувати, так вони тебе ідіотом назовуть. Ти не думай, що вони за старе тримаються. Це невелика б біда була, але вони нюхом добре чують все нове й свіже, переможне і лізуть туди, несучи за собою свій свинушник.

– А, чорт з ними. Ти вже користуєшся термінами Катерини.

– Катерини. Вона каже, що в наші часи якщо хочеш бути незламаним, не треба себе зв'язувати ні любов'ю, ні дружбою, бо однаково це стягне тебе у свинушник. Чудна вона, бентежна така, самотна, та здається мені, що вона когось любить.

– Справді? – жваво спитав Михайло.

– Вона нікому не скаже.

– Ех, Петре!

– Що?

– Нічого, то я так.

Встав, а Петро більше розумів, аніж Михайло думав.

– Чудаки. Тільки мучать себе.

– Тут до тебе Галина заходила, цидулку принесла, – сказав Михайло, подаючи записку. – Там Галина кликала іти в степ «бо в степу вітри буйні-буйні», а «літо таке хитре».

Осміхнувся Петро й заховав у кишеню.

– Ну, Михайле, я пішов.

– Куди?

– Та в читальню.

– Гм... угу... Коли прийдеш?

– Пізно. А ти будеш вдома?

– Мабуть, ні. Я піду до бібліотеки.

Подивились один на одного... Петро не витримав і розсміявся, але Михайло подивився строго.

– Чого зявище розчепірів?

– Ми часом не зустрінемось, я теж піду в бібліотеку, – але Михайло:

– Ну, тоді я піду в читальню.

– Іди куди хочеш, а я піду до Галини.

На цвинтарі Галина сказала Петрові:

– Забігти не міг раніш. Я бачила тебе у вікно, кудись летів, як бізон?

– ?

– Шию вниз і гривую мотаєш. Була в Катерини – вирішили відкласти на осінь це.

– Та це вона вирішила. А я?

– Ти? Ого! Ще скажи мені слово. Ні, справді, куди поспішати.

Змагався Петро. Йому так хочеться жити з нею, він так сумує по ній.

А в ту ніч місяць сходив пізенько таки, а вони й не помітили. Лише півгодини посиділи (а може, й менше), як вдарило другу.

– Ну, от знову до ранку, – жалібно Галя. А Петро (ой, Петре!) нахилиється ближче, стає, як криця, рука ближче, ближче, як дві блискавки, швидко зійшлися вуста; важко, жарко дихнув на малинові перса. Припав. І враз згадалися слова Іванові: «Те, що під матерією».

Боляче стало. Гладив очі тихенько рукою. Схилились дерева. Тихо.

– Не правда.

– Що Петре?

– Нічого.

Усміхнулася, шию руками, тонкими пальцями стиснула, нахилився.

– Що ти?

Мовчала. Потім:

– Катерина нічого не розуміє. Сьогодні знову з Михайлом полаялась, а потім всю ніч біля вікна просидить і спати не буде... Ми більше розуміємо. Правда, Петре?

А ніч майнула крилом, як ластівка над водою. Сонце ясно зійшло. Вів Галину Петро обережно.

– Такий хороший ти, – всміхнулася.

А він зазирає в темні тепер, глибокі очі. Думає:

«І чого у неї очі такі темні стали».

А як прощалися, порожньо було всередині.

Галина до Катерини пішла. Ввійшла. Мовчки сіла. Та вже знала. Ех, серце жіноче. Заспокоїла (як мати дитину):

– Спи!

Спить Галина, вві сні обгорнула подушку, Катерина уважно вдивляється в неї.

– От рахуба, – сміється вісні... А далі що ж буде? Може, справді зроблять щось? А мрії у них хороші.

Забурмотіла щось Галя, встала Катерина, накрила пальтом. Читати не читалося, роздягалася, зібралася спати.

Лягла, під голову руки поклала, довго в стелю дивилася.

Михайле... Михайле... не може вона так любити.

Зве він її твердою, залізною, а не почуває, як іноді залізо те дзвенить і кличе, але як доторкнутися до нього, то завмирає і знову стає холодним і байдужим.

Так було й сьогодні.

Петро застав Михайла вдома, як увіходив, помітив, що той заплющив очі, прикинувся, що спить.

«Ну, хай, – подумав, – от чудаки!»

Михайло лежав, обернувшись до стіни, і все про Катерину, про Катерину, таку ніжну й хорошу, думка.

Здавалася всім вона такою спокійною, але знав він, – опалена вона тим вогнем, що ніколи не дає заспокоїтись, завжди жене чогось шукати: все далі й далі і робить життя радісно отруйним і гарним до болю. Знає він, чого вона така біла і очі чого такі темні стали. Казала:

– Ти єдина людина, якої я не соромлюся. Все я тобі скажу. У мене душа злиняла, була вона запашна і ясна, як день весняний, а стала вогка й темна. Іноді я і тебе ненавиджу, і себе, бо погані ми, не такі, як я хочу, не такі, якими будуть колись люди, коли настане та гармонія. Просто дихнути нічим. Але, видно, далеко той час, що я й уявити собі не можу, хоч роблю, будую її, ту гармонію сонячну... Я жити хочу. Жити хочу повно, не для майбутнього, а для сучасного. Знаєш, так гарно мені з тобою, а раптом буває, що станеш чужим ти, та й не тільки ти... Дома, на селі батько й мати здавалися мені іноді зовсім незнайомими, чужими. Так, ніби я в гостях була. І от після фронту, де багато зосталося таких хороших і рідних, я тепер часто почуваю себе в гостях, ніби я маю скоро піти кудись до нових людей, до нового життя. От, я щира з тобою зараз, а потім буду себе лаяти за це, бо здається мені, що й ти не розумієш мене.

Михайло:

– Я тобі допоможу.

Вона:

– Я зовсім не хочу твоєї допомоги. Я просто хочу, щоб ти знав, чому я іноді така ворожа тобі і щоб ти тоді не балакав зі мною.

– Добре, як хочеш.

І почував Михайло:

– Хороша... Ех, Катю, погано, коли думки стрибнуть за межу, яку життя встановило.

І згадав знову темні очі й слова вперто бентежні.

– Не зігнуся, а зламаюся – туди й дорога. Значить, слаба я і ранок далеко...

– Михайло, – перебив Петро його думки, – та кинь придурюватися, я ж знаю, що ти не спиш. Ти б одружився з дівчиною, яку любиш?

– Просто, любив би і все... Не знаю.

Петро одягся й вийшов, а Михайло думав далі.

«Чудні вони всі, сами собі роблять перешкоди, а потім б'ються. От і Катерина... Роби найкраще, наскільки життя дозволяє. Вище голови не стрибнеш все одно. Не треба своїм почуттям давати волю. Треба для себе самого партдисципліну завести. Щоб якби Губком дозволив всякому робити, що він схоче?»

IV

Степи мої, степи мої, такі хороші, хороші, зелені.

Чи дума на вас впала, чи татари прийшли ордою знов, чи огнем вас попалено, пожежею спепеліли, що сумні ви такі, невеселі? Чому квітками ви не ряснієте, чом річкою-стрічкою не вітаєте? Повсихали річки ваші блакитні, погоріли байраки зелені, а вночі вітер не віє, а ранком птахи не кличуть...

Чи тебе не орано, не сіяно, чи тебе кинуту напризволяще, що не видно ні жита, ні пшениченьки, що не струниться колос.

От туга впала, впала, сповила, немає ні билини. Лише могили стоять та сумують, хмар виглядають, дощів чекають. Хліба не вродило. У декого ще було, а в декого і хата сіріша стала, і сонце йому не світить. Гавенятами роти дівтора розкриває. Просить.

А степ чорним сумом вкрився, а степ загорнувсь в сіру спеку, скам'янів, застиг.

А небо біле, біле, хмари лише з-за обрію носа показують, хмари не хочуть обтерти промінний піт на сонці, і він спадає окропом на плечі й спини. Здається, що все заснуло. Земля парує, чорна й суха. Між килимами вузька стежка, по ній суне хмара й звідти долітає монотонне й сонне.

Ходить по селі нужда нужденна, здушує порожні шлунки костистою рукою, ходить по селі, виглядає...

– Гей-гей, цоб-цобе.

На селі розмова:

– Ой, ще й хліб погорить.

Не співає молодь увечері, не сидять на призьбі старі, спльовуючи гіркий махряк, навіть плачу не чути вже.

Сірим порохом вкрите зелене листя, жовта вода болотом стала.

Не виходить молодиця хату мастити й квітками квітчати.

Ех, не виходить.

Виряджала стара Палажка доньку Марійку. Виряджала, казала:

– Иди, доню, шукай долі, а нам, старим, тут загибати. Иди, може, чим допоможеш.

Пішла. Узяла адресу тітки Горпини й Данилову, зав'язала у хустку, заховала.

Місто. Ніч. Вітер. Туман і вогні.

Як поглянеш згори, огненною стрічкою лягло воно рівно, намистом огні над Дніпром розпустило. З неба зорі попадали долі, по землі.

А Марійка все ближче підходить. Чутно вже дзеленчить, дзвенить, диха... Величезний млин. Хапає, засмоктує, меле.

Гей, бережися, Марійко. Між колесами руку одірве.

І боязко їй.

Місто. Ніч. Вітер. Хмари. Туман і вогні.

Зупинилась. Адресу шукає. Злякалась. Загубила Данилову й з двох бумажок одна тільки баби Горпини адреса.

Як же знайде Данила: місто велике. Пішла. Хоч недобре про бабу Горпину казали в селі, але більше йти нікуди.

Харківська вулиця, 8.

Відчинила, спізнала, зраділа та: очи швидкі такі, хитрі.

– От добре, добре зробила, що приїхала, в нас тобі легше буде. Дунько, Дунько, а йди, принеси чаю...

Принесла та, – велика, дебела дівка.

– Ти вдома сьогодні, – потім до Марійки: – У мене дівчата наймають кімнати, ти будеш з ними жити.

Заснула Марійка швидко; дівчат не було, ранком прийшли.

– Де були, – запитала.

Сміялися:

– Взнаєш потім.

Скоро тиждень минув, а роботи ще не знайшла Марійка.

Жили втрьох в одній кімнаті.

Дівчат майже не бачила; ранком йшла шукати роботи, а тих цілу ніч не було вдома... Тітка казала, що вони роблять на вночішній зміні.

Швидко дні пролітають у місті. От раз увечері каже їй тітка:

– Нічого їсти. Десять день вже минуло, а ти ніде нічого. Мені й самій важко. Будь, як хочеш.

Голод з села стрибнув, на вузлових станціях зупинився, а там поїхав залізницею, в місто приїхав. Ліг по вулицях і хапає то того, то іншого...

І Марійка боязко спитала:

– А дівчата? Чи могла б і я з ними ходити на роботу?

Подивилась гостро Горпина:

– Побачимо.

День і другий минає. Ходила, шукала роботи, прийшла стомлена... А ввечері баба знов підійшла (хліба дала) і улесливо каже:

– Дурна ти, Марійко, та й годі. Якби я була молода. У шовках би ходила, а не то що без хліба. От хочеш, то я... Єсть один тут і гарний...

Відштовхнула Марійка. Вийшла.

Ходила вулицями довго. Ніч холодна загнала до хати... Куди йти? Місто велике, тисячі, тисячі, а Данило один, десь там... Горпина чекала вже, знала: повернеться.

– Ну, так краще, голубонько, куди підеш? Куди... Знай, я їсти не дам, бо немає... – і всміхнулася криво: – Жалію тебе я... А то б я давно... І не панькалася з тобою; родичка ти...

Вечір. Вітер. Свистять зморшками вкриті уста й гадючаться пальці старечі.

– Ну, не бійся, дурна, як хочеш. Харч мій, кімната, а жити будеш гарно. Не бійся, зроблю так, що нічого не буде. Ну?

Відвернула мовчки Марійка. Ще ніч, іще день.

– Слухай, слухай, Марійко... Не їла ти нині, я й кімнату віддам: тут одна сама проситься. Ти ж вродлива: багато даватимуть. Ну?

В голові не було ні думок, ні бажання.

– Все одно... Ах, все одно.

Сталося...

Билася, рвалася, та, як звір, важким тілом на неї впав.

Залишив на столику гроші.

Не впізнала спочатку, а коли вже виходив, згадала; той, здається, що з Данилом приїздив у її село. Хотіла гукнути, спитати про Данила. Злякалась. А може, він не впізнав? А може, вона помилилася...

А вітер хрястів залізним дахом, і билася ніч чорним крилом у вікно.

Головою в подушку впхнулася.

– Даниле, Даниле, – плакала.

Цілий день ходила з кутка в куток, а над вечір тітка Горпина:

– Ну, Марійко... – та глянула мовчки. – Як хочеш, Марійко, губити вже нічого, а з тебе карбованця вдень. На завтра ще хватить. Як хочеш...

Знову ходила, шукала роботи. Не знайшла.

– Ти розміркуй: будеш десь там робити за дванадцять, п'ятнадцять карбованців в місяць, і робота важка. А в мене, сама знаєш... На дівчат подивись, як живуть... Розпитай...

І приводила знову.

Знову плакала Марійка, а подруги байдуже дивилися. Так було колись з ними.

Звикне.

І звикла Марійка: людина до всього звикає, та скоро пішла від Горпини, бо взнала, що та три бере, а на неї один витрачає; не вигідно.

Так.

А вчора Марійка зустріла Івана, обминути хотіла, та той підійшов, все казав, як побачить Данила, щоб нічого тому не казала: обдурити його можна. Він її, якщо хоче, приведе і скаже, що стрів, а вона хай приїхала вчора й шукала його... Карбованця дати хотів, не взяла. Повернулася злісна й кинула в вічі брудну лайку.

«Ого», – подумав...

Пішов у столовку обідати й все міркував, як би йому виплутатися. Здибав там Петра й Галину.

– Чому не заходиш, Петре?

– Ніколи.

Виходячи, спитав Іван:

– Вам куди?

– До Катерини. Ліворуч.

– На поклон ходите? Вже й Данило туди бігає, і чим вона вас приворожила так?

Ті нічого не відповіли; пішли, не попрощавшись.

Галина й Петро в сінях шепотілися довго, нарешті увійшли.

– Ти скажи, – почала Галя.

– Ні, ти.

– Ні-ні, ти спочатку, а потім я.

Тоді Катерина сама ласкаво:

– Знаю, знаю. Швидко ж ви.

А Петро поважно:

– Що там швидко? – Потім до Галі: – Ну, вилазь. Чого за мене сховалася, що ж я сам? – обгорнув, але та викрутилася.

– Спіймай спочатку.

Почалась біганина. Довго кружляли вони, потім разом сіли й зробили поважні обличчя, а сміх з-під куточків вуст струмком б'є.

– Ми з тобою прийшли побалакати.

– Ну, вже в цьому я не порадник. Казала, куди поспішати? Набридне ще білизну латати. Ні-ні... У них все буде інакше. Вони з Петром житимуть добре. От вона побачить. Не вірить Катерина. Буде Петро на посаду ходити, а вона дома кухню вивчати. Житимуть же разом.

– Я їй не дам.

– А хто ж буде?

– Я.

– Ти ж не вмієш.

– Я не вмію?

І вони знову почали сперечатися. Хто, що буде робити...

– А діти хто робитиме? Ти? – Катерина спитала в Петра.

– Я... я не знаю, як то?

Галина аж сіла...

– То вже я. То вже я. Не дозволю, – знову почали бігати коло столу, стілець поламали.

– Та стійте, а що ти позавчора казала, Галю?

– Я? Ну да, – потім підбігла, почала шепотіти. Катерина тільки головою покрутила:

– Знаю, – додала: – По очах бачу, – а Галина почервоніла по самі вуха.

А Петро, ніби це його не обходило, розглядав малюнки по стінах.

– Колись я гадала, що Петро серйозний хлопець.

– А тепер, Катю?

– А тепер бачу, що такий дурний, як і Галя.

– А от побачимо, хто розумніший, чи ми, чи ви.

– Добре, добре, якщо так, зваріть мені щось. Зробимо бенкет. Ех, подружжя мікроскопічне ви.

Як виходила Катерина, чомусь Михайла згадала й шкода стало чи себе, чи Петра й Галини; задумливо спускалася східцями вниз.

За дверима чутно було сміх, і біганину веселу, і галас.

«Наварять», – подумала. Повернула за риг і якби Петро й Галина не були так заклопотані обідом, то у вікно вони б побачили, що Катерина повернула не ліворуч до заводу, а праворуч, до Михайла.

– Я до тебе... Побалакати хочу. Залишила вдома Галю й Петра варити обід, – сказала й тривога засіріла в очах: – Біда мені з ними, що й робити, не знаю, а треба їх якось до ладу довести...

А Михайло подумав: «І всіх їх треба до ладу довести», – і від думки цієї в серці забуяла така радість і ніжність, що схотілося взяти її на руки й понести кудись далеко-далеко, сказати: «Бідна моя, хороша дівчинко, кинь, відпочинь хоч трохи», – подивитися в очи темні...

Схопив за руку її:

– Ходім, ходім.

Вітер рве скиби голої землі: це перший день осінньо-бурхливий хмари жене. Ідуть вони без дороги просто на ту могилу, що туманіє в імлі.

Холодно й порожньо навколо. Чорна земля, і вітер, і небо хмарне. Шляху немає. Просто полем, шкутильгаючи, перечіплюючись за скиби зораного степу. І немає кінця цьому степові й цим чорним килимам набухлим. Нахилиється, каже Михайло:

– Катю, ну справді ж не можна так... Сили останні вже губиш, голодуєш.

– Ет, кинь.

– Що там кинь, будемо вмісті жити...

Коли б не любила, то, може, й жила.

Вітер бивсь і плакав осінньо.

– Михайло!

– ?

– Подивись, які хмари. Ніби який палац старовинний.

Налетів знову вітер, розбив, розламав старовинний палац той, закашляла Катерина. Зігнулася. Кров...

– А, нічого, це так...

– А Галина казала, що по ночах не спиш. Як так можна?

– Нічого мені не буде, до самої смерти.

Взяв за руку, боляче злісно сіпнув:

– Що ж мовчала ти, Катерино?

Глянула холодно й плечима знизала.

– Ну?

– Що там – ну? Свинство це, – одвернувся, мовчав. – Душу вивертаєш всю, а кажеш, любиш...

– Та ну-у? – ласкаво рукою по руці: – У, гарячий. Ще не одружилися, а кричиш. А далі що буде?

Глянув, – сміється.

– Як ти можеш так? Не розбереш, чи жартуєш, чи справді.

– Я правду кажу. Будемо жити разом. Тепленька кімната, коло ліжка килимчик. А ліжко широке, на двох. Ти будеш на посаду ходити, а я кашку варити дітям... Ну! Ближче сідай. Поцілуй. Так. Ну, не вмієш, отак треба.

Вітер бився, заплутавшись в хмарах, а по небу летіли шматки сірої вати. Сходилися на хвилину в жагучих обіймах і знову летіли.

А вітер буйно кучері крутив на ріллі і, аж заходячись, кликав.

– А-а-а-а!

Як прощалися, глянув у вічі:

– Ну? – спитав.

– Нічого, – відповіла, а потім, як дитина, рукою закрилась і, крутнувшись, побігла. Повернулася швидко.

– Стій, – задихалася.

– Я тебе проведу.

– Ні-ні, послухай, – засміялася; сонце з-за хмар золоте, а хмари темні – це очі, сказала:

– А як буде дитина, кашку варитимеш?

І стояла бліда, очі темні, чекали відповіді, як на важливе питання. Відповіді не почула, втекла.

Вже було темно, коли постукала в двері.

– Відчиніть.

Вийшла Галя, розтріпана, зі збитим волоссям, Катерина подивилась:

– Наварили?

Потім побачила, – долі лежав розбитий глечик, на столі розкиданий хліб і лушпиння з картоплі.

– Так!

– А як він лізе.

– Я? Я ліз? Ах ти, кішка, – скрикнув Петро (він сидів на лаві з перев'язаною рукою). – Дивіться на неї. Роздряпала мені руку, а потім на мене звертає. Правда і я трохи винний, а нащо вона танцювала, нащо у неї ямочки на шії.

– Ех, ви. Ну хоч картоплі зварили? – і спробувала виделкою в каструлі. – Та вона ще сира. А коли ви вкинули?

– Я хотів давно вкинути, так Галя не давала.

– Ну, ну, – сварилася та ложкою.

Їли хліб, поки не зварилася картопля.

Ввесь вечір Катерина мовчала. У Галини й Петра своя розмова. Осіння ніч заглядала до хати. Петро все хотів щось сказати, та не наважувався. Він сидів поруч з Галиною і штовхав її ліктем; та швидко оберталася й робила страшні очі, але видко й вона не слухала спільної розмови.

– Галю, ходім гуляти.

Галя показала язика.

– Ходім же!

– Е, ні, – запротестувала Катерина, – що це ти хочеш її заморити зовсім, дві ночі десь пропадали і сьогодні до ранку.

Вона почала випроваджувати Петра. Той сперечався, лаявся, називав її лялькою крижаною з серцем дубовим, закликав Галю скинути тиранство людей, що нічого не розуміють в деяких делікатних справах... Але все ж мусів піти.

Галина заснула на колінах у Катерини.

Довго сиділа та, потім роздягла, перенесла її на ліжко, ніжно всміхнулася.

– Ех ти, Галю, моя комсомолочка!..

Нічого. Вона біля неї буде... Підійшла до вікна. Знову гостро стисло серце й потекли далекі-далекі спогади.

Забалакала Галина уві сні. Кликнула Петра. Катерина підійшла, поцілувала, а та сердито.

– Ну?

– Нічого.

– А коли нічого, так не цілуй! – Потім розкрила очі: – А це ти, Катерино, а мені здалося, що це Петро. Що я казала?

– Нічого, спи.

– А ти коли ляжеш? І сьогодні не будеш спати?

– Не знаю.

– Петро завтра переїздить до мене, – казала Галя, – бо тепер вже не можна...

– Та що вам дурним зробиш?

Ранком Петро й Михайло перенесли речі. Саме виносили перший і останній пакунок з килимом, як на воротях здибали хлопців.

– А, здоров, герої. Куди це ви?

– Я переїжджаю.

– Ге! І ти! О боже! За Дмитром?

– Думаю, що ні.

– Ну, чорт з вами. Ми лягаємо спати, бо сьогодні ж треба ще погуляти й самогон розпити.

Коли хлопці прийшли до Галі, вона сказала, показуючи на Катерину:

– От, про любов говоримо... Катерина й думати про неї боїться, а нам віщує страшне та сумне.

– От, ви, Галю, добре живете тепер з Петром, а потім побачимо, що далі буде.

– А чого хочете, – запитав Петро.

– Не знаю й сама. От в роботі я не боюся себе розгубити, а в любові так здається, що розгублюся, трудно уникнути закисання. Любити хочеться якось по-новому...

– Ну любіть собі по-новому, – нервово перебив Михайло, – хто вам не дає. От Петро з Галиною думають же щось нове створити. Правда, Петре, ви ж не думаете зробити свинушника?

– О ні, – в один голос.

– Ах, ви не розумієте нічого... До любові ми по-старому підходимо. Чому Петро й Галина хочуть жити разом, чому? Тому, що весь світ ворожий їм, і я їм чужа (не протестуйте) і всі. От тому теперішня людина й шукає, й будує сім'ю, бо не може жити самотньо. А які щасливі будуть

ті люди, коли не треба буде любити так мізерно, так егоїстично, коли всі будуть близькими... І так буває боляче іноді.

– Боляче. А яка користь з того болю?

– Ви, Михайле, завжди шукаєте користі?

– Завжди. Ми повинні себе в сталевий панцер закути. Не дуже мріяти, а робити більше, а то ми ніколи нічого не зробимо, ніколи не знищимо цей свинушник.

– Що?

– Свинушник, кажу.

– Ну-да, але ж треба якось робити. Треба довбати, довбати, бо весь світ, всіх людей не переробиш разом, якось пристосовуватися треба...

Катерина:

– Не хочу я пристосовуватися до свинушника.

– Ну, калощі взувати на болото, скажемо, треба... А вам, Катерино, партнавантаження треба більше дати.

– А йдіть ви... Чого ви всі мене сьогодні цілий день мучите.

Замкнулася, заховалася, мовчала. А потім сказала Михайлові:

– Таки обдурили мене чорти... Вже й пацана соорудили... На весну. І коли вони встигли? – сказала і всміхнулася чудно, а Михайло подумав:

«Чого так всміхнулася? Вона біля Галини так і падає», і відчув раптом якусь злість. «Я ревную її. І справді, я – власник. І яке мені діло, що вона робить. Ех, Катю!»

Чудно якось вона до нього ставиться. То щодня з ним бачиться, то зникає десь надовго, а зустрічаючись, дивиться ворогом, – каже:

– Ну от слухай, я люблю тебе, але коли б полюбила тебе, як ти хочеш, то зненавиділа б. Ти сам винен, як що я зламаюся. – І раптом. – Мені ніхто не може зіпсувати життя...

А прийде весела, косу розплете, сміється, пустує, от як вчора. І раптом засумує і здається вона тоді йому такою маленькою, і хворою.

...Знає він її ще з фронту, – як криця. Скільки, бувало, як гарний товариш, темної ночі ходила вона з ним пости вивіряти. Так і зійшлися вони... Вона не знає, а він нарочито зробив так, що він на її заводі в осередковій працює. Тут вона по-старому спокійна, і її тут бояться, навіть, бо не звикла вона вибачати собі й іншим.

– Строга баба, – кажуть.

Всміхнувся: може, саме через це й самотня вона така, – мовчала вона, а все ж помічав він, що болить десь там далеко всередині. Сьогодні сказала вона:

– Життя це – картина в картині.

– Як то? – не зрозуміли всі.

– А так. Намальована картина, а на картині теж картина, а в другій картині теж картина і так без кінця. І всі однакові. Це дуже неприємно. Зо мною так часто буває і тоді здається, що брехливо ставишся до всього і хитриш сама з собою; це тому, що ми всі наскрізь старі, що в нас мало любові.

І не знав Михайло, що відповісти їй. Що він скаже? Що у неї надто великі бажання, що життя за це покарає її. Порадити застигнути. Бути байдужою? І від злоти, від почування безсилля певно сказав:

– Ти інтелігентка.

Частина друга

I

Лютий вже позбивав почорнілі сніги в яри. В комуні життя йшло своїм чередом. Тепер тут живе тільки троє – Данило, Іван і Андрій. Михайло кудись перебрався.

Раз Іван пізно прийшов. Якимось чудно подивився на Данила, сів коло нього, спитав:

– Знов до Марійки листа пишеш?

– Угу.

– Дурень ти.

– Що так разом рішив?

– Так. Любиш її ще й досі. Все Петрові видумки не йдуть з голови. А давно від неї листа не мав?

– Вже два місяці.

– Слухай. Ну що, якби вона проституткою стала?

– Дурниці. Що видумав?

– Що дурниці? Голод там на селі. Пішла в місто шукати роботи. І знайшла собі легку. Оттак як у нас на суді свідки будуть казати. А щоб ти зробив?

– Не знаю.

– Любив би по-старому.

– Ат, кинь.

«Справді, може що сталося (тільки не це). Немає ж листів вже давно».

А Іван думав: «Та ну його к чорту, не буду нічого казати. Ще дурниць наробить».

– То я шуткую, Данило. Чого б вона була тут. Ти ж залишив їй адресу.

– Знаю, та листів щось давно немає.

– А може, по хліб поїхала де.

– Я й сам про це думаю. Тиф. Може де хвора лежить. Як не буде відповіді ще два тижні, поїду шукати.

Мовчки шапку накинув і вийшов, а Іван подивився вслід, тільки свиснув.

«От так історія! І штовхнув його чорт мати діло з нею. Треба було б обминути. – Скрутив цигарку, сплюнув на підлогу, розтер ногою й подумав: – Навряд чи побачить скоро, а побачить, – обминати буде, а все ж треба ще побалакати з нею, щоб чого не вийшло...»

Данило поспішав до Катерини: і де вона взялася така хороша. І про Марійку побалакати треба, щоб у неї жила, треба неодмінно поїхати, бо справді щось там трапилося.

Були якраз холодні дні, випав сніг білий-білий, місяць світив весело, а по дорозі попадалися обідрані, знесилені люди. Вони простягали руку й жалібно казали щось.

«Погано, як Марійка попаде в місто».

Голодом зачепило й Катерину. Дома кімната в неї мала. По стінах акварельні малюнки. Ліжко, стіл, стілець. Вдень в напівзабите вікно ледве пробивається світло, ввечері сумно блимає каганець.

Маленький вогник злякано дивиться у ніч, що гуде за вікном, потім раптом легковажно починає перемигуватися з тіннями. Сидить Катерина на ліжкові, ноги під себе підібгала, обгорнулася хусткою. Стукає живчик, встають знайомі обличчя, ціла повість, ціла поема.

Закашляла, кинула олівець. Встала, в люстро глянуло бліде обличчя з далекими очима, – це все голод наробив. Стукають.

– Хто там? Ти, Галю?

– Ні, це я, Ніна, – відчини.

Вбігла та.

– Що така бліда? Була в лікарні? Записалася на обід? Ні? А ти й не просила. Що, значить другим більше потрібно, коли не записали. Ех, ти!..

– Що, ех я?

– А я дуже рада, що з Дмитром живу. Що б я робила в такий голод.

– У нього гарна посада?

– О, він у мене молодець, багато заробляє. Погано, що не хоче дітей мати. Обуза каже. Робила знову аборта. Ну, нічого, він за це обіцяв повезти мене літом у Крим... – А далі: – Ну, чом ти не пришила оборки до плаття. Я забігла сказати, що завтра о дванадцятій збори. – Таємничо: – Він буде чекати...

– Дмитро?

– Ні (досадливо), він – Семен.

– А. Ти і з ним вже?

– Він такий гарний.

– А Дмитро?

– Ну, що за мораль? Він же без мене десь певно гуляє, коли я не можу.

– Так, для чого ж ви живете вкупі.

Засміялася Ніна і враз серйозно:

– Ну, мені так добре, і йому зручно. Так прийдеш? Звичайно, Дмитрові нічого невідомо.

Доповідь буде про Леніна.

Майнула хвостом, побігла.

«Яка нудьга. Оборка на платті і поруч Ленін. – Засміялася: – Як чудно іноді все перемішується». Прийшов Данило. Довго балакали і, як завжди, коли вдавалося когось заспокоїти, був у Катерини спокійний і веселий настрій. Одяглася, вийшла.

«...А чудна ця дівчина – певно когось чекає, а він спізнився ракалія...»

«...Цей непман солодко пообідав. Руки в кишенях, а пальці ледве ворухнуться...»

Ей, непман!

Держи карман,

Візьмем в бою.

Ти все одно у нас в кишені, —

стає легко, як у степу після дощу. Вдома писала увечері допізна.

...Хай застилають хмари світло,

Хай тумани захмарюють обрій.

Ми ярдами вийшли в колонах

Ми до бою вийшли сьогодні.

Кинула олівця, слухала. Десь унизу гудів натовп і гомонів трамвай. Здавалося, що життя це точка з тисячами ниток у всі боки, таке різноманітне, таке хороше. І досадно було тільки одно, що прожити можна тільки по одній ниточці. Яку не візьми, а все по одній. Чому не можна бути разом і чоловіком, і жінкою, і цією зсохлою мухою, що жила літом. Ну, чому не можна жити хоч два рази. І відчувається великий сум за життям незнаним і недосяжним чужим життям. Почувається нове щось, а мусить гинути серед старих, перешитих наново поглядів і не може вирватися. Не може.

Несила людині стрибнути за обрій...

Ах, цей Михайло... Бачить вона море широке, ясне, а крил немає щоб перелетіти це море.

Пожити б на всі заставки. Хоч хвилину пожити, як житимуть люди потім, колись, досадно все ж таки бути угноєнням для майбутнього.

В кімнату блідо зазірав місяць. Почала роздягатися та щось заворушилося біля дверей. Відчинила.

Засунувши голову між коліна, сидів чоловік. Покликала. Голову сонно підвів, подивився каламутними очима.

– Їсти.

– Зараз, заходьте обігрітися.

Але він дивився немигаючим поглядом.

– Їсти.

Прибігла, принесла, в руку поклала, почала кликати знов:

– Зайдіть, зараз буде чай, супу зваримо, – за плече взяла.

Той схопив кусень і, вирвавшись, вибіг на вулицю. Пішла до себе, хотіла начистити картоплі, але згадала, що на обід тоді не стане. Закипів чай, налила в шклянку, кинувши таблетку сахарину. Полізла в ящик, щоб узяти хліба, але згадала, що більше немає. Випила так.

Почувала, як болять ноги і голова крутиться, але перемогла себе й пішла на роботу. Було вже дванадцять і вулиці були тихі.

Зустріла Михайла.

– Ти сьогодні на вночішній, я теж.

– Ідем разом, – а в самої голову колом стисло. Похитнулася. Піддержав.

Додому привів. Як ішла – не пам'ятає, вдома краще стало... Михайло докоряв, а їй соромно було за слабкість.

– А тобі що? Всі ви хороші, всі пиляете: і Галя, і ти, а що з ваших слів.

А Михайло думав: «Ну, що з нею робити? Вперта така і ніяк її не переконаєш. Знаю, коли б схотіла, – могла б жити й краще, але всі голодують, то й вона не може про їжу думати».

Був злий на Катерину за те, що всякий, хто схоче, може тягнути з неї соки.

А весна владно будила землю. Ішла Марійка вулицею й побачила проти себе об'яви...

Показовий суд над проституткою.

Цікаво. Треба зайти. Проходили – Данило, Катерина, Петро; убік шугнула, а серце застукало... Не змінився він майже.

Зайшла усередину. Сіла. Шукала очима.

– Суд іде.

Встали всі. Витягнула й собі шию. Ледве не впала: і він в суді. Що він буде казати про неї? Злякалася, – ніби від слів його залежало все... А як покарає? Вибігла.

Опинилась наприкінці міста, знов сила якась тягла туди, де судитимуть її. Як повернулася, скінчився допит свідків. Почалося обговорення.

– Слово належить прокуророві.

Встав Іван, почав. Кожне слово колело у саме серце. І хто ж! Він – Іван.

– Ах ти, сволоч проклята! – Встала, стиснула руки. – І вбити тебе мало.

– Тихше, тихше, – закричали на неї. Сіла. Скінчив той...

Підвівся Данило. Напружилася Марійка: «А що скаже він. Те ж саме? Ні». Той почав ще здалека, як ішла вона в місто, з села, як голодувала, як перше там, на задвірках, віддалася і як...

– Правда, правда, – шепоче Марійка.

Він все знає. Радісно підійде вона до нього і все-все розкаже, а він допоможе...

Суд скінчився і присуд був: «Ні, не винна». Коли виходили, за руку Данила.

– Чекайте!

Озирнувся здивовано, впізнав.

– Ти?... Марійко! – За руку взяв, незрозуміло подивився на нафарбовані губи й на капелюшик.

- Ходім.
- Як, коли ти приїхала?
- Ходім, розкажу все, – потягла вбік.
- Що ти? Чому не зайшла?
- Так, – і заплакала.

У садку розповіла все. Як адресу його загубила, як шукала спочатку його й роботи, як потім виглядала та боялася, а тепер знає, що він все-все (як сонце після дощу) розуміє...

- Ти ж сам сказав, що не моя це вина.
- Про тебе не знав я, – гостро, суворо.
- А Іван?
- Що Іван?
- Він перший був, – схилилася.

Землю гриз, а уста її рани криваві викидали, здавалося, звичайні слова.

Голод. Тітка Горпина. Противилась. Не пам'ятає. Потім далі засмоктувати стало. Чекала... Його згадувала, як їхати вчитися кликав. На суді він казав, а вона побачила...

Капелюшка скинула, губи витерла, знову глянуло рідне знайоме обличчя, лише дві нові зморшки коло уст... Болючі такі.

Почуває Данило, як меншає злість, як зростає щось ніжне, яскраве. Все покрили минулі старі спогади. Зелено, зелено стало навколо. Чує, – каже тихо довірливо:

- Багато боліло.
- Рідна, бідна Марійко.

І запнувся знову (як там на селі) хмаринкою місяць на небі і злилися дві постаті в одну велику, промінясту хвилю.

Пробіг вітрець по кущах, прислухавсь, шугнув по алеях і сповістив щось гарне тополям.

Загнали тополі над річкою, а річка зорям, що з нею розмову вели, сповістила, що тут на землі сталося ще раз безконечне, нове й хороше. І задзвеніла вода внизу радісно, в скелі вдарила, в бік пішла, а хвилі: що? що?

Вітер знову і знову тополям на вуха дурниці казав, а ті головами лукаво хитали: ну! Ну!

А Данило й Марійка не чули тих слів.

А Данило й Марійка не чули кроків.

У Данила й Марійки вуха лише для любощів відкриті широко.

А решта все, то байдуже.

І враз скрик розірвав повітря:

– А, ти знову тут? Ти вже ловиш по клубах?.. Казав, щоб сюди не водила... Ану, забирайся, суко.

Данило скочив:

– Товаришу, ми...

Але той перебив:

– А вам сором, студент ще, – за руку Марійку взяв. – Ну, ходім.

Та стояла, нічого не розуміючи, потім дико скрикнула, почала рвати кохту, ніби їй було боляче...

Збиралася юрба.

– Проститутку спіймали з студентом...

Хе-хе...

Вирвалася. Підійшло ще троє. Почалась боротьба. Натовп гудів. Хтось крикнув:

– Тю, троє бабу одну не розложать.

Скрик почувся і відгук удару.

– А!.. ти, стерво, кусатися.

Потягли. Розплелася, розхристалася коса, сіпнула, вирвалася. Побігла. Мотнулися слідом.

– А-го-го (як звірюку)!

Бігла садом. Блиснула вода. Далі нікуди, не встигла як слід обпертися ногою, посковзнулася й покотилася вниз.

Данило біг прямо, ліз, продираючись через кущі, та загубив і її, і погоню.

Десь далеко вгорі, нічого не відаючи, грав веселий оркестр, а внизу було тихо, тихо. Зорі знов перемигнулися між собою, а місяць світив байдуже.

Данило вночі ввалився в кімнату, збудив усіх, як божевільний.

– Що сталося?

– Ну, як з своєю принцесою балакав?

– Зустрівся нарешті? Варто, мій друже, більшу увагу звернути. Одне лиш погано, дав би карбованця в зуби і все, а так... Немає рації турбуватися... Все одно була вона... такою і залишиться.

Не скінчив Іван, схопив Данило стільця і вдарив по голові. Вибіг. Упав той, а на підлозі почала рости червона пляма.

До Катерини прийшов блідий.

– Я, здається, Івана вбив, – бурмотів безладно, нарешті розповів про все. Спитала, чим вдарив.

– Стільцем.

– Треба було чимсь важчим.

Залишила Данила в себе, а сама пішла до району.

Не хотіли спочатку пускати, питали. Ви теж з їхніх будете?

– Ні, – і пояснила все.

Відпустили, але сказали, коли ще раз спіймають, тоді вже...

Тільки вийшли, Марійка сказала:

– Не хочу я. Не піду.

Довго вговоряла її Катерина. Згодилася лише на те, що не буде бачити Данила з тиждень.

– Не можу... соромно.

– Ну, й добре, я його й близько не пущу.

– Що то буде?

А в Галини народився син.

Було 23-го – 24-го, Галина мусіла першого йти до лікарні, бо вдома допомоги ніякої й колотнеча. Лежав собі Петро, спав. Коли прокидається, – стоїть Катерина, сіпає.

– Ходім, – каже, – до лікарні, вже борсається.

– Куди в чорта вночі йти до лікарні, коли лікарня аж біля станції, а на дворі вітер і сніг, – протирав очі Петро.

– Ну, йди за «швидкою допомогою».

Катерина за акушерку.

Ходить Петро по вулиці, цигарку одну по одній кидає, курить, 25 хвилин здалося віком, аж ось «швидка допомога».

– В хату, в хату!

Зайшов лікар, але виявилось, що спізнився на одну хвилину. Родила Галина геройськи, без зачіпки.

Тепер йому два тижні.

На кого він схожий? Іноді здається, що на Петра, іноді, що на Галину, а іноді на Михайла скидається. Чорт його розбере. Ніс і підборіддя ніби Сушнівський, голос Петрів, а очима повертає, як Галька.

Тепер Катерина й Марійка цілі дні поралися коло малого Павлика.

Петро спочатку хотів його «Нуреси» назвати, та всі запротестували, і він, плюнувши, пішов сьогодні ранком продавати штани на товкучку, бо ні на що було купити малому пелюшок. Та хтось стягнув ті штани в Петра з плеча.

– Задививсь на якусь дівчину, – пояснював він, коли прийшов додому без грошей. Це зірвало цілу бурю захвату у Галини, а Катерина подумала:

«І таке цуценя хороше має сина...»

Хлопець був з мідяною горлянкою. Товстий і важив, як народився, 10 фунтів. Катерина цим чомусь задавалася, ніби це родила вона. Вона його й важила.

– Коли б він не був такий здоровий, то ви б його втрюх давно в могилу загнали, – казав Петро і був за це битий.

Він поважно ходив, заклавши руки в кишеню, і тільки іноді підходив подивитися на свого пацана.

Галина зовсім не вмiла поратися коло дитини. Вона лише червонiла, нiяково посмiхалася, коли Катерина зручними й сильними руками купала Павлика.

– Ще родять такі, – я б заборонила.

Заздро дивилася на Галину, коли та годувала хлопця... Потім брала його до себе на руки і, коли в хаті нікого не було, соромливо притуляла до грудей. Вона якось інстинктивно почувала, чого він кричить, що йому потрібно.

Тепер, перебравшись до Галини, вона щоночі вставала разів зо три й дивилася, як воно спить, будила Галяу годувати хлопця й читала їй лекції, як це треба робити.

Разів з десять кликала лікаря й вела жорстоку боротьбу з Петром, бо той часто дражнив Галину, перевертав дитину догори ногами і взагалі (так здавалося Катерині) ставився до всього цього надто легковажно. Часто він показував, якою качкою була Галина, коли була вагітна, і як тепер плаче, годуючи дитину, а Галина кричала:

– Що ти смієшся, от примушу годувати тебе. Будеш годувати? Ти гадаєш, що це легко... Бо-о-ляче це.

Але Петро не звертав ніякої уваги і, коли Галя годувала, перешкоджав їй своїми (ідіотськими) порадами, смикав мале, щоб воно кричало й радісно запевняв, що у нього бас.

Нарешті, коли він раз попросив Галину погодувати разом і його, Катерина витурила його й ніколи вже не пускала під час годування.

Він лаявся, але за Галину заступилася й Марійка, і Петро пішов, кажучи:

– Де три матері у однієї дитини, там для порядної людини місця немає.

Михайло казав Катерині:

– Ти завжди когось на шию собі посадиш.

– Аби не тебе, – відповіла вона й подумала: «Сам сів би».

Забігала часто й Ніна. У неї з Дмитром все було гаразд.

Дмитро поставив собі за мету заробляти не менш, як три карбованці в день, і таки досяг свого.

Ніна була цілком задоволена. Цілі дні за допомогою Марійки вона шила чепчики, укривальця, міряла, примірювала й вираховувала, що в неї на зиму буде дитина.

Дмитро був чоловік куди кращий за Петра. Він розумів, що тепер треба бути солідним. Став твердою ногою на посаді і мріяв незабаром посісти місце секретаря в місцевій газеті (17-й розряд).

Ніна почувала себе більш упевнено і тепер вона питання поставила руба.

– На два місяці поїду на відпочинок. Ти ж обіцяв тоді, пам'ятаєш? Ну, а тепер, то вже й говорити нічого.

Дмитро погодився і вона щомісяця брала у нього тридцять карбованців і ховала в найдальший куток.

Крім всього цього, у них була ще одна новина: купили гарну обстанову, а Дмитро спромігся влаштувати в себе телефона.

Погано було лише одне. Ніна мусіла вийти з комсомолу, бо Дмитро хотів, щоб у нього була гарна, здорова дитина.

– Нам тепер потрібні здорові діти, – казав він.

На Ніну трохи нарікали за те, що вона відійшла від громадського життя, але це нічого, бо зате Дмитро в партії був активістом.

II

Марійка вже чотири місяці живе в Катерини. Стала вона тепер мовчазна й сувора. Приходить з роботи й удома сидить. Данила уникає, не говорить з ним, а коли не приходить довго, – нервується. Той забігав частенько, але теж ніби боїться залишатися з нею на самоті. Катерина тривожно стежила за ними й сказала раз:

– Що ви, Даниле? Вас Марійка чекає, болить вся, а ви не гаразд робите.

– Та я ж забігаю до вас.

– Треба прийти, а не забігати.

– Я, – почав Данило і заговорив швидко-швидко, – я не знаю... Хочеться іноді поцілувати її, а потім вийняти гроші, на стіл покласти: на, за труди. Я боюся себе... Це паскудство, я знаю.

– Ех, ви, а що на суді казали?

– Що суд? От мені суд, – вдарив себе в груди.

– Як урочисто... Ви себе любите, а не її.

– Може.

Ввійшли Галя й Марійка.

– От і купили. А!.. Данило!

Данило підводиться і вклоняється до всіх. Марійка мовчки дивиться вслід, а Катерина:

– Де були?

– До Ніни ходили.

– Як живе вона?

– Добре, здається, – каже Галя, а Марійка підводить очі і говорить злим, тремтючим голосом:

– Де там... Аборти й аборти, а Дмитро до проституток ходив, – і запнула.

Катерина загладила:

– Ну, час годувати дитину, вже й так спізналися на півгодини. Дивись, Галю, не буду пускати, – ти ж тепер Соропкоп ходячий...

А Марійка вперто:

– До проститутки ходив, а Ніна знає й сміється: «А що йому робити, коли я не могла». От, Ніна гадала мати на зиму дитину, а тепер знову...

– Кинь, Марійко!

– Ходив. А Ніна вираховувала, що на ті гроші цілий місяць на курорті можна жити... – і заплакала...

А Катерина знов балакала з Данилом. А Данило:

– Ви не знаєте, Катю, а я... я в Івана подробиці всі розпитав. О, він добре усе пам'ятає, а я все розпитую, розпитую.

– І ви йому досі й шиї не скрутили: треба вам від Івана перебратися, а ні, то хай Марійка знову на вулицю йде, як не хочете жити з нею: нащо мучити даром.

– Не можу я.

– А не можете, – розсердилася, – тоді забирайтеся... Я скажу, що ви виїхали.

– І виїхати не можу...

Подивилася суворо:

– Ех, що з вами балакати.

А Марійці в той вечір сказала:

– Слухай, думала довго я. Краще вирвати разом. Данила не вернеш. Та й вертати не варто.

– А! Я так і знала. Хорошим прикинувся. Знала. Тепер знову на вулицю...

– Можна якось інакше буде влаштуватися.

– Ну, вас, – вилаялася Марійка, – всі однакові.

– А Галя?

– Ет, вони ще діти. Яка там любов, коли забути старого не можуть.

Хустку схопила, хрюпнула дверима й вибігла.

– Що там сталося? – спитала Галя.

– Нічого, – сказала Катерина й вийшла на вулицю. «І як вона не побачила, що не час так ще балакати з Марійкою». Повернулася аж о десятій.

А на другий день Данило з Катериною радився, як би йому з Марійкою разом приміщення десь знайти.

– Тепер, може, що й вийде, але ж стукніть ще раз Івана... Ви почали виправлятися.

А сама марніла. Видно, вивіявся дух степовий. Казала Михайлові, блідо осміхаючись:

– От останнє листя впаде й умру.

– Що з тобою?

– Так. Холодно мені...

– Холодно?

– Уяви собі, революція по всьому світі пройшла, і залишився десь шматок, де все по старому... Ну, звичайно, ми б збройною силою зробили там все... А тепер у побуті нашому революція захопила маленький клаптик, а останнє липко й вогко обгортає цей невеличкий, маленький шматок, – не можна ж всього разом зробити.

– Ну що ж, можна й повільно: камінчик до камінчика. Навіщо ж даремно втрачати сили на тривогу й на сум.

– Який-бо ти. Хіба ти завжди робиш так, щоб не витратити даремно сил?

– Намагаюся.

– А коли б потопала людина... Що б ти зробив?

– Не кричав би, і коли б плавати не міг, то побіг би й приніс пояса.

– Ну, а якби сам потопав... Спокійно чекав би, поки принесуть того пояса.

– Ну, я цього вже не знаю.

– А я себе так почуваю, ніби потопав, і знаєш, – враз суворо й гостро, – що ти винен.

Ти. Ти не любиш мене.

– Чудна ти. Здається, що якби земля в сто разів швидше крутилася, то й того тобі мало було. Ти то весь світ перевернула б, а то раптом така маленька й хвора здаєшся... Що з тобою? Скажи, що з тобою?

Відповіла Катерина:

– От, останній сніг стане й умру.

– Кинь дурниці.

– У тебе одна відповідь: кинь дурниці. Не хвора я й не дурниці це, а просто нервова я, бо вагітна...

– Жартуєш ти.

– Ні, справді. Чому так здивувався? – Нахилилася: – Ти радий?

Всміхнувся ніяково. Радий...

Глянула, а він враз засміявся, заклопотано в вічі дивився, обгорнув.

«Як свою», – майнула думка.

– Ну, радіти нічого. Дитини не буде.

– ?

– Не хочу.

Чутно було, що нервується знову.

– Що ж ти зробиш?

– Те, що роблять усі.

І чекала відповіді. Може, скаже він, що це неможливо, що він не хоче... Ах, він не хоче.

Але Михайло сказав:

– Ще більше будеш киснути... Не краще ж, коли вже так трапилось, то хай буде. Як сказати правду... Мені байдуже, як хочеш... Але це небезпечно – аборт той, та й недобре якось... Хворіти будеш.

– Ну, будь же щирим. Порадь мені, що зробити. Ех! Тобі ніяково просто... Тепер ніяково... Бо ти ще не звик до мене... Піди, повчись у Дмитра й Ніни... Що так дивишся? Ну?

– Якась нервова ти...

– Ні, я не нервова... Я хочу тепер до кінця добалакатись. Ти ж не хочеш дитини, сам сказав.

– Я не казав.

– Так... Я тебе не виную... Ти – нічого. Коли буде дитина, то ти так просто не кинеш мене. І от вже тепер ти психологічно не можеш від мене піти. От чого ти боїшся? От як в тобі старе говорить. Ну, чого дивишся так? Чому мовчиш?

– Я й не хочу від тебе йти.

– А якби схотів?..

– Теж не кинув би.

– Тепер? Дурень...

– Ну?

Замовкла, схилилася.

«І найжахливіше те, що це для кожної жінки. От, і мені в перший раз неприємно, а далі звикну...»

– Так будеш робити? Я не хочу тебе ні в той бік, ні в інший штовхати, але знай, що я проти цього... Принципово проти, хоча всякі обставини бувають. Ти твердо вирішила?

– Твердо, – сказала й чекала все, що він скаже щось, знайде якесь слово, скаже, скаже неодмінно. Але він мовчав.

– Роби, але я б, коли не хотіла, я б нічого не сказав, а...

– А з радістю переніс це нещастя?

– Ні. Не роби тепер... Знайду гарного лікаря і щоб я про все знав, а коли гроші...

Глянула мовчки. Пішла. Підбіг.

– Ну, чого ти?

– Іди геть від мене, – руку вирвала...

Довго чекав Михайло, чи не вернеться, а вона йшла, чекаючи, що дожене.

Михайло не здогнав її. Вона не повернулася.

Ввечері запалила світло. Знов думки почали стрибати. Якби він схотів. Сьогодні так у нього визирнуло рило свиняче. Злякався. Злякався, що прив'яже. Боїться за неї, значить, хоч трошки любить. Якби він сказав щось... Хоч слово одне... Вона б не робила нічого. Не хоче вона... Не хоче. Можна б кинути все і Михайла, і самій жити з дитиною. Ні, коли вже так, то краще б вона мала її від незнайомого зовсім. Ех, Миша! Стиснула руки.

– Любий, не можу, – шепотіла тихо, і здалося, що він просить її, а вона посміхається: – Ти справді гадав, що зроблю? Дурний!

Але було порожньо й тихо навколо й Михайло не приходив.

«...Коли так... Не буде». – Заспокоїлась. Пішла до Галиної кімнати, а там Петро запитав:

– А скажи, Катерино, хе, хто зробив так, як ми? Велике діло, коли гроші є, то й дурень може дитину спорудити. А так, як ми. Ого!

– Знов сидите без хліба?

– Порожньо. От Петро одержить завтра, а сьогодні порожньо. Так ми читаємо, а Павликові я ганчірочку чистеньку в рота заткала, щоб не кричав. Ссе, ракалія, і нічого йому не робиться: не панська дитина... А в тебе, Катерино, немає монети.

– Є. А скільки вам?

– Та хоч карбованця.

– Можу й три.

– О?! А де ж у тебе?

– Сьогодні одержала.

– Скільки ми вже винні тобі?

– Не знаю.

– П'ятнадцять, чи що?

– Може й п'ятнадцять, – пішла до себе. Ранком вийшла, сказала Галині: – Повернуся через три дні, чотири.

– Де ти будеш?

– Піду до тітки.

Ідучи по вулиці думала: «Три Галині, десять стане».

Було неприємно й соромно, але йшла, твердо ступаючи по брукові.

Сонце, розкидавши хмари, весело стрибало по калюжах, вночі був дощ, цвірінькали жваво горобці.

«Гарно», – подумала. Коли проходила повз Михайлову хату – тихше йшла, але Михайла не видно було. Жевріла надія, що зустріне його й скаже він щось... скаже. Жевріла таки надія.

Але коли вже пройшла мимо, смикнула себе.

– Що там! Прямо та прямо.

А сонце сміялося по калюжах (вночі був дощ), горобці цвірінькали жваво. Ввечері забіг Михайло.

– Де Катерина?

– Пішла до тітки.

– Щось не те...

Взяв адресу, а на ранок знову питав тривожно:

– Де ж Катерина?

– А що таке?

– Та нема її там, – казали, що й не приходила зовсім.

Так минув день і другий. На п'ятий повернулася.

– Де пропадала?

– У тітки була. Я ж казала.

– Чудно. А Михайло ходив туди. Там казали, що тебе не було.

– Він шукав? – помовчала. – Я казала, щоб нікого не пускали до мене. Що це ви, билися знову?

– Та він таке каже, що й купи не держиться, вже й бити не допомагає...

Увійшов Михайло:

– От нарешті спіймав вас.

– Погано ловили.

Сказала йому в своїй кімнаті:

– Спізвився ти.

Сказала, що невдала була операція.

– І нащо робила ти?

– Не знаєш. Ну й пояснювати не хочу.

Тихо стало. Далеко загуло на заводі, і чутно було, як, прорізаючи весняну тишу, відходив дачний робочий поїзд.

– Іди, Миша!

Мовчки держав руку.

Умовились, якщо все буде гаразд, то побачаться завтра...

А вечір весняний швидко падав.

На завтра вона не прийшла на умовлене місце. Довго чекав Михайло біля бетонного паркана... Сумно брів день. Пішов у читальню, повернувся додому. Почував щось непевне. Поспішав. Відчинила Галина.

– Де Катя?

Мовчить. Пішла в хату. Ні слова.

– Що з Катериною?

– Погано.

Як увійшов, ворухнула пальцями.

– Гадала, що не прийдеш. Сідай.

Гладив руку, а вона:

– Хороший...

– Ні.

– Поганий?

– Поганий.

– Дурний. Поклич Марійку. Вийди, Михайле, на хвилинку.

Недовго чекав, Марійка швидко вийшла.

– Про що ви балакали?

– Радила їй кинути Данила.

– Ти?!

– Я. Чого здивувався? Данило все старого не може забути. Він ще глибше її втопить. Коли б ти міг допомогти їй, а то Данило й так з неї повію робить. Всі ви однакові.

– Ні, Катю.

– Що, Катю? Там вона продавала тіло лише, а він душу в неї купити хоче.

– Я не про те. Навіщо зробила ти це?

– О, знову своєї.

– Скажи.

– Не хотіла дитини мати.

– Ти не зрозуміла... Чому ти не пішла до гарного лікаря?

– А, от про що ти турбуєшся... Як це схоже на тебе... Іди.

– Не сердься.

– Іди, кажу. Завтра прийдеш...

Ніч минула. Прийшов ранок, і вранці прибіг Данило.

– До Катерини пустіть.

– Не можна, – сказала Галина. Відштовхнув, вскочив.

– То ви казали Марійці, щоб пішла від мене?

– Я.

Лаявся, ногами тупав, загрожував, а Катерина лежала бліда й сказала Галині:

– От устану, може, тоді все влаштую, а Данила треба провчити трохи. Хай помучиться, а Марійка поживе в моєї тітки. Покличте... й лікаря позвіть.

Прийшов лікар. Подивився.

– Погано. Надії зовсім мало... Зайду ввечері.

Увечері сказав Катерині:

– Швидко ми вам полагодимо.

Головою мотнула:

– Ні.

Коли людина вмирає, то почуває себе самотньою, бо найкращий приятель скаже тоді, що поганий в неї шлях, і не піде за нею.

А Катерина знала, що вмирає. Вечір темним оком дивився знадвору. Іноді ловила Михайлову руку й шепотіла.

– Не хочу я, ой, не хочу...

Нахилився Михайло, питає:

– Чого не хочеш?

Як від сну прокидалася й казала своє.

– Так. Нічого. Поклади свою руку. Холодна вона... Гарно піти зараз степом, вітер там, а пам'ятаєш, як той рік ходили, як золото спало з дерев і яка я була дужа тоді. Як мій гурток на заводі?

– Приходили хлопці вчора, питали, то ти не веліла пускати нікого. Нічого-нічого, будеш скоро героєм. Підемо в степ знову.

– А будеш любити, як я схочу?

– Буду... Лише скажи як...

– Ну, – безсило рукою махнула.

– Ну, що ж...

– Ну, що ж, коли ми інакше любити не можемо ще. Галю, ти не будеш проституткою? А ти, Петро, не зробиш її такою?

– Що? – здивовано.

– Так. То Марійка казала. Михайле, ти знаєш, чому я зробила це. Аж до останнього, коли вже сиділа в лікаря, все думала, що цього не буде, а потім рішила з тобою порвати, а дитина б зв'язувала, я сама у всьому винна.

Катерина просила залишити її одну, а потім Галину покликала.

– Ці спали, а ці прочитай, а потім Михайлові колись віддаси. Поклич Михайла.

– Це ти? Зламало таки. Кинь. Все буде гаразд!

– Ну-ну, не дури. Я сама знаю, – знайшла сили жартувати: – Не цілуй нікого так міцно, ніколи: губи боліли... Миша, більше уваги звертай на ту, що любиш, силкуйся зрозуміти кожную маленьку думку її і вмій чути те, про що не кажуть, про що іноді мовчать.

Лежала вона така біла, струнка, а очі темні.

– Михайло, скажи щось гарне.

Що скаже він? Що вже осінь голубим небом задивилася у снігову воду? А вона сказала, очі світилися тьмяним блиском:

– ...Надворі весна. Я скоро встану вже і ми підем з тобою у степ... по волошки. Як море він розкинувся... степ... мабуть, маки цвітуть? Що ти кажеш? Мені говорити не можна. Осінь на дворі. Всі ви злі, я не хочу мовчати...

А Михайло казав про весну, про блакить, про весну, що прийшла після зими, про степ. Вона слухала й вірила така бліда, струнка, а очі темні. Через дві години почала задихатися. Заспокоював. Подивилась з докором.

– Не бачиш хіба, що конаю?

Петро айстри приніс.

– Квіти перші хороші, – гладила їх.

А лікар казав: коли б ще не сухоти, то, може, і витримала би, а так організм надто слабкий і багато крові загубила.

Почала в непритомності марити, казала, що скоро вся земля покритється квітами і буде так гарно, так сонячно і всі люди, як квіти. Потім знову дивилася ясно. Турбувалася про Марійку.

– Приходила, та ти спала.

– Скажи ж, Михайло, що весною, весною вмираю.

І Катерина знову почала бурмотіти блудними словами. Говорила, що скоро встане, що то нічого, що її не любили хлопці колись: адже приходили провідати її, значить і вона зробила щось...

А ранком її не стало.

III

Ховали на другий день. Випав перший сніг.

Як виносили, то здавалося, кудись поспішають ці. Не люблять люди, коли їм про смерть нагадують довго.

Михайло йшов осторонь, як чужий. Здавалося йому, що на всіх обличчях була радість, що то не вони вмерли, а Катерина. Ніби смерть така вже страшна...

Зовсім незнайомі зупинялися, питали, далі йшли, хто куди – в своїх справах... Так бай-дуже. Ніби Катерина вмирає щодня.

– Така молода...

– Ну, чому вони жаліють її так, ніби вона боялася смерті. Була Катерина, а буде земля внизу, там... – і лише тепер відчув Михайло, що вона – це весна... Увесь світ, а світ увесь новий – це вона. Відчув і одразу зрозумів її біль, що не давав їй злитися з життям... Пізно. Коли б хоч на тиждень раніш, не вмерла б вона. Він їй сказав би щось.

– І зовсім неправда це, – запевняв він когось. – Коси її стануть листям на дереві, а очі хмарами, що по небі линуть. – І стало так легко, був лише біль, що раніш не взнав він її...

А здається, що був коло неї так близько...

Коли грудки стукали об дошки й додому ішов з похорону, – був спокійний. Спати ліг рано й заснув міцно. Засипаючи, поставив як завжди будильника на шість.

Ранком прокинувся якимось увесь зразу і відчув, що не побачить її ніколи. І це маленьке «ніколи» здавалося тепер таким страшним і безнадійно незрозумілим.

– Як так ніколи? Що за дурне слово?

У голові виникала певність, що от він зараз піде туди в степ, де ходили вони, й неодмінно зустрине її там.

Було сонячно й гарно надворі. Хотілося всміхнутися хмарам і сказати:

– А, здоров, Катерино, – потім до землі припасти, поцілувати її. – От я знов з тобою!

І така радість впала на нього, що в комуну прийшов, усміхаючись. Там Андрій подивився здивовано.

– Де Данило? – аби щось сказати.

– Не знаю... Ну, до побачення, мабуть, їду (саме в цю хвилину вирішив Михайло, що їде).

Дома речі склав, пішов спочатку брати відпустку, а потім до Петра.

Галя саме білизну полоскала. Мовчки сів, глянув на двері, що вели в кімнату Катеринину, і знову відчув себе самотнім: «ніколи».

І знову стало страшно, схотілося завити, по підлозі з криком полізти: «І як Галя може білизну полоскати». Сидів мовчки, не рухаючись, щоб не сталося чого. А нудьга, як біль у зубі, охопила все тіло.

– Поїзд в тридцять на дванадцятку...

Галя головою хитнула, ніби знала вже все.

Почала колисати колиску.

– А-а-а!

Позіхнула, уважно подивилася.

– Скоро приїдеш?

– Не знаю.

Знову головою хитнула, ніби так і треба. Посиділи тихо. Дитина плакала. Підвівся:

– Прощай! – Ще раз обдивився кімнату, глянув на двері Катерининої кімнати: – Можна туди?

Пішов. Сів там, голову на руки поклав... Постукала Галя:

– Час вже до поїзду.

Підвівся, схопив за руку, всміхнувся якимось криво, спитав:

– Пам'ятаєш: ех, ти, Галю моя, комсомолочка! – Хотів ще додати щось, та рукою махнув.

Галя повернулася мовчки й витягла щось з шухляди:

– Це вона залишила.

– Ні, не треба...

Пішов. Надворі темно було... По дорозі зустрів Петра. Той, як завжди, кудись поспішав.

– Виїздиш зовсім?

– Не знаю.

– Зустрів Данила, знову сьогодні пішла від нього Марійка...

– Та-а-к.

Йшли мовчки. Пройшли два квартали. Розмова не в'язалася. Тоді Петро почав прощатися.

– Ну, повертайся швидше.

Розійшлися – Михайло просто, а Петро повернув за ріг, додому.

Туман. Десь блимає зеленою зіркою трамвай. Над заводами ліворуч догорає сяйво. Було вогко й темно. Перехожі лялялись, потрапляючи в болото ногою. З неба сів дрібний, нудний дощик. Лише струмки дзвеніли так, ніби прийшла весна.

Михайло поспішав на поїзд. Враз якась темна постать виринула з імлі.

– Підемо?..

Вдарило в голову. Подивився, скрикнув здивовано:

– Марійка!

Відскочила та:

– Я... я не впізнала.

За руку взяв, казав радісно:

– Ходім, ходім зо мною, – і потягнув з собою.

– Не хочу... Не піду з тобою.

– Та не бійся, не те...

Йшла покірливо. Привів на вокзал. Став до каси й міцно за руку тримав, ніби боявся: втече.

Вийшли на перон. Чекати довго не довелося. Сіли.

Марійка забилася в найдавший куток, вдарив другий дзвінок, поліз вбік вокзал.

Ось стоїть дівчина і комусь рукою махає: прощайте, прощайте.

Михайло вискакує до присінку вагона й кричить:

– До побачення!

Та здивовано дивиться, але Михайло, сміючись, іде в вагон і сідає поруч Марійки.

Порожньо. Майже нікого немає, і верхньої полиці підіймати не треба...

Закурює. Тягне в себе синій дим і дивиться спокійно на вогні міста, де було так багато гарного. Дивиться на Марійку і чує, як вона плаче.

Поїзд летить. То вище, то нижче дріт. Перша станція, друга, третя. Встала Марійка й пішла вмитися: фарбу зітерла; подумала: «Чи надовго ж».

– Ляж краще, тобі так незручно.
Слухняно, ніби боязко ноги простягнула.

Вкрив пальтом. Сів коло неї, а вона притулилася мовчки. Проходив кондуктор, подумав: «Закохані». Тихо розмову вели...

Коли Петро повернувся додому, Галина лежала, головою в подушку ховаючись. Він стомлено скинув пальто, стомлено сів коло неї.

– Чого ти, Галю?
– Тоскно. Приходив Михайло. Чекав на тебе...
– Знаю. Зустрів дорогою.

Сиділи мовчки. Надворі вітер шугав і гудів під стінками.
– От тепер ми з тобою зовсім самі: й Михайло покинув нас, – сказала Галя.
– Нічого, якось буде.

Закричала дитина. Галя скочила, почала гойдати. Петро ходив з кутка в куток, щось думав. Раптом повернувся до Галі:

– А ти знаєш, Галю, у нас якось справді не те...
– Гармонія, – насмішковано шепнула Галя з темного кутка.
– Якось самотньо стало.

Галя кинулася до нього й заридала на плечі. Він пригорнув її й тихо гладив... Гладив і не казав нічого...

Коли ж на село прийшла вістка, то мати Катерини заплакала, а потім, згадавши, що час годувати свині, пішла виносити помий, шморгаючи носом...

Батько мовчки сидів і довго в той день не лягав спати, а комсомол зробив вечір спогадів: це ті, що з нею на фронті були...

Дмитро з Ніною згадували часто. Згадували, казали:

Ніна:
– Гарна була дівчина, трохи з фантазіями, але...

Дмитро:
– Розумна дуже... Ми краще робимо, так, Ніно?

Ніна замахувалася рукою... Іван і Андрій:

– Таки та Катерина гуляща баба була... Хе-хе! Й вона согрішила, значить. А яка строга була на вигляд... і не підходить. А Михайло не дурень.

Петро мовчки ходив на посаду, а Галина перечитувала зшитки, вночі вдивлялася в чорний морок і шукала відповіді.

IV

Дзвеніла знову весна. Знову голуби світилися в небі, а за заводським парканом хлопчики грали в цурки.

Галину Петро розважав:
– Ет, кинь журитися, ще будуть...
– А Павлика не вернеш.
– Спорудимо.

Стали прощатися, як щось постукало.
– Хто там? Це Михайло, – побігли вдвох.
– Звідки? Чому не писав нічого?
– Та пустіть же, шию одірвете... От які... – За ним стояла Марійка.
– Марійко! Одружилися ви, чи що? – почав Петро.
– Ні, – відповідала та.
– От, чому стоїте, заходьте.
– Ні-ні. Хай до мене ідуть. Тут зовсім недалеко, за рогом.
– Хіба ви розійшлися? – здивувався Михайло.

- Галинина фантазія, так краще, – каже.
Галина схопила під руку Марійку, і вони швидко пішли вперед. За ними рушили хлопці.
– А чому б нам у степ не піти.
Погодилися всі. Михайло сказав, що швидко їх дожене.
– Тут на хвилину, в одне місце.
Коли всі сховалися за рогом, на цвинтар побіг, серед зелені ледве розшукав. Могила завалилася вже, і чудно стало, що там під землею вона, – Катерина.
– Катю, Катю! – покликав.
Сів на могилу, зірвав квітку обережно сховав.
Наздогнав аж за містом. Сміялися, про щось змагалися.
– Про що це ви?
– Та от надрукував він, Петро це, свою поему і нося тепер угору дере.
– Та кинь, у мене зуби болять.
– Нічого. У великих людей завжди або зуби болять, або голова хвора.
– А ви зовсім не змінилися, – сказав Михайло.
– А ти зовсім інший став, Михайло, ніжний якийсь...
Далеко внизу блакитною стрічкою біг Дніпро. Сіли.
– Як же ви? Розкажіть. Коли я їхав, мені здавалося, що не все було гаразд... А Павлик де?
- Вмер... – тінь пройшла, а Петро:
– Не біда, як ми нового назвемо, Галю?
– Ще не закаялися?
– Ні.
Надвечір сиділи в Галини.
– Що роблять хлопці?
– А... нічого, по службовій лінії пішли. Митя вже секретар газети, а ті непогані теж посади мають.
– Так. А Данило?
– А Данило одружився.
– Що ти, Марійко?
– Нічого. – Пішла Галина й принесла щось.
– Це дала мені Катерина... Отой синенький зшиток тобі передати наказувала, а це на, прочитай, Михайле.
Михайло розвернув перший зшиток. Там було:
Гармонія і свинушник (Повість).
Комсомолу з тривожною любов'ю.
– Читай, читай!
Михайло почав:
«Я омочила перо своє в кров, любов'ю й зненавистю на папір дихнула я. Я люблю людину, коли стоїть вона просто, бентежлива й непокірно-буйна. Коли вона каже:
– Що з того, що тут стіна? Я мушу пройти, я мушу вперед пройти.
І проходить або вмирає...
Я ненавиджу тебе, людино, за те, що ти ходиш крадькома... Зупиняєшся часто і вклоняєшся на всі боки.
Я не люблю, коли ти прислухаєшся до бурчання шлунка й запевняєш, що то найкраща музика.
Я гукаю на всіх, хто відчув відблиски проміння й бачить світло:

– Розбийте ці стіни, болото засмоктує нас.

Вже сонце сходить і золотить обрій!

Тобі, жінко, й тобі, чоловіно, співаю я нині. Всім, хто задихається в багні, не хрюкає задоволено там. Всім, хто вміє прагнути до смерті, співаю я: і тим, хто впав і бачить своє падіння, і тим, хто міцно стоїть на ногах, і навіть свиням кажу я:

– Хай пітьма губить перші проліски, хай тумани покрили зелень, а земля все ж таки крутиться.

– Товариші, земля крутиться. І всім вам, – і не-свиням, і свиням, невільний чи вільний рятунок буде. Допоможіть же тим, хто заслаб в дорозі.

Ніч темна. Вітер буйний суворий, але вам кажу я. Кажу я вам:

– Добре зробили ви, що кинули берег той спокійний і тихий.

Хай з вас глузують. Хай руки ваші іржа роз'їла солоня, а вітер очи сліпить.

Хай! Ви – прагнете.

Зустріньте ж сонце вартими сонця.

Руйнуйте саж!»

Михайло закрав зшиток. Було тихо.

Весняна муха вдарилася об скло, зашуміла, а потім вилетіла.

Михайло перегорнув кілька сторінок.

«Іноді восени починає розцвітати акація, але морози вб'ють той цвіт і, може, лише людина, яка бачила його, відчує, що тут вчора завітала в гості весна».

Михайло взяв зшитка, обережно сховав у кишеню, а руки дрижали.

А дома взяв другий зшиток і почав перегортати сторінки. Там було:

«Петро й Галина вже одружилися. Вони мені подобаються, боротися думають. Може, вони більш праві, ніж я.

Ми краплини в морі світового руху,
Ми загинемо – зорі не згаснуть, —
Дай свою кріпку, товаришу, руку —
Ми безсмертні в руках всесвітнього гасла.
Ідемо ми всі ряд за рядом, —
Хай поляжуть перші колони,
А над нами безмежне небо,
А над нами зорі червоні...

Певно тому, що немає ритму єдиного між людьми, то іноді немає ладу всередині самої себе. Гарно, що хоч боротися можна.

Поки є боротьба, значить є рух, поки є рух, значить нічого не страшно.

Через те так і не хочу бути твоєю, Михайле, бо любов швидко тускне, заспокоюється, загниває.

Я хочу любити так, щоб увесь світ став вогненний... Чи зможеш ти, щоб не було міркувань. Тепер всі в любові живуть мозком, а не любов'ю.

Ніч надворі. Вітер гуде. Каганець ледве блимає. Здається, другу ніч не сплю. Голод страшний.

Михайло все сердиться, все втручається в мої справи: то я дуже багато роблю, то в порваних черевиках ходжу на завод і через це чомусь неминуче захворію.

Погано те, що і я за ним слідкую. Я знаю, що він теж голодує, і мені боляче за нього, але не так, як за чужу людину. Це, мабуть, тому, що всі люди чужі ще один одному, а так хочеться тепла.

Як багато у нас таких, що гадають, нібито все досягнуто. Як багато обмежених і задоволених цілком.

Балачки, балачки. Іван казав, що комсомолка, яка „береже свою невинність“ (яке слово паскудне), – міщанка. Яка хоче мати дитину – теж. А Михайло каже: читай Леніна.

Читаю – і тому, що читаю, тому, що слухаю, тому, що люблю його – тому й хочеться іноді голову об стіну розбити.

Так багато думок, а зловити важко.

Вчора запитала Михайла: чи пішов би він за мною на край світа. Відповів, коли б дали потрібну для цього відпустку, то може й пішов би. Я, врешті, дуже рада, що у нього є щось інше, крім мене.

Сталось те, що мусило статися. Мені було лише неприємно... Більше цього не буде.

Знов нападає на мене Михайло за „песимізм“. І як він не розуміє, що той, кому байдуже, кому не болить, лише той може бути спокійним... Ох, як ненавиджу я цей оптимізм казбонний. Тих, що робітників пастушками роблять, і так на зневірених та на „песимістів“ гримають. А самі не вірять, а самі брешуть, а в самих не болить, бо все це чуже їм і нерідне.

Знов він не розуміє мене, каже, що в мене надто велика любов до далекого й немає любові до ближнього. Я просто задихаюся. Хіба може істота, яку труять хлором, почувати себе спокійною?

Марійка живе в мене. Данило – дурень, вона хороша дівчина.

Так весело дивитися, як у степу перші проліски глянули і дерева вже розпускаються. Я не люблю акації, вона зеленіє, коли весна проходить.

У Гальки народився син. Я страшенно рада. Я хочу, хочу, але цього навіть в щоденникові написати сором.

І любов є, щоб любити, і сили є, а життя примушує любити сіро... Хоч круть-верть, хоч верть-круть, а в наші часи треба любити, як личить, з усіма подробицями, бо не мала ж я й добре розумію все... Так іноді хочеться кричати від болю.

Стіна. Хіба можна спокійною бути, коли знаєш, що обійти не можна цю стіну, а зруйнувати, ще не зруйнуєш. Так часто уявляється мені наша любов.

Михайло радить підкопуватися – загинеш ти, пройдуть інші, прокопають далі, заб'ють динаміт і зірвуть.

Зірвуть цю сім'ю, цей побут проклятий.

Знаю я, що буде так. Але ж хочеться, хочеться глянути туди за стінку, Михайле, та тут темно... Так дивує мене іноді твій спокій. Невже тобі байдуже?

Відсвяткували перше травня. Ішов натовп, і я розпускала в ньому і разом робилася все більшою й більшою, а ноги мої йшли в такт з усіма. Я була тим бруком, над яким маяли прапори, я була зеленим листям, котре зірвав якийсь хлопець і начепив на свого кашкета.

Порожньо. Ходжу в степ і відпочиваю там.

Здається, що повинен от-от десь загустити бубон і в єдиному такті повинні злитися люди, земля і небо.

Я шматок життя, а життя не хоче, щоб я злилася з ним. Закрутилася я з особистим життям.

Знов ходили у степ з Михайлом, повернулася пізно вночі. Михайло тримається тихо, а я напружено чогось чекаю.

Коло дитини доводиться ходити й мені, бо Галина не вміє. Михайло сердиться, мені здається, тому, що я йому мало часу віддаю через це.

Зараз можу спокійно писати. Як вихор вдарив у груди й ніжність розлилася по всьому тілі. Чудне почуття: так ніби я за щось була йому вдячна.

З Михайлом балакала. Я нарочито сказала, що не хочу мати. Він, здається, зрадів. Він боявся, боявся, боявся...

Як я можу мати від нього дитину? Коли б він про гроші на аборт мовчав.

Здається, кінець...»

Михайло скінчив читати. Перегорнув ще раз сторінки. Потім запалив у грубі. Ярким полум'ям спалахнули дрова.

Думав про щось хвилину, і раптом кинув зшитки у вогонь. Лизнуло червоним язиком, листки здригнули, ніби їм було боляче, почорніли й разом загорілися.

А він понуро дивився й здавалося, що з цими листками відходить з життя щось рідне. Відходить спокій, з яким він жив 24 роки.

По старій звичці контролював свої думки. Чудно стало. Не впізнав себе... Коли очутився, то відчув, що тепер не буде йому спокою, що тепер і в ньому кожний рух, кожний біль, кожний гострий кут в життю озиватися буде болем. Почув, що ніби весь світ він прийняв у серце своє і не зможе тепер байдуже ховатися від нього.

У хаті було темно, й відблиск грав на стелі й на стінах.

Ще раз забився вогонь, хотів стрибнути з одчинених дверець, але вмер: то він, прочитавши рядки, схотів вирватися зі своєї в'язниці...

Сильним протягом розривало останні шматки паперу, і нарешті від Катерини Ласко нічого не залишилося...

А на дворі була весна. Теж така весна!

...І точилася боротьба нового життя...

Пилип Загоруйко

Народився в 1900 р. в с. Іллінци на Вінниччині. Закінчив школу і гімназію. Воював в армії УНР, у 1921-му опинився в таборах інтернованих у Польщі, був активним автором часописів «Веселка», «За Україну», «Український Сурмач», газети «Залізний Стрілець» (усі в Каліші), де в 1922–1923 рр. публікував вірші і прозу.

Окремо видав у Каліші книжку «Спогади» (1922), планував видати драму «Розбита мрія», збірку віршів «Порвана струна» та збірку новел «Тіні і плаї». Використовував псевдонім Наглядач. У 1926 р. П. Загоруйко вже в Україні, друкує оповідання в часописах «Культура і Побут», «С-Г Пролетар», «Службовець», «Нова Громада», «Всесвіт». Окремо видав збірки «Пакет» (1928), «Ранок», «По той бік греблі» (1929), повісті «Манівцями», «Огні» (1930).

Жив письменник у Харкові, працював керуючим справами профспілки сільгосппрацівників та завідував бюро виступів у міськкомі письменників. Вперше його арештували 16.06.1927 р. як колишнього петлюрівця, а 23.06 звільнили. Але згодом трапився інцидент, який вирішив його долю.

Письменник Микола Самусь (1904—?), який емігрував до Америки, у газеті «Свобода» (1950 р. № 255) згадує, що «Письменник П. Загоруйко, напившись горілки, почав вигукувати, що тепер справжнім українцям не дають свободи, що він, як колишній вояк армії УНР, лишився українцем, а не советською людиною тощо. Зараз же підскаочив до нього Микола

Лебідь і ще дехто з присутніх, підхопили П. Загоруйка під руки і віднесли його до „протверезіловки“. Цей інцидент не проминув безслідно, бо на другий день у культпропі ЦК КП(б)У С. Пилипенку сказали: „Що ж це ви не пильнуєте, кого пускаєте на такі бенкети, щоб більше цього не було“. Звичайно, цей випадок не пройшов даром і П. Загоруйкові. Його невдовзі після цього заарештували, інкримінували йому організацію збройного повалення влади радянської, „влади трудящих“, згадували про його поводження на цьому бенкеті і вислали на п'ять років до далеких таборів на півночі».

Правда виявилася децю іншою. Вдруге арештували П. Загоруйка 16.12.1933 р., а 9.03.1934 р. судили за «участие в контрреволюционной группе и в проведении шпионской деятельности. Приговор: ВМН. Расстрелян 25.02.1935 р. Место захоронения – г. Харьков».

Крик уночі

Слухайте, слухайте, крик із півночі!..
Чуєте плач уночі!..
Цитьте... Затихніть...
Хтось скарги нам точить...
Чи може прокльони нам шле уночі!!
Тихше...
Ридання несуться із прірви.
Стогін в безодню хтось свій посила.
Хто це регочить?.. Хто це ридає?..
Темная ніченька землю всю вкрила...
Темная ніченька скрізь облягла...
Нічка осіння...
Тсс... Чуєш, товаришу, чуєш мій друже?..
Хто це? Спаси!.. Заступись!..
Бач, хтось у білім...
Руку простяг...
І мене обгортає...
Тягне у прірву...
Брате, спаси!..
Ніченько темная, нічко осіння,
Ніченько, нічко, —
Яка ж ти страшная...
Хмарами вкрита,
Туманом повита...
Сам у розпуці, стою опівночі.
Мряка січе у лице...
Вітер з ніг валить...
Хто ж це там плаче?..
лихо моє...

Дзвони

Дзвони, дзвони... Скільки звуків!
Із блакиті все пливуть,
Передзвони...
На подзвіння дзвонять, грають,
Чи на радість?..
Що несуть?..
З павутини ніжні звуки
Хтось спітає,
розсипає...

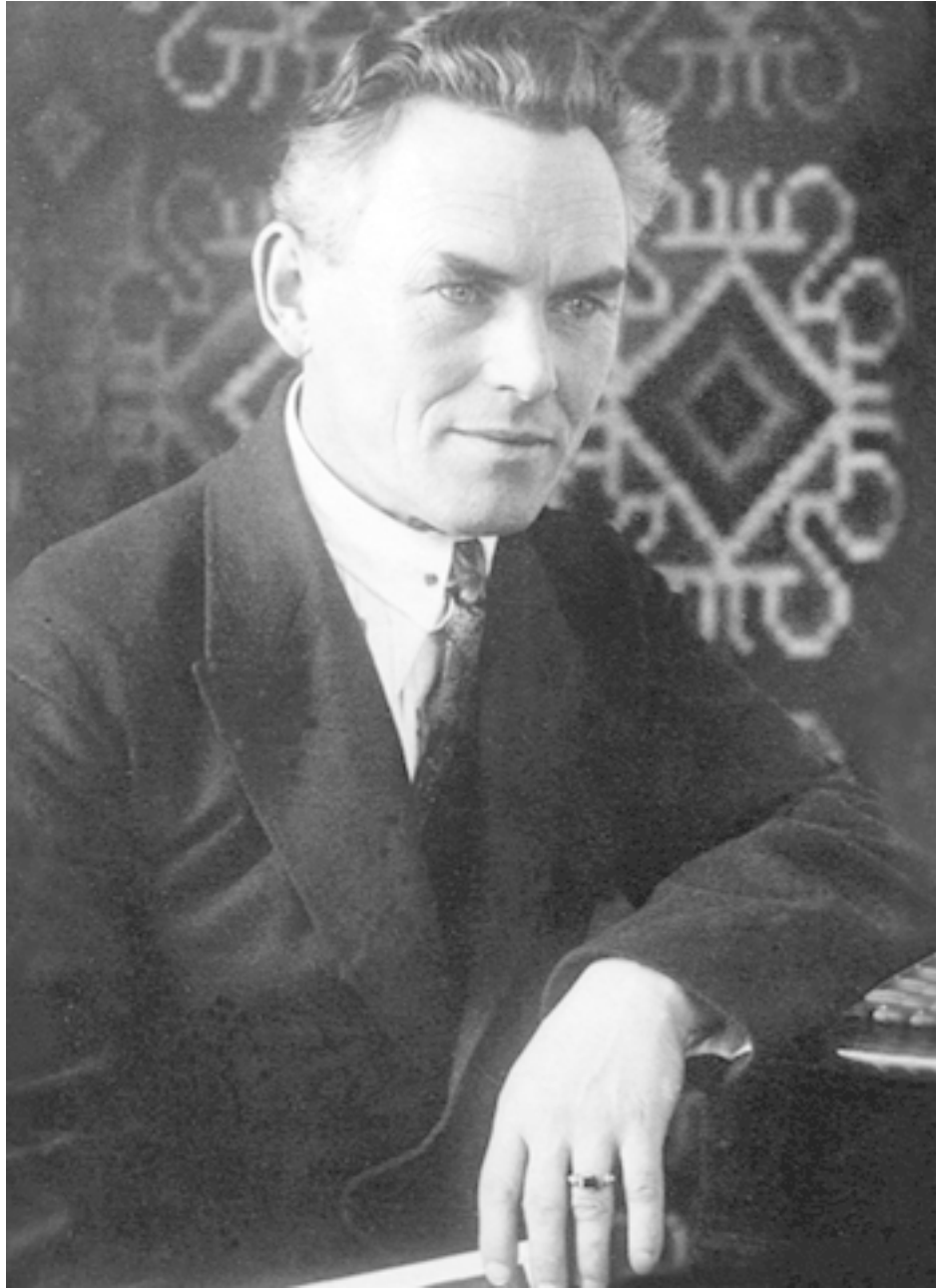
Понад бором, понад лісом,
В нетрі котяться акорди,
Верховинами здригають,
Грають, грають...
Плачуть, тужать срібні дзвони...
Хтось умер... когось нема...
Хто простився,
Розлучився?
І чого блакить німа?!
Чути співи із просторів
голосні...
Грають... Перли розсипають
не мені...

Дзвони гратимуть для мене не тепер,
В млі туманній в день осінній...
Хто це вмер?..

Зупинись

Зупинись і подивись. Нічого не бачиш?!
О, який ти сліпий! Який сліпий!!!
Кажеш – чорні плями... земля?..
Подивись, сліпий, – ті чорні плями – кров...
Невинна людська кров, яка лилась віками невідомо за що. Сліпі
йшли на бій.
Сліпі вели їх. Сліпими вмирили:
Бо родились сліпі...
Зупинись!
Ти думаєш, що то – коріння, облите дощами?..
Ні, ні... То – людські кістяки!..
То – ребра!
Вишкірені зуби. Сміються над собою... А навколо чорні плями...
О – одна, друга, третя... Багато... Безліч чорних плям...
То – тінь крові... З брудної грішної землі піднеслась вона до
блакиті
і впала на ню чорною плямою.
Зупинись!
Не минай ні одної плями – і коли то кров, то прокляни обох:
і хто проляв, і хто штовхнув на це...
Зупинись і прокляни...
Тільки не молись!..

Юхим Михайлів

Народився 27.09.1885 р. в Олешках на Херсонщині. У 1896 році вступив до Херсонського реального училища, яке через брак коштів закінчив екстерном. У 1897-му одержав від херсонського земства стипендію з умовою, що буде вивчати кераміку та килимарство, й поїхав до Москви, де закінчив Строгановське художньо-промислове училище (1906), а потім Московське училище живопису, скульптури та архітектури (1910).

По закінченні училища Михайліва мобілізували до армії. Відбуваючи військову службу, працював у редакції журналу «Новь» у Москві, ілюстрував журнал «Детское чтение». На початку 1914 р. він одружується, а восени 1917-го родина Михайліва переїхала до Києва. Він бере активну участь у художньому житті міста, його роботи експонуються на художніх

виставках. У 1918 р. Михайлів працював викладачем у Миргородському керамічному інституті.

У 1919 р. був обраний головою Київської філії Асоціації художників України, працював у художньо-промисловому відділі при комісаріаті мистецтв, а згодом – у Наркомосі, був членом колегії Всеукраїнського відділу мистецтв Наркомосу. З 1920-го Михайлів – член мистецької ради Київської художньої академії, викладає в Київському ІНО. Упродовж 1920–1930 рр. друкував свої мистецькі статті у «Бібліологічних вістях», «Житті й Революції», видав книги «Кераміка на Україні», «Т. Шевченко», «Українська пісня в московському лубку», «Гонимі кераміка на Україні».

27.03.1934 р. Ю. Михайліва викликали в ГПУ і звинуватили в приналежності до УВО. 31.03 художникові оголосили вирок – три роки заслання на Півночі. У травні художник змушений був виїхати до Котласа в Архангельську область. Там він влаштувався на роботу декоратором до клубу, продовжував малювати, писати вірші, але повернутися додому вже не вдалося. Важкі умови, слабке здоров'я далися взнаки, Ю. Михайлів помер 15.07.1935 р. на засланні.

Публікувати вірші він почав ще у 1912 р. в журналах «Шлях», «Дніпрові Хвилі», «Рідний Край». Цикл «Прощальний зошит» було написано на засланні.

Журавлі

В блискучим сьайві променистім
Летіла зграя журавлів,
І розсипався в небі чистім
Журливий їхній клекіт-спів.

Вони у вирій прямували,
Надії повні, повні сил,
На чорні хмари не вважали
І не спиняли льоту крил.

Пливли, хоч буря вже ревіла
І деякий з них приставав,
Неслись, бо їм весна зоріла
І рідний степ красою сьав.

Я їм позаздрив. О, щасливі!
Вам є спромога битись, жить!
А я лиш знаю дні тужливі
В неволі мертвій волочить...

II

Моя душа ніколи не сміється:
Вона сумна, як похоронний спів,
Як чайки голос, що над морем в'ється,
Як кинутий огонь серед степів.
Бо я єсть син безщасного народу,
Що втратив десь в минувшині ім'я
І славу давнього свого роду.
Десь розійшлась хоробрая сім'я...
Та вірю я, що мій народ проснеться
І загремить свободою струна.
Тоді душа у мене усміхнеться,
А поки що, ридатиме, вона.

III

Осінь і думи осінні,
Темні, журливі; як тіні.
Плачуть, не сила терпіти,

Наче голоднії діти.
В день розлетяться, покинуть,
На ніч пташками прилинуть.
Тісно обсядуть, обкружать,
Давне згадають, потужать,
Осінь і думи осінні,
Темні, холодні, як тіні.
Падають листя злотії,
Гинуть, мов серця надії.
Скільки весна їх зростила,
Скільки квітками дарила!
Квіти морозом, побиті,
Мрії в могилу зариті.
Сонце сховалось, не гріє,
В серденьку кров холодіє,
Образи тануть, як тіні...
Ось вони – думи осінні.

В окопах

Ніч і тиша навколо таємно-німа,
Сплять дерева докупі схилившись.
На блакиті нічній і хмаринки нема,
Сяють зорі росою умившись.

І сей спокій у душу чутливу мою
Входить сном чарівним легкокрилим.
І безвладно себе я йому віддаю,
В коло чар на літаючий килим.

Хай полину далеко, де казка живе,
Вічна казка, щаслива, цікава;
Там по морю квіток вона в барвах пливе.
Як русалка, як ніжна купава.

І я лину на крилах не знаю чийх,
Залишаючи дійсність буденну.
В ту країну з квіток у проміннях ясних,
Де зустріну свою наречену.

Галюсі

Дитини усміх жартовливий,
Дружини лагідний привіт
І погляд матері журливий,
Чи ще побачу вас, чи ніт?

Чи може тут в краю чужому,
Серед могил в чаду руїн,
Під градом куль, шрапнелі грому
Умру покинутий один?

І в передсмертний час востанне,
Недвижними устами я
Чи зможу, о, моє кохання,
Твоє промовити ім'я?

І чи зійде на поле бою
Твоя прозоро-світла тінь,
Чи вчую тихе: «Я з тобою.
Від мук, коханий мій, спочинь?!»

І поцілунок легкокрилий
На чоло зблідле чи злетить,
Підтримати останні сили,
Надію в серце закропить?

Вертайся до рідного краю

Присвячено Головному Отаману

З тобою і радість, і віра,
І серця зболілого біль.
Вертайся до рідного краю,
Шовками зеленими піль!

Без тебе нам хмарами муки,
На волі неволі тюрма,
Вернись до нас сонця весною,
Щоб впала ворожа пільма.

На свято прапори і майви —
Традиції славних дідів!
Грай зустріч великому сину,
Країно могутніх синів.

Прощальний зошит

«Ой, не підводиться рука...»

Ой, не підводиться рука
Узяти пензля і палітру.
Душа у піжмурках блука
І прислухається до вітру.

О вітре, вітре з України,
Що ти там бачиш, розкажи;
Чи не зустрів мою дружину,
Розп'яту сумом на кряжі?

Чи не підгледів на очах
Дорогоцінну ту сльозину,
Що приховала біль і жах,
В розмові тішачи дитину?

«Мені приснилася весна...»

...Мені приснилася весна
З зеленим шумом і піснями,
Земля, вся квітами рясна,
Й Дніпро з розкішними лугами.

Я чув крізь ґрати солов'я —
І серце він мені стривожив.
І співом хтів одлунить я,
Та голос мій ланцюг зубожив.

А він співав до забуття,
І нашу камеру убогу
Будив до справжнього життя —
На вільну закликав дорогу...

Я раптом кинувсь до вікна,
Побачив – ґрати із безодні,
За ними ніч, зима сумна
Й штики вартівників холодні.

«Куди ти, вітре...»

– Куди ти, вітре,
Летиш так пильно?
Побудь зо мною,
Мене візьми...

– На Україну
Лечу я вільно,
До сонця-ласки
З цієї півми.

Тому я граю
В могутні сурми,
Бо розірвав я
Льодяний сков,

Бо перемиг я
Крижані тюрми,
І ось я вільний,
Я – вітер знов.

Поглянув сумно
Йому я в спину
Й гукнув щосили
Йому услід:

– Як долетиш ти
На Україну,
То передай їй
Палкий привіт.

«Сіро в небі, згасли зорі...»

Сіро в небі, згасли зорі,
Глухо стогнуть чайки в морі,
Хвиля груди підійма.

Промінь боязко прогляне,
І надія-квітка в'яне,
Розпач душу обійма.

І встають палкі питання:
Коли скінчаться страждання,
Повернеться серцю міч?

Розійдуться чорні хмари,
Розіллються сонця чари
І порветься глупа ніч?

Та мовчить природа-мати,
Більше ж ні в кого спитати,
Я самотній, я один.

Лиш навкруг безкрає море:
З кимсь таємно гра-говоре,
Вириваючись з глибин.

Я підслухав твою мову —
Грізну, горду і чудову —
Про невпинну боротьбу.

Про щасливу перемогу,
Чорних сил сумну тривогу,
Божевільство і ганьбу.

Кошмар

«Ха-ха!» – нема кому сказати,
Ані води подати!..
Такий тут милий край.
Це Долі – щедрий пай.
Лежиш добу в нестямі
Чи то в труні, чи в ямі.

Жара, кошмар, одчай...
Аби цитрини в чай!
Ха-ха! Де хина, хина?
Не привезла дружина?
А лікарі що кажуть?..
Зі мною поруч ляжуть?
Який тут милий край, —
Без ліків умирай.

Як хочеться цитрини —
В ній, кажуть, вітаміни...
Заснуть та переспати
Жарю оцю прокляту,
Поки діждусь я хини
З аптеки України.
Ах сон, вседужий сон,
Візьми мене в полон.

«Сміється сонце до землі...»

Сміється сонце до землі,
Цілує лагідно і гріє,
Земля закохана у млі —
Неначе в чарах туманіє.

Весна, подумав я, весна...
Але прийдеш ти не для мене.
Не розімкнеш мого вікна,
На свято не візьмеш зелене.

І не сплетеш мені вінка,
Не заспіваєш про кохання,
Про те, як дівчина струнка
Дарує трунок свій – зідхання...

Сміється сонце до землі,
Промінням лагідно цілує,
Один мій шлях стоїть у млі,
Його неволі дух чатує.

«Хоч би татусь прибув з заслання...»

«Хоч би татусь прибув з заслання,
Хоч би прибув на час розстання
Й матусю визволив з труни!»

О жах, які кошмарні сни!
О де ти, що керуєш світом,
За що караєш, ніби кат?
Верни батьків до рідних діток,
Родинам сльози осуши.
Не муч, не муч малих сиріток;
Свою жорстокість – залиши!

«Чи я забуду тут, в неволі...»

Чи я забуду тут, в неволі,
Тебе, осонцена блакить,
І вас, мої стрункі тополі,
Що звикли з небом говорити?

Цей колір ливсь – з весняних соків,
Як довга і солодка річ.
І я з дитячих милих років
Його співав і день і ніч.

На хвилях плинув я чудових
З просторів моря і степів,
В зірках купався смарагдових,
Лазур'ю в хмарах пломенів.

«Нависли хмари грози і крові...»

Нависли хмари грози і крові,
Закрили сонця правдивий світ.
І громи смерти уже готові
Ударить землю, вселити гніт.

І почорніли земельні груди;
П'явки, гадюки без міри пруть.
І притаїлись лякливо люди,
Когось чекають, чогось-то ждуть.

А духи смерти, неначе тіні,
Літають тихо і сіють зло.
І нижче хмари спустились сині,
І сонце в спокій кудись зайшло...

Дружині

З листів Твоїх я ясно бачу
Життя і настроїв криву —
То раптом вибухне нервовість плачу,
То ласка свіжістю запахне наяву...

Тяжкі на нас ці впали роки.
За що така химерна долі гра?
А як хотілося пірнуть в життя потоки
Й гукнути: «Слава!» – переможно...
Праці!
Хотілось, як повітря. Праці!
Щоб, задихаючись, творить для всіх, «для мас».
Та хтось позаздрив нам у «дивному палаці»
І погасив цей творчий наш екстаз.
Мене заслали – сам не знаю за що.

За Україну, що я син її...

Гаврило Левченко

Народився 26.03.1879 р. в с. Козел на Чернігівщині.

Закінчив учительський інститут, учителював у Васильківському повіті на Київщині. З 1910-го був головою Української громади в Пирятині. Організовував земські школи, кооперації, бібліотеки, драматичні гуртки. За революційну діяльність його не раз арештовували. Друкував оповідання та вірші з 1907 р. в часописах «Рідний Край», «Засів», «Світова Зірниця», «Маяк». Опублікував комедії і драми «На межі» (1907), «День правди» (1909), «За друзі своя», «Князь Хорив» (1912), «Цивільний шлюб», «Шахрай», «Смерть» (1914, 1919), «Як журавлі кричать» (1915), «Світова справа» (1916), «Юрко Огневик», «Дяк» (1918), збірки оповідань «На шляху життя» (1914), «Московка (1914)», «Оповідання», «Чернігівські силуети» (1918), збірку лірики «Стогін життя» (1913).

За советів Г. Левченко опублікував кілька оповідань в часопису «Нова громада». У 1925 р. ім'я Левченко зникло зі сторінок преси. На початку 1930-х його арештували і вислали в табори, де він і загинув.

Тай-Цзи-Хея

Дуже прийшовся мені довподоби Сун-Тан-Сен, багатий Ляоянський крамар. Пізналися ми тоді, як у його фанзах² пробувала щось коло двох місяців наша рота під час російсько-японської війни.

Опріч того був я тієї думки, що й він мав до мене таке ж тепле, щире почуття. Я вже до значної міри розумів китайську мову і він інколи говорив до мене:

– Ходя!³ Знай, що моє серце – чистий струмок і готове завжди заспокоїти спрагу цілющою водицею, аби тільки ти притулився до нього смажними устами!

Як наша рота кидала Ляоян, то в ознаку братерської любові ми навіть помінялися з ним своїми люльками. Тому легко собі уявити мою радість, коли я одного разу, приїхавши по службових справах до Ляояна, зовсім несподівано зустрів серед вулиці Сун-Тан-Сена.

На йому була маленька чорна шапочка, з хвостиком набік, а з-під тієї шапочки висіла аж до пояса чорна заплетена коса. Убраний він був у довгий синій халат, з широкими рукавами, мов у рясі, та з розпоріхами з боків; обутий був у полотняні черевики на дерев'яних підшвах. З одного боку був у його причеплений на довгому шовковому мотузку кисет з люлькою, а з другого – віяльце. В руках він держав олеандрові квітки.

Моє серце затрепетало радістю, і ми, як щирі товариші, дали одно-одному руку, зустрівшись. Потім стали розмовляти. Було про що побалакати... Ще б пак! Адже ж ми з ним не бачились цілих чотири місяці і він думав, що мене давно вже вбили японці!

– Коли ти їдеш з Ляояна? – спитав мене Сун-Тан-Сен.

– Мабуть, завтра вдосвіта, – відповів я. – У нас же таки війна і я повинен бути там, – на поліції. Сьогодні наш полк поставили в ар'єргард і ото мене закортіло ще раз побути у вашому Ляояні та попоїсти добре пельменів. А ти ж куди се їдеш з квітками?

На очах у Сун-Тан-Сена засвітився розлюбований вогник і він усміхнувся, відповідаючи:

– Я їду до Тай-Цзи-Хеї, дочки нашого дзян-дзюна.⁴ Чи не хочеш познайомитися з нею?

Я сказав, що був би дуже радий, але, на жаль, не маю на те часу.

– Ой, ходю! Коли захочеш заспокоїти після позиції свою душу, то йди до неї. Твоє серце знайде в тій фанзі, багатій на чари й квітки, тимчасове забуття. Треба знати Тай-Цзи-Хею!

– Невже ж вона така гарна на вроду? – спитав я, дивуючись.

Сун-Тан-Сен захитав головою; в тому хитанні дуже виразно було показано все його кохання до Тай-Цзи-Хеї і радість.

– Тобі належить півжиття мого! – з захопленням промовив він, прикладаючи до грудей руки. – І я люблю тебе, як рідного брата! Я не можу думати, що в тобі з'явиться нечиста думка до Тай-Цзи-Хеї... Ходім же, ходю, я познайомлю тебе з нею. Вона, бідна, мабуть, нудьгує того, що минув уже той час, коли я завжди буваю в неї.

Вечоріло. Ми швидко йшли по кривих, вузьких вулицях, переходячи іноді через китайські дворища; переходили й через сіни скількох фанз.

– Ще далеко? – спитав я.

– Зараз прийдем, ходю, зараз! Вже зовсім близьенько! – одказав Сун-Тан-Сен.

Ми завернули в якісь темні суточки. Мабуть, там справляли якийсь бенкет, бо в повітрі заносило особливим китайським пахом, і чути було жалібні згуки китайської музики.

Заквітчані жінки-китайки, мов живі вінки ямину й тубероз, сиділи коло вікон, підсунених угору, і проводили мене тим своїм поглядом чорних, палких очей. Мені не хтілось

---

² Фанза – хата.

³ Ходя – господар.

⁴ Дзян-дзюн – щось як губернатор.

вірити, що се ті самі нехупаві, півплазовиті жіночі істоти, що в маленьких синіх черевичках на товстих білих підшвах без закаблуків дрібнонько дибали вдень по городських вулицях.

На вулицях скрізь попід фанзами сиділи, підобгавши під себе ноги, чоловіки і, гуторячи, смоктали люльки з довгих в аршин чубуків.

– Ось ми й коло фанзи Тай-Цзи-Хеї! – раптом спинив мене Сун-Тан-Сен.

Мене опанувало якесь мимовільне хвилювання й боязкість. Я ждав чогось незвичайного. Ми увійшли у фанзу.

– Все щастя й радість піднебесної країни тобі, моя богине! – промовив Сун-Тан-Сен, вдаючись до своєї красуні. – А це мій товариш...

– Фанза Тай-Цзи-Хеї, – сказала Тай-Цзи-Хея, – радо відчиняється перед тим, в кого серце налите щирістю і кого Сун-Тан-Сен носить у своїх думках!

По тій мові, вона повела рукою, запрошуючи нас сідати на долівці, встеленій килимами. Ми сіли, а вона звеліла слугі подати нам наргіле⁵.

Сун-Тан-Сен почав розповідати якусь пригоду, що спіткала його сим ранком при зустрічі з місцевим священиком, а я любував надзвичайно гарною вродою Тай-Цзи-Хеї, – в той час, як вона напівсиділа, напівлежала на узорчастому килимі.

Вона була вбрана в широкі шовкові штани синього кольору, в жовтяву сорочку з широкими рукавами; поверх сорочки була надіта вишнева безрукавка. Волосся було заплетене в дві довгі коси, переплетені червоними кісниками. Покрас було зовсім не багато: тоненький золотий цепок, з якого спускався на груди самоцвіт завбільшки з горобине яйце, і золота наручниця на правій руці.

Тай-Цзи-Хея кинула на мене пильний погляд, од котрого я почервонів. Тим часом вона не зводила з мене очей, і мені здавалось, що з їх темної глибочини лилась на мене якась чаруюча сила, палюча й захоплююча. Той погляд мовби обгортав хвилию божевільної насолоди, гріха і злочинства.

Отже, щоб сховати своє збентеження та розвіять те почуття, що обгорнуло мене, я почав водити очима по фанзі, спиняючись на її обстанові. Завіси золотосяйного шовку з затканими драконами закривали вікна; зі стелі звисали червоні, зелені й жовті ліхтарики, з них лилось якесь чарівливе світло і грало на шкляних орнаментах з розмальованими по них німфами, всякими пташками та квітками.

На стінках з малюнками ліхтарів та драконів стирчали ріжки лосів та інших рогатих звірів, а на них були повішені вузькі та довгі червоні папері, списані зверху донизу віршами китайського поета Ла-Кіу-Фенга; на кані⁶, застеленій узорчастим килимом, стояв низенький столик, а на йому скринька з цигарками, оздоблена емальовими квітками, пташками та строкатими метеликами, і маленькі білі чашечки до чаю. Ліворуч у кутку на чорній, полискуватій полиці стояли межі слоїчками з усякими пахощами маленькі глиняні й воскові божки.

Але раптом моє серце щось стисло, мов обценьками, і воно затремтіло з остраху: на чорній вишиваній хустині, простеленій на полиці, що висіла у фанзі, в правому кутку, я побачив великий шкляний слоїк, а в йому була мертва людська голова! Вона ніби дивилася на хату широко розкритими очима. Можна було розібрати й обриси лиця – ніби молодого типового українця з чорними вусами. Я жажнувся, але почав заспокоювати себе думкою, що тут нема ніякого злочинства, що се, може, просто, якісь китайські забобони – держати в хаті мертво людську голову; може, по-їхньому, се для чого-небудь годиться... для яких-небудь чарів, абощо. Хіба мало в їх звичаях дивного, непевного!.. Одначе ся думка не допомгла, і мене охопило якесь таємне, тяжке почуття.

---

⁵ Наргіле – чубук од кальяна.

⁶ Кана – піл, довга, широка лава.

Розпитуватись же я чогось не зважався... Тільки очі мої все нишком, самохіть, з острахом верталися до того слоїка... Я ворухнувся, бажаючи підвестись, але якесь обморочення оповило мій мозок. Пахучий, чаруючий дим од якоїсь смолки, що жевріла в червоній глиняній посудині, мішаючись з пахом від опіума, якось дивно дурманив мені голову, плував думки...

Коли я наостанку знайшов силу одірвати очі од шклянки з головою, то побачив, що Сун-Тан-Сен припав ницьма до маленьких ніжок Тай-Цзи-Хеї і лежав немов у нестямі...

Тай-Цзи-Хея дивилась на мене, – просто в обличчя, – якимсь страшним і разом з тим чарівливим поглядом, О, цей погляд! Він був братом тієї таємної голови. Я боявся його. В голові в мене морочилося все більше, почуття плуталися, сумління туманилось. Я тремтів. Схотілося зробити ще зусилля і вголос засміятися, щоб показати, що я нічого й нікого не боюсь. Але замість того сміху вихопились якісь хрипкі згуки. Тим часом я знов глянув на голову – і мені здалося, що вона жива... так, жива... очі в неї наливалися кров'ю і дивились на мене так, ніби вони хотіли вирвати мою душу з грудей...

Боже! Які страшні хвилини пережив я тоді!

Але я не губив притомності до останку, я виразно бачив і розумів значіння всього того, що робилось навкруги мене: за вікном було чути крик павичевий, що змішувався з криком ішаковим і навівав на душу якийсь віщовливий жах.

А голова! Я не зводив з неї очей, і в чаду опіуму мені вже мріявся цілий клубок злочинств...

Я з огидою випустив з рук наргіле і в ту ж мить почув над своїм вухом тихесенький мелодійний голос:

– Що з тобою, ходя?

Я озирнувся. Тай-Цзи-Хея стояла, схилившись до мене. Вона поклала на моє плече свою маленьку ручку з нігтями, нафарбованими червоною краскою.

Мене обхопило якесь незвичайне, невимовне почуття, якийсь нестям; я любував палким промінням напрочуд дивних очиць Тай-Цзи-Хеї, але разом з тим мені було якось нестерпно боляче!

– Збуди Сун-Тан-Сена, бо мені час уже йти! – насилу промовив я.

– О, ні, я тебе не пущу! Сун-Тан-Сен нехай ще трохи поспить. Твоя присутність така мила мені... Ти схожий на Андрія, того капітана, що я кохала!.. Ох, які були пестоці, які поцілунки там за фанзою, в садочку серед пахучих дерев у квітках! О, я ніколи сього не забуду!.. Але його вирвала з моїх обіймів задрісна смерть... Його нема вже! Нема... Але ти так схожий, так схожий на його, що мені здається, мовби се він ожив і прийшов знов до мене!..

Уста Тай-Цзи-Хеї наближались до моїх... Я одіпхнув її, але не було сили підвестись і я знов упав на килим.

Тай-Цзи-Хея, посміхаючись, міцно стисла мене в своїх обіймах, шепочучи:

– Не турбуйся даремне! Тобі однаково не вдасться втекти... Я підмішала арабського гашишу тобі в опіум.

Мої думки закрутились, мов вихор серед степу. Я промовив:

– Тай-Цзи-Хея!.. Слухай, Тай-Цзи-Хея... Нащо ти обіймаєш мене?.. Що буде, як Сун-Тан-Сен побачить нас?

– Не бійся! Він спить, бо я йому щось підмішала до опіуму, як він курил. А ти краще не протився мені, бо під фанзою сидить дужий слуга, тобі його не здолати. Це колишній хунхуз⁷ із Цицикарі, і він робить все, що я накажу. Ось я скажу тільки одно слово до його і він, як обух на ковадло, зведе свій міцний кулак на твою голову і ти вмент повернешся в «ніщо», і те «ніщо» мій слуга уночі віднесе за північні ворота й кине геть у рів... Але я тебе кохаю, як

---

⁷ Хунхуз – розбишака.

не може кохати ні одна жінка з вашого племені, і хочу хоч на мент, – чуєш! – на один мент забутися в міцних стисканнях твоїх обіймів!

– Тай-Цзи-Хея, заспокойся. Що ти кажеш? Невже ти можеш зважитися... зрадити Сун-Тан-Сенові? Він же без міри кохає тебе!.. Адже ж він, ще йдучи до тебе, казав мені, що для його фанза Тай-Цзи-Хеї – фанза чар, квіток і меду!..

Я раптом перевів свій погляд на голову і... завмер. Тепер ця голова уявилась мені ознакою нелюдського злочинства. Тепер тільки я зрозумів, чого вона зробила на мене таке тяжке вражіння.

Я підвів руку і сказав, показуючи на голову:

– Скажи, Тай-Цзи-Хея! Ся голова – ся голова...

Тай-Цзи-Хея випустила мене з своїх божевільних обіймів і, живо опанувавши собою, спокійно відказала:

– Так, ти вгадав. Я розкажу тобі все докладно... Се було напровесні. В мене був коханець, Андрій. Він був з вашого краю... Гаразд. Слухай далі. Я знала, що в його була жінка, він казав «Маруся», але вона не заважала нашому коханню, бо жила там далеко, у вас за морями, коло якоїсь річки. І ото ми з ним кохалися. Одного разу він прийшов до мене схвильований і, показуючи листа, сказав, що його дружина з нудьги за ним заслабла на сухоти і кличе його до себе, і він мусить, він повинен уволити її волю. Я не могла йому суперечити, але не могла теж і відпустити його... І коли наступав час розлуки, я гукнула свого слугу; він левом наскочив на Андрія і встромив йому в серце ніж. Андрій мав ще сили усміхнутись до мене й промовити: «Я думав, кохана, що ти чаруюча зірка маньчжурської ночі, а ти підступний вогник, що привабить своїм сяйвом безневинного метелика, а потім спалить його! Але я тобі прощаю...» Та й замовк, на віки замовк. Тоді я одрізала ножом йому голову, поклала її в оцю шклянку, налила пахучим, міцним гашишем, і ото люблюю тепер нею. Андрієва голова проганяє від мене злих джинів і приваблює добрих, щирих джинів. Але смерть Андрієва розбуркала в мені хижацьку жадобу крові, таку жадобу, що несила моя залити її ніяким потоком крові! Мій слуга зарізав уже стількох чоловіків, але я хочу ще крові! Сьогодні вранці я поклала собі, що звелю вбити Сун-Тан-Сена, як тільки він переступить поріг моєї фанзи. Але твоя присутність змінила мою думку: вона перетворилася з бажання смерті – в кохання. Я певна, що на твоїх устах я знайду ніколи незабутні поцілунки Андрієві... О, не протився ж!.. Дай їх мені, ті поцілунки! Даруй!..

В цей мент в моїй голові зробилась якась порожнеча, а тіло налилось чимсь гарячим і важким, мов оливо... Пам'ятаю тільки якось не виразно палкі слова Тай-Цзи-Хеї та її пекучі обійми...

Коли я очувався, то ні Сун-Тан-Сена, ні шклянки з головою Андрієвою вже не було у фанзі, а Тай-Цзи-Хея сиділа насупроти і дивилась на мене розлюбованими чорними очима.

На тім світі (Фантастичне оповідання)

Я вмер. Умер звичайним робом, як умирають всі люди, все живе створіння. І вмер якимось несподівано, раптом. Ішов собі до редакції за авансом, зустрівся з якимсь товаришем, котрий, не кажучи ні доброго, ні лихого слова, стрільнув мені в голову, витрусив мої діряві кишені та й зник. І я, розумієте, я, що за скільки хвилин перед тим випадком сидів у себе в хатині та складав оповідання «Про грім та блискавку», під котре мав просити в редакції авансу, тепер лежав з восковим обличчям задубілою колодою і вже зовсім не думав про те оповідання та про аванс під нього, а вже коло мене порались якісь чужі люди, жалкуючи хилитали головами, як то я невчасно вмер. «Молодий, кажуть, ще б жити та жити і ось, мовляв, нещастя!..» Я чув, як з осередку мене, щось раптом поповзло, а з ним разом повз, мовби, і я сам. І дійсно. Згодом я почув, що то виповз я, виповз з самого себе й набрав якогось туманного невидимого вигляду, одділився од свого тулуба, що тепер був схожий на порожню мумію, на якийсь футляр з затхлою внутрістю, й підлетів на скільки аршин угору. А коли понесли мій футляр до моєї квартири, то я теж посунувся за ним. Видно було, що я ще не міг зовсім одділитись од нього.

Коло нього мене тримала якась сила, але ж я й не сперечався з тією силою. Тепер мені було багато краще, ніж попереду, коли пробував у тім футлярі, у тій мумії, а через що було мені краще – я не знав, знаю тільки, що потім було мені краще, багато краще! І такечки, в тім хорошім настрою, я всунувся вслід за своїм футляром в своє помешкання й розплився по під стелею. Родичі, товариші, «самостійники», «щирі», «умірковані» і просто українці нашого міста (вони вже всі були тутеньки) побивалися за мною і жалкували, що не зробив я що хотів. Услід за ними я пригадав усе своє життя і виявилось, що й справді я не зробив, що хотів. Не скінчив на-віть свого оповідання «Про грім та блискавку», що все тільки лагодився робити, лаштувався жити, будував плани діяльності і поки що нічого не робив, бо все одкладав на завтра. І такечки за тими клопотами минали тижні, місяці, роки, минало юнацтво, щезав запал, підупадала сила, аж доки не зустрівся з тим «товаришем», що перервав моє життя.

З кладовища я ще на якийсь час повернувся до своєї квартири. Мабуть, так треба було, бо сталося це мимо моєї волі.

В господі було прибрано, мов на якесь велике свято. В ідальні, добре освіченій огнями лампи, свічок та лампади, великий стіл тісно заставлений тарілками різноколірних закусок і між ними – батарея пляшок з самогонкою, вишняком, брагою та варенухою (вже встигли наварити). Посеред стола стояло коливо, тільки не з рижу, а з куті, і не з родзинкою, а зі сливами.

Всі гості як один були в чорному вбранні. Їх було так багато, що ледве знайшлися для всіх місця, хоч хата була дуже простора. Вони сиділи похнюпившись, мов круки під дощ, круг стола і скрізь по хаті, і, неохоче балакаючи про те та про се, пожадливо позирали на стіл з їствами.

Дружина клопоталася на всі боки, так наче вона була мати й ждала з-під вінця свою дитину, або збиралася заміж сама. Вона вже не плакала, і хоч мала зажурене обличчя, але була така жвава та гарна, як колись було перед нашим весіллям. Різниця була тільки в одному вбранні. Під столом сидів, облизуючись, кіт і спокволу байдуже поглядав на гостей; можна було думати, що він допіру повернувся з пекарні, де обгриз не один маслак і тепер пробував у самім найкращім котячім настрою.

Скоро ввійшов до хати панотець, всі підвелись, мов по команді, помолились Богу в куток, посідали за стіл, випили по чарці і взяли до їдження. Спочатку їли мовчки, уважно дивлячись в тарілки і мовби кохались в прозорім смачнім холодцю з хріном, але іноді дячок, чоловік високого зросту, сухорлявий, з довгою половою бородою і маленькими неспокійними очима, не в силі був отримати панування плоті, еротично стогнав. Його рябе обличчя сяяло радістю, святом, здавалось, що він от-от буде плакати од насолоди і щастя. Мої товариші – поет Микола

Болящий і поет-реформатор Грицько Довгоніс сіли, насурмонивши брови, серйозно вдивляючись в холодець, мовби в ньому було сховано якийсь чудодійний талісман, або таємницю їх особистого життя, і в їх очах горіли вогники упевненості, що та таємниця буде знайдена іменно тут, на дні тарілки з холодцем. Дами їли теж мовчки; їх рожеві підфарбовані обличчя були покриті дрібними краплинами поту, вони раз у раз утирали їх білими, з червоними ініціалами хусточками. Голова «Просвіти» Хведір Володимирович не жував холодець, як то робили всі інші, а ковтав його, мов устриці, разом з кусеннями пирога з капустою, кривився, кашляв і глухо мугикав: «У! Який хрін міцний!..» Белетрист Патріотченко, публіцист Шолудивенко й артист Товстопупенко дружно плямкали губами, смоктали маслаки, спльовували в тарілки, потопаяючи в насолоді. Дружина була вже напідпитку. Вона сиділа, одкинувшись на спинку дзиглика, прикладала хусточку до сухих очей, дивлячись на вогник лампади і, тяжко зідхаючи, намагалась заплакати. Це не виходило в неї. Згодом почали балакати, спочатку несміливо, мляво, але потім, як випили по скільки чарок, заговорили всі разом, мов гуси на току з просом. Про мене згадували тільки тоді, як випивали по чарці, та й то мовби не з щирого серця, а так, ніби вони хотіли цим зробити приємність не мені, винуватцю цієї тризни, а моїй дружині, навіть більше, здавалось, що вони були вдячні мені за те, що я вмер. Дружина хитала вдячно головою, втирала очи й випивала з ними чарку вишняка. Але я постеріг, що вона сьогодні була якоюсь незвичайною; перш за все здавалась значно молодшою, потім дуже вже часто кидала свій гарний погляд на Грицька Довгоноса. Такими поглядами вона мене не дуже пестила. Я їх бачив лічені рази, та й то на початку нашого сумісного життя. З іншими гостями вона була тільки привітна.

Микола Болящий читав свою останню віршу, що по розміру була довга, мов киргизька верства, і коротка по змісту, мов німецька цяля; читав з великим захопленням, але, здавалось, його ніхто не слухав, тільки панотець, що сидів на моїм місці і їв смаженину з таким захопленням, як Болящий читав віршу, – раз у раз спиняв поета на словах «взагалі», «навіть», «чекать», «єднатъ» й інших, прохаючи пояснення «що сіє означає в переводі на шевченковський язик». І ось саме в той час, як Микола Болящий літав десь високо в блакитних просторах і розбивав «мисливими крилами срібні хмари», раптом підвівся голова «Просвіти» Хведір Володимирович і поважним голосом запропонував гостям вислухати його рукопис на тему «Уход за канарейками». У кімнаті залунало «Просимо, просимо!» Болящий спинився, люто низив очима Хведора Володимировича й ніяково сів на стілець; він хотів щось сказати, але йому перехопило горло і він, махнувши рукою, забігав по столу очима, шукаючи пляшку з самогонкою.

Читання скінчилось обмороком моєї дружини. До неї підскочив Грицько Довгоніс, обережно взяв її на руки і з виглядом голодного хижака з смачною здобиччю – поніс до спочивальні. Я хотів було вмішатись в цю неприємну для мене справу, але мене раптом якась сила витиснула з кімнати на двір і я вмент опинився коло якоїсь залізної брами з бляхою вгорі: «Без дзвінка не ввіходить». Далі стояло ще якесь слово, але воно було викреслене й його ніяк не можна було прочитати; проте, як добре придивитись, перші три літери можна було розібрати: вони складали «Соб». Але це, розуміється, мені нічого не казало.

Отож, щоб не опинитись в якомусь неприємнім становищі, я почав уважно розглядати браму та мур: чи нема, мовляв, ще яких спостережень. Виявилось, що нема. Була тільки та бляха з написом та висів поіржавлений телепень до дзвоника.

Я подзвонив і став спиною до брами (я вже мав вигляд людини). Перед мене розстелялась безкрая пустеля без жадної ознаки життя, не було навіть рослини: гола, як черінь. Од брами починались (а може, й кінчались) скільки великих і малих шляхів, що тікали віялом геть у степ і щезали в ньому.

На середнім шляху раптом десь взялась старезна бабуня і швидкою ходою пішла сюди, до брами.

В брамі зашкряботів ключ, повагом прочинилась хвіртка на ланцюжку, і перед мене з'явився сивий дідок з великою в'язкою ключів коло широкого ремінного пояса.

- Ви хто такі та й звідкіль? – неприязно спитав дідок.
- Я Ївга з Горбова, панотчику! – попередила мене бабуня, яка була вже тутеньки й стояла побіч мене з ціпком у руках. Я постановив подождати.
- Жуки... Виблі... Горбов... Так, знаю. Коли вмерла?
- Вчора, надвечір...
- Гаразд. Які ж ти заслуги принесла нам з того світу?
- Я стара дівка, панотчику.
- Це не заслуга.
- Як-то так – не заслуга! – нагострилась бабуня.
- Авжеж ні.
- Та ви ж слухайте краще. Я стара дівка... Прожила на світі дев'ять десятків і два роки і прийшла до вас такою, як народила мати...
- Тобто?
- Не розумієте! Ну, от, прожила я на світі дев'ять десятків і два роки і не знала зовсім мужчини... Вмерла незайманою, чесною!.. Тепер розумієте?
- Розумію. Тільки... гм!.. таких ще не було в нас!.. це закарлюка... Мабуть, треба спитать у Бога... гм!.. Посидь-но отам, на горбику, доки спитаю... А ти хто такий? – звернувся він до мене.
- Малорос.
- Таких не знаю.
- Ну, українець.
- Це інша річ. З якого села чи міста?
- З Хракунівки, що під Черніговом.
- Так. Ймення.
- Юрко.
- Гаразд. Що ж ти, чоловіче, робив на землі і за які заслуги хочеш до раю ввійти?
- Крав усе. І од неба крав, і од землі крав, і од минулого крав, і од майбутнього крав, і од чоловіка крав... Словом, таємне робив явним і оддавав усе хазяїнові життя. Опріч того, любив женщин і ніколи не ввіходив до них безплідно... Завсігди робив так, аби кожне сім'я моє сходило і розцвітало, і таким робом продовжував волю свою на землі. От і все.
- Виходить, той... і наш, і не наш! Проте... Гм!.. Ступай!
- Дідок зняв ланцюжок і впустив мене за браму. Тим часом, десь далеко залунала пісня: «Вдоль по бережку крутому сизий селезень пливьот...»
- Дідок прислухався.
- Знов москалі!.. От морока мені з ними, скоро весь рай засядуть, – мовив дідок і, залишивши мене коло брами, пошкандибав у глибину саду.
- Пісня змовкла, й я вже почув голоси:
- Ох, соколики мої рідні! Я вам не заважу, візьміть!..
- Нащо нам стара кочерга!
- К чорту стару відьму!..
- Нехай іде, вона нам не заважатиме.
- Авжеж – ні.
- Так, так, – хай іде!..
- З саду біг заклопотаний дідок.
- Одкривай ворота, салдати з війни! – гукнули під брамою.
- Дідок швиденько одчинив наостяж ворота, і в них ввійшла ціла рота салдат. За ними шкандибала знайома мені бабуня.
- Стій, куди лізеш! – Вхопив її за плахту дідок.
- Ряту-уйте, люди добрі! – закричала мов несамовита бабуня й кинулась до москалів.

В руках у дідка зосталася криса од бабиної плахти.

– Не зачіпай, хай іде, вона наша, полкова! – в один голос крикнули салдати.

– Га! Полкова, кажете?

– Полкова.

– Вибачаюсь. Я не знав. Я думав, що це та «чесна»... Будь ласка, прошу! – І дідок вклонився перед бабунею, подаючи їй крису од плахти.

Бабуня зневажливо глянула на дідка, смикнула з рук у нього крису, щось забубоніла й подибала услід за салдатами.

Дідок замкнув браму й показав мені стежку до земляків. Я вмент перенісся до них.

Під гіллястим старим дубом за столом, покритим доброю переяслівською скатертиною, сидів кремезний чоловік в короні і пив мед з поставця, що стояв під великим барилом з дерев'яним чопом у дні, закушуючи пампушками з часником, які лежали на величезній тарілі чернігівської роботи. Коло стола стирчав спис, а високо на ньому розвівався жовто-блакитний прапор з написом: «Король Данило».

Перед чоловіком в короні стояли якісь три добродії в апостольським убранню: старий дідок з високою бучкою і два середнього віку – з товстими зшитками в руках.

Десь у саду чути був веселий чоловічий та жіночий гомін, співали вкраїнських пісень, і весело грала бандура.

Я несміливо підійшов до стола і низько вклонився перед чоловіком в короні.

Він зміряв мене очима, жорстоко насупив брови і спитав поважним голосом:

– До якого кодла належиш?

– Малорос, ясновладичний пане.

– Малорос, кажеш? – перепитав мене чоловік в короні.

– Так, ясновладичний пане, малорос.

Чоловік в короні удруге знизав мене своїм жорстоким поглядом і допитливо глянув на дідка в апостольським убранні. Той копірсанув у землю скільки разів своєю довгою бучкою й винувато опустил очі перед чоловіком в короні, два других добродії уважно подивились в свої зшитки і, замахавши ними, щось проміж себе загомоніли.

– Такого кодла нема на землі, – мовив до мене чоловік в короні. – Ти, мабуть, прийшов сюди задля того, щоб голову морочить мені... З яких ти міст родом, ну?!

– З під Чернігова, ясновладичний...

– З під Чернігова, значить, українець!

– Авжеж, авжеж, українець, ваша ясновладичність!

– Так би й казав, а то й почав крутить світом так, наче він не на небі, а на землі.

– Вибачаюсь, ясновладичний пане, але...

– Що – але?

– Я думав, що й тут так, як на землі...

– Як?

– Українців звать малоросами.

– Не вигадуй. Розкажи-но краще мені, які тепер новинки на Україні. Тільки розкажуй своєю рідною, українською мовою, бо якась інша мова у нас не вживається.

– Будь ласка! Новинок тепер на Україні дуже багато, тільки, всі вони невеселі, сумні, – починаю розповідати йому новинки, що перед смертю вичитав у газетах.

– Ось вам, ясновладичний пане, чутка про Віталія, як він закликав вбивати людей...

– Чекай. Хто ж цей Віталій? Якийсь, мабуть, розбишака!

– Ні, ясновладичний пане, він чернець-архимандрит.

– Чернець та ще й архимандрит?! Пху! Непорядок який на землі. Не треба про нього, кажи про щось інше.

– Ну, ось Шульгин... Цей панок мало з шкури не лізе та галасує, аби знівечити український народ та його мову. Він каже, що українська мова – не мова, а вигадки, «наречіє»...

– Чекай. А сам же він хто такий буде? Мабуть, хозарин!

– Ясновладичний пан помиляється. Він з діда-прадіда українець.

– Українець?! Оце так штука!

– Так, ясновладичний пане, українець.

– Пху! Непорядок який на тім світі.

– Він хоче, щоб...

– Цур йому, пек!.. Не треба про нього. Кажи мені про щось інше, розумніше!..

– Гаразд. Але ж майте на увазі, ясновладичний пане, що оцей самий Шульгин ввійшов було в спілку з Анатолієм та комісаром тимчасового правительства у Києві...

– Досить! – грізно спинив мене він. – Не розказуй більше мені про таку гидоту! Не хочу я навіть і слухати тебе!

І чоловік в короні витяг чопа з барила. В поставець забулькотів пинявий мед.

Десь далеко, так, мовби по той бік брами, почувся знайомий мені жіночий голос:

– Нема муки, нема хліба, нема цукру, нема солі, нема гасу, хазяїн з квартири випирає, я в «хвосту» ноги поодморожувала, а він спить, наче який цукровар, спи-ить!..

Я здригнув і прокинувся. То був голос моєї дружини. Вона сиділа в їдальні й пила чай в «наглядку»...

На горобинім герці

– Ось і весна... Нарешті ми діждались її, Маріє Павловно. Правда?

Молода білявка з світло-блакитними очима глянула на свого супровідника, нерішуче всміхнулась і спинила свій погляд на його стрункій постаті в студентському убранні. Трішки подумавши, вона злегка схилила голову і тихо промовила:

– Сядьмо... я втомилась.

Вони підійшли до ослона, що стояв під старим осокором і сіли.

В саду було тихо. Студент, уважно подивившись на панночку, зауважив, що вона рожева, мов маківка, свіжа, і в очах у неї сяє щось таке, чого неможна висловити одразу якимсь одним словом. Він постеріг, що Марія Павловна сьогодні друга; навіть її мовчазність сьогодні не така, як завжди, але якась інша.

– Петре Івановичу, – мовила панночка, – чого ви раз у раз дивитесь на мене так, що доводиться червоніти?

– Я люблюсь вами, Маріє Павловно.

– Це не виправдування: од вашого погляду мені ніяково.

– Хіба?

– Ну, звичайно! Я не можу, коли ви так дивитесь!

– Вибачайте... Я одвернусь.

– Ні, цього робить не треба. Я не проти того, щоб ви дивились на мене, навіть люблю, коли на мене дивляться, але тільки не так.

– Ви вередуєте, Маріє Павловно.

– Ні, ні... без жартів... Од такого погляду мені завжди робиться ніяково: я хвилююсь, червонію...

– Дивно!

– Нема нічого дивного! Невже ви на собі не спробували такого ж почування, коли якась жінчина...

Петро Іванович, перебивши панночку, рішуче мовив:

– Ні, мені це почування ще не знайоме. Я не знаю, що я почув би, як би ви, Маріє Павловно, подивились на мене допитливо і напружено... Але, як ви ніколи не пестите мене довгим поглядом, то...

– Годі, Петре Івановичу, до чого все оце?.. Будемо говорити по-звичайному, як завжди.

Панночка кинула на студента короткий погляд і перевела його на протилежну липу, верхів'я котрої було покрите бісером молодої зелені; тоді як широкі криві гілки стояли ще зовсім чорними.

– Наші відносини, Маріє Павловно, повинні змінитись... Я вас кохаю й був би дуже щасливий, як би ви...

– Ні, ні! Не вигадуйте хтозна чого, – з свідомістю свого значіння спинила його Марія Павловна й подивилась на годинник.

Раптом з дерева на садову стежечку впав розкушаний горобець.

Прищулившись грудкою до землі, він скільки ментів просидів нерухомо, мовби очуняючи од несподіванки, потім заворушився, якимось незвичайно закричав, лицарськи підвів закинуту назад голівку й сердито зацвірінкав, здіймаючи круг себе клубки куряви своїми маленькими крильцями. Хвіст йому, судорожно сіпаючись, заходив ходуном, доводячи, що горобець дуже збентежений і розлютований.

І справді! На гілках дуплястої липи, що стояла над стежечкою, крутився, збиваючи зелений бісер, коло його коханки-горобчихи його щасливий суперник. Стежучи за ним і слухаючи

його нахабне цвірінкання, його ображене горобине серце невимовно страждало, і лютість, і рвія розпирали муками маленьку настобурчену голівку.

– Ців!.. ців!.. ців!!! – задихаючись од рвії та безсилового гніву, цвірінкав горобець, кружляючи на землі і сердито повертаючи голівку, щоб подивитись ще раз на його кохану, але легковажну, зрадливу горобчиху. – Ців!!! Иди до мене!!! Залиши його!!! – здавалось, вимагав він усім своїм розлютованим виглядом.

Зрадниця, комизничаючи й ухилиючись од нового коханця, нарешті почула його страждання. Боляче клонувши в тім'я нахабного кавалера, вона скочила на нижчу гілку і звідсіля з цікавістю почала дивитись на землю, мовби любуючись стражданнями, що були викликані її поведінкою.

– Ців! ців!.. – закохано й слабо, скільки разів писнула вона, піддаючись, нарешті, жалощам до пригнобленого і набитого коханця і, мовби, кажучи йому в утіху: «Не гнівайся! Я кохаю тільки тебе! Але що ж я можу зробити?! Я слабенька, а він дужчий од тебе! Поборися ще... не піддавайся! Хто сильніший, той миліший... Ч...ік!..»

Подоланий горобець так, мабуть, і зрозумів її писк. Настобурчивсь опукою од образи та рвії, він раптом стрілою скочив на липу і шез в її густих гілках. Зараз же звідтіля почулось незвичайне чирикання. Герць між суперниками почався з новою силою.

З радісним писком горобчиха негайно перемінила своє місце.

– Ч...ік! Ч...ік! – підбадьорююче пищала вона, скачучи по гілці перед бійцями.

Розлютованим лицарям зробилось тісно на дереві. Впавши на доріжку, в клубках куряви бились вони, затуманені злосливістю і рвією, наскакуючи й одлітаючи один од другого й пускаючи вгору цілі водограї дрібних перінок. Горобчиха, на своїй наглядній гілці, нерухомо й уважно завмерла, зачарована і захоплена тією бійкою.

– Ч...ік! Ч...ік!.. – кликала вона в страстнім забутті й її голос робив бійців ще більше кровожерними. З новою силою люто схопились вони знов, нічого не бачучи в своїй злосливості, запалені бажанням взаємного знищення.

Тим часом, до горобчихи підлетів третій горобець і зразу ж почав залицятись до неї.

Горобчиха жваво заскакала круг свіжого коханця, якось тоненько зачилікала і враз почала оддаватись йому, за кожним разом одлітаючи все далі й далі од бойовища й закликаючи за собою нового коханця.

Обличчя Марії Павловни замарилось, і плечі починали здригатися. Вона хрупнула пальцями й перевела свій погляд на Петра Івановича.

Петро Іванович взяв її гарячу руку і теж почав дивитись на неї.

Під його палким допитливим поглядом вона ледве не втрачала притомності од спазмів, що раптом здушили їй горло, од необхідності стримувати незвичайне скорочення м'язів, од страшного внутрішнього зусилля, щоб прикидатись спокійною.

Петро Іванович однією рукою держав руку Марії Павловни, а другу положив їй на тремтячий стан. Панночка хвилювалась, червоніла, блідла, але мовчала. Тишина саду і повне безлюддя благословляли їх випадкову близькість.

Пройшла хвилина втомної павзи.

– Нам уже треба йти звідсіля... – нарешті мовила якимсь схвильованим, мовби не своїм, голосом Марія Павловна й одкинулась, потягаючись, на спинку ослона.

– Так... Підем... Але попереду я вас поцілую...

– Цілуйте... – прошептала Марія Павловна і схилилась до нього.

Аполлоній Падолист

Справжнє прізвище – Олександр Варавін. Інші псевдоніми: Аполлоній Листопад, Олесь Топаз. Народився 1899 р. в с. Боголюбівка на Катеринославищині. Був сотником армії УНР, після поразки Визвольних змагань опинився разом з іншими вояками в таборах інтернованих у Польщі. Там взяв участь у літературно-мистецькому товаристві «Вінок», друкував на початку 1920-х поезії та оповідання в часописах «Веселка», «ЛНВ», «Залізний Стрілець», «Рідний Край», «Нова Україна».

У 1922–1924 рр. О. Варавін навчався у Подєбрадах. У 1931 р. видав у Празі збірку поезій «Земля і сонце» під псевдонімом Олесь Топаз. На початку 1930-х друкувався в журналах «Нові Шляхи» та «Промінь».

У 1932 р. виїхав в Україну. Там його, як і всіх інших поворотців, репресували.

«Підем, Панно, у простори...»

Підем, Панно, у простори,
Де мажорний вітра подув
На безводній хвилі ходить
Переходом, як на морі...

Підем далі, там де луни
Вічно-юних передзвонів
Невгомним срібним тоном
Зунісоняць наші струни...

«О, не бійсь, що розпустила...»

О, не бійсь, що розпустила
Темні крила ніч над полем... —
Доколя тільки колос
Та твій голос легкокрилий.

О, не бійсь, що зорять зорі
Сріблосорим переблиском, —
Як барвисто, ряснолисто
Слів намисто нижеш скоро.

Трель

Сну нема... Думки кружляють,
Відлітають в інше місце,
Де в колісці променисті,
Перлочисті мрії сяють...
Подивись – які величні,
Довговічні і ментовні,
Злотомовні, щастям повні,
Безгріховні, блискавичні.
Скоро ранок... зійде сонце,
У віконце кине промінь...
Збудить племін в легкий спомин.
І відгомін мовить: сон це?
Ні, не сон, а барвні трелі
Невеселі з серця линуць...
Українять, волю чиняць,
В борні гинуть, як об скелі.
Чуєш – грають перед ранком
Колісанку в снах мелодій? —
То свободні, хороводні
Линуть оди вже над ганком.
Ах, скоріше ніч втікала б,
Заплітала б чорні коси,
Впали б роси... голі й босі
На покоси мандрували б...
О, прислухайсь... трелі грають,
Вибивають... злотодзвоняць...
Сум хороняць, сміх бороняць,
Передзвоняць, перлосяють...

Майовий сонет

На хмари вітер налітає
І з ними бавиться в танку:
То їх розгонить, то збирає,
То кожній зв'яже по вінку.

То обнесе по всіх країнах,
То в роси їх перелива...
То непомітно розсіва
На білосніжних верховинах.

Хотів і я так налітати.
Уста вродливі цілувати, —
Побачить дно очей вабливих...

Але холодним зором ти
Гасила мрії золоті
При наших зустрічах журливих.

Сумління

Ходім в сумну, нелюднену пустелю
Величні сфінкси там стоять.
В них люди віковічно сплять...
Ми там збудуємо оселю;
Ходім скоріше... Постривай,
А Рідний Край?

Ходім в буйне, шумно-веселе місто,
Де в день і в ніч кипить бенкет.
Там не голосить кулемет,
А гра оркестра урочисто.
Ходім скоріше... Постривай,
А Рідний Край?

Ходім туди, де вічно сяють зорі,
Де вічно шелестить трава.
Де сонце сяйво розлива.
Не утікаючи за гори...
Ходім скоріше... Постривай,
А Рідний Край?

Непоборність

Нехай моє серце кліщами шматкують.
Нехай підбирають всі скарби надій, —
Тебе, люба Пісне, вони не вгамують:
Співай і радій!

Най всюди шумують шалені буруни,
Най люто зривають пелюстки лелій, —
Укохана Пісне, налагоди струни:
Заграй і радій!

Ну, що ж як колиску твою потрощили,
І спокій вечірній стривожено твій? —
А ти, рідна Пісне, збери свої сили:
Блукай і радій!

Нехай світлу правду оточать пітьмою,
Нехай моє серце заріють у гній —
Ти, Пісне, до серця прийди із псальмою:
Ридай і радій!

Мрії

Де ви розгублені, мрії улюблені,
Повні солодких надій?
Чи над дорогою, вбиті тривоگوю,
Тлієте в купах, як гній?

Мовчки вмираючи, тихо зідхаючи,
Бачите пишнії сни?..
Мрії улюблені, нащо ви згублені
Напередодні весни?

Ні, ще zostалися, в віру вкохалися,
Повні найкращих надій...
Голі, грабовані, та не вгамовані —
Рвуться невтримано в бій...

Мрії збентежені, кров'ю змережані,
Серце не руште мое!
Будьте спокійними, ясно-надійними,
Поки дзвін гучно не б'є...

Мрії схвильовані, ненагодовані,
Линьте в зруйнований край,
І над убогою вдарте тривоگوю,
Викличте в людях одчай!

Мрії укохані, мрії сполохані,
Повні бентежних надій, —
Ось хуртовиною над Україною
Помста задзвонить на бій!

Осінні сонети

II

Високі гори, а на них
Трава шовкова зеленіла,
І в мрійних думоньках своїх
Про день весінній шелестіла...
Ось несподівано мороз
На гори з снігом прибудився
І на траві тій розстелився,
Не бачачи прозорих сльоз...
Так серце радісно замліє,
І восени коханням мріє,
І бачить ясно-мрійні сни.
Та вмить чиїсь холодні очі
Уб'ють серденько серед ночі,
Як сніг траву ту восени.

IV

В долині гір тече ручай,
Бринить, б'ючися об каміння...
І чути хвилі шепотіння,
Яка тече в далекій край.
Та прийдуть холоди осінні.
Без жалю в лід ручай скують
І буде рідко коли чуть
З під льоду хвилі голосіння.
Так серце вліті засміється.
У ньому пісня пронесеться
Про всю красу весняних днів,
А осінь з нічкою сумною
Обгорнуть серденько журбою
І замира веселий спів.

Таємність ночі

Вже пізня ніч... Блідіють зорі,
Літає місяць межи хмар.
Тополі в темному уборі
Стоять, як постаті примар.

Вже пізня ніч... та щось не спиться.
Ворушать голову думки.
Прносять молоді роки
І все, що тільки тепер сниться.

Вже пізня ніч, а сну нема...
Невже ж це знову все вона
Вночі думки мої тривожить?..

Заглянув місяць у вікно
Й, здається, мовить про одно:
Не спи!.. Будь стійким на сторожі!

Я дужий

Я відбивсь від людей, втік за місто й доріжкою
Між ланами самотній подався ген... ген...
Там надхненні пісні я ніжніш кую,
бо там дійсний соняшний день!

Тихо вколо, лише жайвори перелякано
Поринали все глибше в бездонну блакить,
Усміхнулося сонечко маково
і за обрій на сон спішить...

Покотилось, сховалось на цілу ніч сонечко,
Хмарка жменею сипле сріблясту росу,
Посплітались пісні жайвороночків
у вечірніх згуків красу...

Я відчув, що в тих ніжно-вечірніх мелодіях
Мого чуйного серця акорди бринять,
І щасливий, щасливий сьогодні я,
бо я дужий! Незчисленна рать!

Антін Павлюк

Народився 1899 р. в Острозі на Волині. Закінчив гімназію. У 1922-му приїхав до Праги. Навчаючись на філософському факультеті Празького університету, заробляв на життя, граючи на саксофоні у нічному барі. Він хворів на сухоти і лікувався у санаторії під Прагою.

У 1925 р. А. Павлюк організував літературну групу «Жовтневе коло», яке мало сентименти до СРСР, редагував альманах «Стерні». На початку 1929-го, розчарувавшись у тому, що його не визнали критики, вирішує кинути писати. А в 1932 р. виїхав до СРСР, оселився у Харкові, але після 1934-го сліди Павлюка губляться. Як і решту реемігрантів, його репресували.

А. Павлюк дуже продуктивний автор, друкувався у багатьох журналах на еміграції: «Промені», «Митуса», «Поступ», «Веселка», «Шлях», «Універсальний журнал» та в УРСР –

«Нова Громада», «Глобус», «Всесвіт», «Знання», «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Зоря», «Студент Революції», «Західня Україна», «Плужанин», «Молодняк».

У 1919 р. видав в Острозі поетичні збірки «Сумна радість», «Будуччина» і «Вінок», а в Олександрії «Акорди» (під псевдонімами Т. Блукач і М. Недоля), а відтак уже в Празі – «Життя» (1925), «Осінні вири» (1926), «Біль» (1926), «Пустеля любові», «Лірика» (1928), «Полин» (1930), «Reliquaire» (1931), «Ватра» (1931), збірку оповідань «Незнайома» (1922).

Змрок

Золота, прозора далечінь...
Молодість моя і віра рання...
У ранкову, теплу сонь і синь
дівчина... весна!.. кохання.

І нічого... Не такий бо вік.
Спів – до місяця виття собаче...
тільки кров і злісний дикий крик,
тільки кращого і кращої не бачив.

Вибивавсь з дитинства – забував кохати,
і по карті карту програвав...
щоб на землю всі шляхи, мов ґрати, —
щоб горіла тільки голова.

Твоє лоно

Смола й суніці... Височінь тече...
тече: розтоплена, глибока, повновода.
День верховіття золотее тче...
промінням вимережує обводи.

Ну, що б луна! Так тихо. Така сонь...
Лежу. Думок нема, як в небі ці хмарини...
і вільно так. Не те, щоб на припоні —
Я просто повинню... безкраєм світу нині.

Та вічно би було цієї колії,
цієї теплої безодні нам – щасливити.
Коліна теплії твої... уста твої...
Тече безмежність жилами, лінива.

Смола й суніці – тепла колія
дня золотого... і невже ж холонути?!
Заплющив очі... У колисці я...
Смола й суніці – тепле твоє лоно.

«Небо, як синя квітка з паперу...»

Небо, як синя квітка з паперу.
Ліфтом – нагору. Журавлі кличуть.
Місяць: П'єро з-поза хмари-порт'єри
Рококо-запудрованим гляне обличчям.

Листи коханок – тліє листя бульварами.
А вітер дням: літа згаслі парфуми.
Біля фонтану – останній парі
Скрипка з кафе... так сумно.

Сяду невпопад. Не до свого трамваю.
Листа до коханої в скриньку не вкину.
Щось мені нині... а що? – Не знаю.
Дуже хмільна і терпка година.

Осіннє

Синій холод осінній, дзвінкий
і далекий такий, далекий...
Залишили лелеки шляхам у вирій
суму співи: – й лани гомінкі...
залишили певно лелеки.

Знов у вічність простору несе
ясний серпень плоди й колосся...
Та знову мені, як на се
чи дитинства, чи болю збаглося...

Гей, луно кришталева! Лети!
Стерні, струни, хмарини, простори...
павутинить так срібно світи
літо бабине... Лагідним зором
на сніги, на чорні вітри...
на морози і хугу злую —
вечір співом сумної сестри
так тривожно, чуло нудьгує.

Осінні бульвари

Той вічний ляк дзвінків осіннього трамваю,
коли далеко скверами луна,
а зблідлі зорі тужно допивають
крихкого, гострого, як спомину, вина.
Нічного міста привиднії тіні...
Заграва угорі... Немовчний, вічний гуд...
а кожна жінка... жінка без дитини
така смутна. Вже осінь... тут ось... тут.
У вирій дні. Дзвінки осіннього трамваю...
обличчя любі! Нам віками путь...
Еллада... Картаген і Рим у сивій далині безкраю,
що нашу тугу та безсилля п'ють.

Жінці в танку

Висока хвиля музики підхопить.
Ти збліднеш в лицях. Потемніє зір.
Уже бринять назустріч злій грозі
Всі нерви й м'язи. Вищий, той затопить,

Що горне – вал. Підхопить, понесе
Назустріч болеві, що їм солодко стерпло
Льсне серце – підкоряючись, на все
Вже згодне, віддане. Лиш зменшення не стерпить.

Бо мук настояних наринули моря
Затерти береги, пустель піски спраготні,
Де бубнами обвал, глибинні де фаготи,
Де пристрасті болючая Голгота,
Де флейт злі струмені, в скрипки, що ось згорять.

І віддано в танок підгорнешся вся ти
Розбещеним, пещот несито-спраглим тілом,
Яке з музикою нещадного ступило
Страшного бою, і життям платить.

Насяк електрики, шокрок підлог, квадрат,
Де стільки пристрасті, безсиле збурих мури
Б'є, захлинається закута в тілі буря,
Що тільки тиском жил – у мислях родить чад.

І я, п'яний саксофоніст, вже сам
Вчарований несамовиттям згуків,
їх кидаю – жагу свою сторуку
Тобі назустріч безумом нестям

Каскади іскр на порцелян плечей,
Що він присмаглий – з внутрішнього жару!
Бо нам обом довіку не затамувати тіл пожару,
Як не згасить спраги благаючих очей.

Листопад

Як смертне прядиво, як безнадійність прощ,
як невод умирання довгий, непролазний...
як непотрібна і глуха образа
осінній дощ, ізнов осінній дощ.
Ряди дерев шляхами: змоклі, голі...
розоране, окрадене поле... розбита колія...
Як жовкле листя по верхах ген – у вітрах
душа... душа моя
у ночі чорні, у провалля каламутне:
що неводу оцього не минути,
нічого! Ох, нічого не забути!
Куди не кинься ти —
шляхами земних прощ,
останніх, судних смертних прощ —
– осінній дощ...
– дощ.

В далечінь

Легкий стан і співучий голос,
та очей золоті вири...
ти – як ніч, – чорним полум'ям волос
все віддай, все спали, згори!
Все дивитися б! піснею тліти!
щоб зайнявся увесь... спопелів...
тільки тут, біля тебе жити
всім напруженням оцих днів!
Не питаю. Що там гадки, надії
на вогненний, нещадний дотик краси?
Все! хай з усміхом попіл ти мій розвієш,
а покору іншому віддаси.

Елегія

Дрімає далечінь і вихорці житами
ліниво родяться і розтають ліниво.
Ех, в далині у ясній ген аж там ми...
та як би осягли – були щасливі.

Крил велетенських помах там розбігся,
синіє, майорить далекими горбами...
Коли, як вітер, жити не спромігся,
нема чого й стогнати у нестямі...

Нема чого кричати, бо не вмів же...
і не здолав горіти і палити...
Тепер чуже і те, останнє диво —
свій колос наливати, як це жито.

Землі первісної важке, стоплідне лоно
розкрите жде – а велетня немає...
і захід – як вулкан... Вогонь, моря червоні...
а день, безсилий день – конає.

Пісня

Радість приходе не часто,
а всі дні – це на цвинтар шлях...
Туго ж моя квітчастая!
Пісне моя, що в твоїх Очах.

Яблуні смертна осіння пряжа
осені, болю стяг.
Ніжно і просто ти щось мені скажеш...
– що? – все одно. – Все життя.

Очі твої живії!..
Тіло співуче твоє...
...а вітер... ти чуєш? —
– холодом віє
а далеч, як туга, так серце п'є.

Кохання

Що боязка – в зачумлені сади
Ішла і мріяла. Боялася й хотіла.
Покусані уста. По тілі – ті сліди,
Вогненні дотики – по її цілім тілі.

Тобі в широкий світ непевні це сліди —
Мої уста – на цілім твоїм тілі,
А мороком весна устелює сади,
Де віддана руками. Зов очима.
Від моря б'ють вітри. Все мусить гоном ринути...
Несмілива, жадна – ти все ж прийшла сюди.

І ще сьогодні я тебе візьму,
Бо ти гаряча, вся ти беззахисна,
Бо ти прийшла в зачумлені сади,
Що змилювання пристрасті не знають.
Як спалене, цілунків слід ховаєш —
По тілі радісні в світи, у цвіт – сліди.

У морі

Вітрило – вирване крило пташине...
Лункая чаша, що п'є вітер вічно...
а обрій заточився... плине... плине...
а обрій серце ссе... і болем його палить...
Прощайте всі... Я в морі... Вас не кличу
Земля і беріг – це ж любов забита!
що в серцеві труну й могилу собі має...
Мені, як жити – щастя й волю пити,
а іншого, а меншого – не знаю.
Ох! Далі, о! У безкрай! Не знать. Не забувати!
Щоб тільки води. Тільки небо й зорі!
щоб морем по світах залити, цілувати,
не знать ні меж, ні колії, ні горя.

З циклю «Дні»

I

...А я усе шукав пророків
Світ сну
Довічного віщуючих...
Життям, – мов весняні потоки
Омитих, впоєних і чуючих...

Про хід Безчасної Весни
У заходах я марив чудно, —
Як кликав день із давнини
У злому сніти непробудно...

...І день звичайний... Млистий, хмарний...
І в жилах квола, в'яла кров...
О, хто ж прийде із Сну, —
Примарний,
І висвятить мою Любов?!

Десь в млі дзвенять, горять потоки...
Хтось там рида в простір вогніючий —
Що я шукав, чекав пророків,
Що я повірив
Ранкам
Дніючим...

II

Асфальт присипаний піском —
Невірноковзький, – кроки хибить.
А я – горю ласкавим сном:
Зійде Любов – чуття поглибить...

І в жовтім вечорі межа
Неясних марев-хвиль над днями,
Що ти, – незнана і чужа
Давно відгадана снами.

І хоч далекий чудний світ
Легенд неясних і просянянь —
Усе одну з неволі літ
Хистку, невірну, – я чекаю —

Вечірні, гаснучі огні
Ізнову сном стежки встелися, —
Що ти – білієш в долині,
Як вперше – з'явишся мені
Такою, – як раніш труїла...

III

В несходимості нив
Занімілі овси і жита...
Вечір в серце розпуки долив... —
Недосяжна, далека мета...

В сонцем впоєнім сні
То тоді зріла вість зливних гроз —
Ввійде впоєно в дні
Наш Христос...

Над руїни марев пливу
В догасання рубінів...
Чую тужную пісню нову,
Як нічній години.

Ввесь у сумно-розкритих очах...
Зрів – гасне
Вість таємнича...
Тихим дзвоном в житах
Бідна церковця вечір кличе...

Із циклу «Закоханість»

«Між могил, – все оманність...»

...Між могил, – все оманність...
І вуалі сині на вечір.
Ти сказала: – відхожу в тумани... —
І тобі не перечив.

Догоріли на бані капліці огні...
– О, – життя злото-трунки жагучі!..
...Щось ласкаве співала востаннє мені
Щоб не мучивсь...

І пішла... По житах...
У кипінню, між бризки волошок...
– Комусь задум в замрілих очах,
Сон хороший.

Я піду до білих беріз —
Що у сутінках – болю дарунок...
Що від неї із заходу вітер приніс
Вже останній цілунок...

Розпука

Ровами місяць тіні клав...
...Нема... ох, – болю, – жалю!..
І ніч спокійная текла
від жит до жит і далі.

Повітря-мед і дзвін цимбал
і бубен – серця весни...
Тобі весь біль, весь сум і шал...
Сказати тобі: – чудесно!..

Як так... то я піду... – Прощай!
Ох, чи це Ти зробила?!
Чи Ти могла?! Цвів молочай,
одцвів, зім'ятий, – за могилою...

За голову узявсь... ридав...
...Мені пісень печалі...
А ніч спокійная текла

від жит до жит і далі...

Вітер

Біжать берези, верби,
Жита, корчі та трави...
Ох, вітер, вітер буйний,
Життя моє ласкаве!

Біжить ось небом хмарка,
Течуть, течуть глибини...
І серце, очи смокче
Далекий обрій синій...

Ох синій, синій – нині
В ранковій заграви
Зростав у безмір біль останній,
Життя моє ласкаве.

Весна

Розтали вже слова останні
– (той дим розтання на пероні)...
Свічки червонії каштани
до сонця палять; чути: дзвонять
в селі далекому за лугом —
там дівчина-весна задумна
іде, – всміхається... їй туга,
їй радість, – сміх; а може суму,
а може болю чаша повна...
це, як лязурок, ясне небо...

Слова розтання молитовні
нижу востаннє... Може треба —
у тую далечінь дзвінкую —
тій дівчині-весні ласкавій
сказати: пісню щастя чую
та слів нема... усі віддав їй...

Воля

Ночі... дні... потоки... зливи... грози...
Понад шляхом білії берези...

Так би і текло...
Та ні! Одного ранку
Серце взяв, поклав його на леза,
Коливав, як ранок млу у полі,
Гострим променем поїв, – поїв
Та краяв...
Понад шляхом білії берези —
Пісня жит і поля, – до безкраю.

І знов

1

І знов... – блаженна тиша нив
і в неосяжнім полі-морі
вітрів розпечених приплив
на беріг вечора...
...і зорі.

Вся синьоока, темна ніч,
– як молодість твоя ваблива...
... тепло вечірніх наших стріч
і слів ласкавих, слів щасливих.

2

Трюмо... Парфум пахтіння ніжне...
І оксамит старий... старе саше...
І слів і рук ласкава, тепла збіжність,
– Щоб болю не торкнутися лише б.

Текли зповільна нам оці години,
як час, як води... Як усе життя!..
Як давнього ті темнії глибини,
останні вже. Навік. Без вороття...

3

І знов людей – вітрів нестримні – дикі орди
– тесальники землі – пани і торбарі
І погляд ваш... уст виріз такий гордий —

герб зорь, Стрілець над нами угорі...

Це б цілувати рук слабких і диких
останні пута... Пити уст гірких
і слів гірких, звичайних слів, великих
останньої отрути ясний гріх...

4

...І ніч прийде... і знову путь...
страшна, таємная, незнана...
А нам в цій тиші не зідхнуть,
ні випростатись нам, – кохана!

І біль такий. Останній біль!
– то ж чуть, як плине місяць, зорі...
Чекає бурь мовчання піль —
і стигнуть дні шкляні, прозорі...

5

В цю мертво тишу, в ніч німу
прийде, – постукає у двері
нахабний ворог... Де ж візьму?
І з ким піду?.. І де тепер ви?..

Це вам ні свят, а ні музик! —
серпи, ножі вам, діти горя!
І ваш слабкий, розпучний крик
десь, в тім незбагнутім просторі...

6

...І вже щербата і безсила пристрасть...
і серце, – моє серце на піску,
мов хижа риба... Блискавиці бистрі
із миті в мить...
І бурі у танку...

А ваших уст той гордий, скорбний виріз...
Долоні теплої пестлива глибина!
(Ці дні останні – неможливий вираз...)

І знову, біль – останній крик, – вже з дна!..

Полудень

І стигне, не тече, вже гасне голубінь,
і полудня важке, текуче золото
понад могили в тонке павутиння —
у спеку лле думок лінивих солод.

Не ворухне, не диха в плесо... ось, —
Як зачарований, відбивсь, не одірветься
блакитноокий вітер... ні, не він, а хтось,
хтось ясний, молодий, що днем чи щастям зветься...

Там порохом пухким, пахучим у полях
згубивсь десь шлях... Простір, широка воля!
Часом, – розбудить лози сонний птах
Чи риба знехотя з дна пустить бігти кола.

Бездонний день в жита, в овси, в гречки,
у конюшину, в луки соковиті
лле солод і спокій... Та в сурми гомінні
вже чути, грає, палить серце вітер!

«Не почути сестриного сміху...»

Не почути сестриного сміху
і води з її рук не пить.
Понад тихою рідною стріхою
голуба зоря не дзвенить...

Став давно багном затягнуло,
позгнивали верби... зрубали корчі...
Лиш роки на стовпі золотому
Глечик з вибитим дном стирчить.

Не вернути туди ніколи, —
А з вогню на залізо – іржа.
Ось тому таким терпким бодем
мені нині уста дрижать.

Забув

Знов – моє пекло, моє небо
У камінь скутая земля...
Це міста. Тільки міста треба...
Забув, як пахнуть там поля...
Забув, як верби сплять вад плесом,
Які тії мляві вітряки:
Часу й вітрів слухняні весла...
Як давнина, – глухі такі...
Забув, як пахне лан той житній,
Як глибша, таємніша смерк.
Дух неоторний старосвітній
Давно помер, —
Нам світ – це рух горіння, туга,
Жага, і солод, і вогонь...
Нам світ: – надій сім-барвні дуги —
І певнее стерно в долонь.

Сонет

Полудень... Степ... Дзвенить усе, дзвенить —
Не знати що... чи трави то, чи тиша...
Лиш зрідка вітерець дихне, полин сколише
І пах важкий нагусне, побіжить...

Понад могили вдалині струмить...
Важкої спеки золото бліде усе ясніше...
Лежить лінивий день... Лежить, не чуть, що й дише...
І обрій синіми крильми не майорить...

Бреду... Ярок... Заросле джерело... каміння... терен.
Мов ящірок хвости оті химерні
Встають з полудня ген хмар різьблені дахи

І блиска над лінивії шляхи...
І тиша... Степ... Дзвенить, дзвенить довкола.
Дурманить пахощами день і думку веде колом.

Серпень

Ті ранки золоті, сухі, холодні
По стернях тіні хмар у прозор, у блакить...
Там серпень клонить тінь із синьої безодні,
Там серпень сполохом, морями піль горить.

Перерипіли вже вози повільні, важкії

В ліниву куряву прозорий зореспад...
Вже по клунях лежать, пшениця й жито,
Хід осені вистукує вже яблуками сад.

І не буяти вже, не гнати сік отавам.
Сухі, порожні ранки золоті,
І вже нещирі всі оті ласкаві
Слова твої... Ох, – все не ті, не ті.

«Під кручею – сніги. Плач вітру по слідах...»

Під кручею – сніги. Плач вітру по слідах...
І темна і важка лежить вода,
як лід той темний... Мертвий той вогонь,
дітів, батьків життя... їх кров та біль на сконі.
Зоря у пустирях надвечір зажовтіє,
і вир снігів заточиться, збіжить
у темну, сонну, синю безвість, безнадійність...
що ясна сила снилася лиш мить...
Схолоне, змовкне все... Лиш білий, мертвий сніг,
Лиш попіл давнини, що ніччю й болем ліг...
Пальці – ті вузли! Весела криця – очі.
Все вперед! – ген, у безкрай нестримний тупіт, біг.
Вся твоя земля, – як бачиш, як захочеш.
Очі бачать світ, щоб він у серце ліг.
Не казкові коні на припоні! Ні!
Не хмари на бурю і не грім там – за горою!
Тільки вогні у даліні! А жаль та сум та біль – на дні,
та горить проклін усім, що ждуть спокою.
Над поля і луки... понад тихе те село
в схови давнини – могили – заклик гупне громом!
Що цвіло – достигло! Нині зв'яне, а на зло
маємо ми лік той, – кров, що хиб не зна, не знає втоми.
І безкрай, світами, нині творча путь,
і нема чого зідхати та журитися!
Поки очі бачать світ та хочуть його, – п'ють,
поки витримає серце бити й битися.

Петро Ванченко

Народився 1898 р. в с. Жуки на Полтавщині в родині селянина-бідняка. Освіта середня. Належав до літературної організації. Автор збірок оповідань та повістей «Жива реклама», «Мужність» (1928), «Обов'язок», «Три пальці» (1929), «Клопіт цирульника Еміля Термана», «Повість без назви» (1930), «Онопрій Кудь» (1933).

Арештований 6.12.1934 р. Полтавським міським відділом НКВС УРСР. Слідство велося Харківським обласним управлінням НКВС. Ванченкові інкримінували членство в «терористичній організації, яка намічала вчинити ряд терористичних акцій над вождями партії та уряду». Під час допитів визнав свою вину, але в заяві на ім'я оперуповноваженого Харківського обласного управління НКВС Бордона написав, що «не був здатний на практичне здійснення тер-

акту». А на пізніших допитах стверджував: «Переконань терористичних у мене не було. Я не вірив у можливість здійснення акту».

4.04.1935 р. Бордон виніс постанову щодо твору П. Ванченка «Оповідання про гніду кобилу». Цей твір опублікований в журналі «Червоний Шлях» (1929), номер якого було долучено до справи як речовий доказ. Тим більше, що оповідання викликало значний резонанс, а відтак автор навіть змушений був виправдовуватися. Того ж дня Бордон допитав Ванченка у зв'язку з цим твором, в якому вбачав «злісний пасквіль на Радянську владу»:

«– Ви визнаєте, що під виглядом „гнідої кобили“ хотіли показати широкому читачеві Україну, яку „експлуатують“; з якої „знущаються“ і яку вришті-ришті замучили; кучер Самсон, в особі якого ви подаєте представника пролетаріату, знущається з України до смерти?

– Ні, не визнаю».

За вироком закритого судового засідання, що відбулося 27–28.03.1935 в Києві, П. Ванченко за «участь у контрреволюційній підпільній боротьбистській організації, що мала за мету повалення Радянської влади на Україні, відрив її від Радянського Союзу і створення незалежної української буржуазної держави» разом із іншими обвинуваченими (зокрема, письменниками М. Кулішем, Г. Епіком, В. Підмогильним, Є. Плужником, А. Пановим, В. Поліщуком, Г. Майфетом, О. Ковінькою, В. Штангеєм, В. Вразливим) засуджений на 10 років позбавлення волі з конфіскацією належного йому майна. Направлений в Біломорсько-Балтійський табір НКВС СРСР.

Лист до редакції

Шановні товариші!

Цього року у березні я видрукував у № 3 Червоного Шляху своє «Оповідання про гніду кобилу». Багато товаришів і кілька редакцій нашої періодики закинули мені через цей твір обвинувачення у правому ухилі і далі – в контрреволюції. Вважаю за свій обов'язок об'яснитися з радянською суспільністю й зокрема з тими товаришами, що інкримінують мені тяжке обвинувачення. Перше: мій твір – звичайне оповідання епічного характеру, і ніяка байка. Нікого я ні алегоризував, ні символізував під гнідою кобилою; справжнім героєм цього твору є звичайна собі шкапа, що в рабстві своєму промовляє до людини надірваним трагічним голосом. Ці слова мої про істотний зміст твору стверджуються хоч би поверховою формальною аналізою оповідання. Пишучи його, я мав на увазі виключно гуманну настанову – захистити тварину, яка, на мою думку, посідає в природі цілком законне місце, від надмірної експлуатації та знущання бодай до того часу, коли наші соціальні здобутки дозволять нам користатися лише з праці коня сталевого. Очевидно й редакція, уміщуючи мій твір, так його розуміла й саме в такому сенсі поділяла мої думки.

Оформлюючи це оповідання, я вжив старого прийому «поновлення», того прийому, що ним користувався ще Толстой, пишучи приміром свого «Холстомера». Передаючи тваринну психіку, я мусів скористатися з людської мови, бо, на жаль, ні я, ні хтось інший не придумав ще якогось способу для формулювання безперечно існуючої тваринної думки. Та проте це аж ніяк не говорить за те, що кожне таке оповідання обов'язково мусить бути байкою.

В одному я признаю свою помилку, навіть провину: я вжив для розгортання теми незвичайного матеріалу. Хоч і був це тільки літературний прийом – зробити кріпкий наголос, так би мовити звернути увагу на злиденну долю тварини, викривши тим деякі протиріччя у взаємовідносинах усього живого в природі, – та проте цього ефекту можна було б досягти, оперуючи іншим і звичайнішим матеріалом. Ця моя перша помилка потягла за собою й другу, а саме – вживання від імени гнідої слова «соціалізм», що стало для неї марінням і що так і не набрало реальної форми.

Визнаючи цю свою помилку й уникаючи надалі прикрого для мене трактування цього твору, я зрікаюся його і забороняю, де б не було, його передрук.

Привіт!

Петро Ванченко.

Оповідання про гніду кобилу

I

Над містом пролітають шматки сірих хмар з постряпаними молочними краями. Їх гонить чередою холодний вітер. Інколи, коли небо набирає рівного брудно-сірого кольору, йде сірий, неврастенічний дощ-осінь.

На перехресті Пушкінської і Комсомольської, якраз на холодному, вогкому протягові, стоїть одинока візницька хурка. Візник Самсон сховався у затишок шкіряної халабуди й дрімає, а рухач хурки, гніда кобила, дивиться вперед – туди, де за гранітним монументом, потім ще десь далі, стоїть її дім. Власне не її дім, лише так вона думала, не відокремлюючи себе від візника Самсона. Гніда кобила змерзла; їй дрижать груди і передні ноги, і тому вона не дрімає, як її господар, а тоскно вдивляється у далекий кінець вулиці.

Підійшли два громадянина в сірих макентошах і зупинилися біля передніх коліс, візник Самсон прокинувся й витягнув на дощ заспану голову.

Гніда повела боками й насторожила вуха; але громадяни не зійшлися в ціні. Тоді вона переставила ноги на друге місце й мотнула головою. За вухами їй муляла мотузьяна поворозка від шаньки й боляче в'їдалася у недавній виразок. Вона вже не їла; їжа була несмачна – пшенична різка з межисіткою, крім того, у неї боліли щелепи. Шаньку слід було б зняти давно, але Самсон зледзців через негоду й боявся вилазити на дощ.

Рвонув вітер. Хурка задрижала, як порожній ящик на трусській гарбі, а гніда поточилася на праву оглоблю й інстинктивно притиснула хвоста. Їй стало ще холодніше. Гострий вітер пронизував німічну шкіру й заганяв вогке повітря в найдальші куточки конячих грудей. І будь гніда чутлива й легкодуха, як то є сентиментальні люди, вона давно б пожаліла себе, і гістерично заплакала б. Справді вона гідна жалю. Ребра її виразно напружились під шкірою, поміж ними темніють глибокі ривчакі. Хребет зігнувся, згорбився. З-під сіделки лисніє сукровиця з виразки, що не гоїться вже на протязі двох зим. Тонкі, як цівки, ноги пообростали на суглобах великими наростами – знак давньої хвороби. Шия повисла з хомута, як намочена линва. Над очима і по боках перенісся чорніють ями. А хвіст, колись пружинистий і багатий на чорне волосіння, упав імпотентний уподовж закаляних ніг і звис над оглоблями, як зметений віник.

Вірна річ – вона найхудіша коняка у світі!

Імпонує їй убір її, як і вся хурка. Вузечка, наритники, ліхтарі по боках передка, шкіряна халабуда – усе обідране, полатане, як строкате лахміття безпритульного, що знає не одні плечі, не одного господаря.

Проте гніда байдужа до цієї вбогості, як байдужа і до своїх нечепурних широких копит, що, ніби непомірно великі постолі, закінчують тонкі ноги. Вона лиш думає про затишне стійло; думає вперто, без слів, як думає й в'язень про бажану волю.

Але ось хурка похитнулася на лівий бік, і Самсон зійшов на брук. Над дахами будівель повисли пасма пухнатога туману; ішов дрібний, як із сита, дощ, і на вулиці стояли строгі сірі калюжі. Самсон подивився на небо й вилаявся. Потім для чогось цвйохнув батогом і збирався знову ховатися в хурку, коли з-за рогу вулиці вихопилась жінка з дитям і, обходячи калюжі, пішла у напрямку низової частини міста. Тоді він випустив з рук залізні бильця передка, кинувся навздогін і почав умовляти її поїхати додому на його хурці.

Хіба вона того не знає, що у місті гуляє пошесть грипу, і що застудитись у таку годину, тим паче ще дитині, дуже легко, легше, чим вона думає. Хурка ж у нього знаменита! У свій час на ній їздили неабиякі пани, а ще зовсім недавно, днів два-три тому, він возив на ній голову

страхової каси. Хай дама дасть йому шість гривень, та ба, він згоден уже на п'ятдесят, бо у неї дуже мила дитина, і він одним духом приставить її, куди вона скаже.

Він довго ще циганив, поки нарешті жінка пристала на його пропозицію.

Через хвилину ремінні віжки торкнулися худих боків гнідої. Вона напружила груди і ший, щоб рушити з місця, але здеревілі ноги відмовилися коритись її намірам. Тоді в повітрі просвистів батіг, і по ребрах гнідої пробіг гострий вогник. Вона рвонулась уперед, і, слухняна віжкам, повернула ліворуч, за ріг.

Тепер вітер дме у лису обідрану потилицю шкіряної халабуди. Гніда поволі зогрівається. Хоть ноги і болять у суглобах, але приємно пробігтися, ще краще було б пройтися поволі, після довгого стояння на холоді й трохи збунтувати собі кров. Шкода тільки, що на вулиці багато холодних калюж. Їх треба обходити, бо інакше біль у суглобах збільшиться і тоді – не задрімати всю ніч!

Вона біжить лінєвим підтюпцем, збиваючись час від часу з продавленої у брукові колії.

Самсон лається:

– П'яна баба! Сором їхати на такій клячі!

Але за містом, коли дорога пішла вгору, гніда починає шкодувати за стійкою на перехресті двох вулиць.

Де це видано бігати на гору? Адже їй нічим вже дихати, і ноги не хочуть підніматися з землі. Не побіжу! Годилося б самому тягати свій драгий візок.

Але «сам» не поділяє її думок і ганьбить її ім'ям ледащиці. Замашний батіг знову свистить у повітрі.

По дорозі до стійки щасливий Самсон зустрів ще одного пасажира. Треба було їхати на вокзал. Гніда хотіла запротестувати: вона дуже зморилась, і їй треба спочити, хоть би п'ять хвилин. Але згадала за батога й покірно напружила стомлені м'язи. Ніщо їй не врятує від далекої путі!

А по вокзалі вона спочила. Хурка виїхала з метушливої площі й зупинилась біля великої крамниці. Самсон зник за широкими скляними дверима й довго там барився.

Вона стояла і важко дихала. З її слини здіймались випари й мішались з туманом; голова похилилась набік, майже звисла на повідок; великі чорні очі вкрилися сірою поволокою, а по сухому перенісся збігали сльози.

Згодом вона втишила дихання й знову стала думати про свій дім.

Нарешті вийшов Самсон. Лице йому було червоне, і очі блищали.

Гніда гірко подумала: «Випив і зігрівся, хоть би загубив батога».

Але Самсон дістав добру платню від пасажира, і був лагідний, навіть ніжний. З незвичайною рухливістю він скочив на передок і сказав:

– Торкай, манушко! Ідемо додому!

І тоді гніда зідхнула з полегкістю й рішуче налягла на віко хомута.

II

Два горобці пролізли в щілину над дверима й, цвірінкнувши, зникли в теміні, на бантині.

Гніда підвела голову й кліпнула повіками, ніби сказала: добрий вечір! Справді, вона мала рацію так сказати: горобці – її добрі знайомі. Уже кілька років, зимою й восени, вони залітають до неї у житло, щоб переночувати в теплих сідалах. А може то не ті, що прилітали минулого року, може інші? Невідомо! Але вона гадає, що ті самі, бо всі роки, саме в цей час вона незмінно чує одне: рівне привітне цвірінкання. Звичайно так поведуться тільки старі друзі.

Надворі вже вечір, темінь – і дощ не вщух ще й досі. Над солом'яною покрівлею лютує вітер. Гніда прислухається до губатого свисту й думає про горобців. Вони пурхнуть зараз у

глибокі солом'яні нори й заснуть. І хай собі дме вітер, йому не розвихрити стріхи! Їм буде затишно й тепло.

Проте вона й сама в доброму теплі. Під ногами суха солома; вікно в стіні затулене старою сірячиною, а повітря невеликої стайні давним-давно зігріте її диханням. У гнідої незлобива душа, і вона забула вже всі кривди, що зазнала на протязі дня. Та й для чого їх пам'ятати? У яслах ще багато мішаниці, та – цур! – решта лишається на ранок. Вона не голодна й тішиться з затишку. Чого ще треба? Задрімати, як і горобці, тихо й спокійно.

Вона заплющила очі.

Але біль у суглобах заважив їй дримати стоячи. Тоді вона зігнула ноги в колінах і лягла на м'яку солому. Проте й лежати довго не довелося. Заболіли десь ребра, особливо одно ребро, колись перебите залізними вилами. Давно тому, коли гніда працювала ще на селі, один з її господарів, у великому гніві, покалічив їй бік. Виразки швидко загоїлись, ребро зрослося, але в осінню, лиху негоду, під товстими рубцями прокидався біль і нагадував про людську жорстокість.

Вона знову стала на ноги й знову лягла. На цей раз їй штрикнуло в груди. Це була нова її хвороба; раніш чогось подібного з нею не траплялося. Вона потягла повітря у ніздрі і раптом почула, що не може дихнути. Щось тверде посунулось з грудей й стиснуло їй горло. Так продовжувалось хвилину, півтори. Нарешті вона зідхнула; біль минув і повіки поволі зімкнулись. Одначе, лиш устигла вона задрімати, як увиділось перехрестя Пушкінської й Комсомольської, затим – хурка, Самсон; вона напнулась, щоб поцупити на гору жінку з дитиною, і прокинулась. І знову десь штрикнуло в грудях.

З весни гнідій пішов лише сімнадцятий рік, та проте вона вже зовсім стара. Важка праця й злиденні харчі виснажили її передчасно. Колись чітка біла пляма на лобі тепер злилася з сивиною і загубила свої береги.

Найшлася вона в сільській загороді, від чорної робочої кобили і невідомого жеребця. Її мати погуляла в череді, і на другий день уже забула, хто був її коханець. У тій же загороді вона виросла й зазнала втіхи, що дає молодість. Її господар був хмура людина і не звертав на неї уваги, аж поки не пішов їй третій рік. Аж тоді вона впала йому в око і він взяв її, разом з матір'ю на осінню оранку.

Незабаром мати зійшла з двору, і відтоді гніда сама почала обробляти господарство. Так продовжувалось чотири роки. За цей час вона вматеріла, з лошати стала чепурною кобилою, і помирилась на тому, що праця – це її обов'язок і що в усьому треба коритися господареві. Але на п'ятий рік її господар, за старим хижим звичаєм: торгувати на гроші абсолютно незалежною в природі твариною продав її своєму сусідові.

Як на думку гнідої, великих змін від цього не трапилось. Хіба що стайня стала трохи більша та новий господар був трохи веселіший.

У цьому дворі вона працювала два роки, поки, одного разу, не підірвалась на возовиці. Тоді її знову продали; і хоч по справедливості вона належала тільки самій собі й природі, нею став володіти й тиранити якийсь міський візник.

Що й говорити, праця стала значно легша; гнідій уже не доводилось тягати важкої борони, чи їздити під далеку хуру. Але за те її примушували ввесь час бігати. До цього вона не звикла. Бувши селянкою, вона добре розуміла помірну ходу й вважала, що ходити повагом корисно для здоров'я. Іншої думки був візник; йому треба було, щоб його раб, гніда кобила, ходила підтюпцем і погоджувала свій конячий світогляд з його людськими потребами. І щоб перевиховати її з мамулуватої селянки на культурну візницьку коняку, він купив спеціального батога з помірними, круглими гузами.

Приймаючи цю науку, гніда часто згадувала село й шкодувала за розхряпанним возом. Візник був п'яничка; у дні його веселощів, він був особливо лютим і щедрим на свій батіг. Їй хотілось тоді бігти кудись у степи й сховатися від свого господаря й міського грюкоту у розлогій

балці. Та на її щастя він скоро збанкрутував і перепродав її візникові Самсонові – останньому господареві гнідої.

Як сказав колись Самсон – а гніда навчилась розуміти людську мову ще змалку – вона годує всю його сім'ю. Він в міру лагідний і строгий. Правда, інколи він б'є її й зневажає, але вона розсудливо ставиться до цих кривд і не гнівається на нього.

У його дворі вона живе вже сьомий рік; тут же знемічніла й стала шкапою, що оце лежить на прим'ятій соломі.

Раптом вона стала на ноги. Їй знову ввиділись широкі скляні двері й червоне господареве лице. Але притамований свист вітру нагадав їй, що вона в стайні; вона знову підігнула коліна й незабаром заснула.

Ранком Самсон посварився з дружиною, і був у дражливого настрої. Він прийшов у стайню, коли гніда ще лежала. Лишок паші в яслах став причиною його гніву. Він пхнув гніду в бік і вилаявся:

– Ич, стерво, перебирати стала!

Але та не образилась. Буває ж людина не в собі! Інколи слід дарувати образу. І хоч він тиран і насильник, але він кращий за трьох попередніх господарів, і вона його любить. І замість лихої думки, вона лиш з гідністю лягнула вухами.

– Ні, Самсоне, стара вже я – лишила ту пашу на ранок, та не здужала встати.

III

Старість, у всіх обставинах, повна трагічного змісту. Невідомо відкіль приходять хвороби і невпинно, як шашелі, розточують тіло.

З тої ночі в гнідої вже не переставало боліти в грудях. Працюючи, вона щохвилини відчувала свою хворобу і прикладала всіх зусиль, щоб згадати за її первісну причину. Але дарма, у минулому не було нічого такого, як то наприклад залізні вила, на які вона посилалась в думках, коли починало боліти ребро.

З того ж часу вона стала нездатною до швидкої їзди. Дивись, перебрала двічі-тричі ногами, а в грудях вже шпигають голки й упоперек горла виростає тверда гуля, що заважає зідхнути. І будиши з природи щирою до праці, вона стала віддавати перевагу стійці.

Одного разу вона везла двох пасажирів. Як і звичайно, вона ледве хапала в ніздрі повітря, і їй туманилось в очах. Пасажири розмовляли між собою, і один з них сказав:

– Ми поспішаємо до соціалізму.

Саме тоді Самсон цвйохнув батою і шарпнув віжками. Гніда зрозуміла, що соціалізм десь близько, за трьома-чотирма поворотами й напнула шию, щоб поспішити до цього благословенного місця, бо їй таки кортіло зідхнути на повні груди і спочити.

Справді, незабаром Самсон зупинив її й пасажири встали. Зупинка була до речі, бо в гнідої вже зааніміли ноги в суглобах, і хай той соціалізм трохи далі, вона упала б на брук.

Радість річ умовна; її завжди треба розглядати на тлі лиха. Гніда стояла, вільно дихала й думала, що в цю хвилину вона найщасливіша коняка в світі. Перед тим вона була дуже зморена, у спочинкові їй убачався порятунок, і коли вона його дісталась, зазнала радості чи не найбільшої за все своє життя.

Тоді вона полюбила слово соціалізм і в його звуках відразу об'єднала всі приємні речі, стійку, смачну пашу, стійло, привітливі Самсонові слова.

У слухний час, при точному збігові думок і обставин упало те слово в вуха гнідої, і скоро до його берегів стали прибиватися усі її бажання та явища в природі й поміж людьми, що на її конячу думку були корисні, чи давали радість тим, кого вона знала. Невдовзі по тому дневі, Самсон віз пасажирів на вокзал. Та скоро, на другому кварталі гніда стала приставати в бігові. Пасажири нервувались і штовхали Самсона в спину, бо їм треба було поспішати до поїзда. Той

ляскав батоном, але візок просувався уперед із скорістю гончарської кучі. Нарешті, пасажирів зустріли другого візника, і пересіли на його хурку. Тоді лютий Самсон зііз з передка й почав бити гніду сукуватим пужалном. Але вона вже не думала, як то було раніш, коли він скінчить катування, коли батіг йому випаде з рук? – а лиш зідхала: незабаром я дістануся до соціалізму! І коли Самсон не в міру розгніваний на пасажирів, що пересіли на іншу хурку, продовжував її бити більше того, що було передбачено візницькою етикою, вона тужила: і коли вже буде той соціалізм! Так само вона думала тепер і про горобців; солом'яні нори під бантиною були для них уже не затишною ночівлею, а пахучим, теплим і радісним соціалізмом.

Звичайно, її господар, візник Самсон, не помітив цієї зміни в її думках та світоприйманні, як і не помітив її недавньої хвороби. Тут бракувало мудрості читати конячі думки. Проте гніда не шкодувала; їй відома була його звичка втручатись до її справи, і вона боялась, що він примусить її думати по старому. Що ж до хвороби, то він думав, що гніда хворіє лиш на ледарство, і саме з тої ночі, коли їй уперше штрикнуло в грудях, він став злим до неї, і мало не щодня зневажав її брудною лайкою та нелюдським побоєм.

Одначе, ці його заходи не вплинули на гніду; їй не побільшало сил і хода її не стала швидша. Він сам признав це, і одного разу сказав своїй дружині:

– Годі! Продам хурку й піду в партію, бо ця шкапа незабаром нас зрадить.

IV

Гніда виїхала з свого двору й повернула в вузький провулок передмістя, що веде до залізничного переїзду. За десять хвилин вона була вже в місті.

Випав перший сніжок. Вулиця, що нею їхати з вокзалу до центру міста, побіліла й змінила свій звичайний вигляд на вигляд чепурно прибраної дівчини. Повітря було чисте від пилу й насичене ніжною вогкістю перших сніжинок. Голе гілля каштанів знову прикрасилось у багаті білі шати й злегка тремтіло від вуличного руху.

Гніда йшла поволі. На дузі у неї калатав срібний дзвінок.

Незабаром, назустріч стали попадатись селянські підводи, що поверталися з базару. Більшість їхало на санках, дехто ж, обачливо – возом. Коні були брудні, нечищені, в обідраних мотузяних наритниках, проте – ситі й бадьорі.

Минаючи їх, гніда стала згадувати свою молодість, вузькі вулички з наметами снігу, загороду й колодязь на майдані, куди її гонили взимку на водопій. У протилежність людям їй стало радісно від спогадів про минуле, і цю радість вона прилучила до соціалізму.

На розі площі Комунарів їй перетяв путь великий людський натовп, що йшов у напрямку металевого заводу. Поперед усіх важно виступали двоє робітників, тримаючи в руках високе дрюччя з широкими червоними прапорами.

Тоді Самсон поспішно зупинив її і виліз з саней, щоб затулити їй очі.

Гніда не любила й боялась червоного кольору. За перших днів революції, коли вона була ще на селі, її господареві випав жеребок везти нову владу до міста. Щоб відзначити в якийсь спосіб цю урочисту подію, йому порекомендували впести в гриву гнідої червоних кісників. Він пристав на це й, буди нерозсудливим, уквітчав її мало не половиною доччиної спідниці. Та один з кісників, що був вплетений в чілку, впав їй на чоло, і всю дорогу до міста й назад у село болуче мулив їй в око. Потому, мало не два тижні вона недобачала зовсім.

Другого разу – Самсон найнявся їхати у весільному поїзді й прибрав її боярськими покрасами. І на цей раз червоний колір завдав їй лиха. Покраси були зав'язані туго, біля самої шкіри, і у гнідої цілий вечір, а потім і ніч щеміла шия.

Відтоді вона думала, що в червоні стрічки, прапори – загалом у все червоне втілилась якась жива сила, що здатна коїти їй лихе.

Нарешті натовп пройшов і Самсон знову сів у сані. Гніда сторожко підвела голову й підозріло глянула вбік маніфестантів. Та раптом їй здалося, що один з прапорів випростав свої крила і стрімголов повертається назад. Тоді вона, повна страху, збочила на пішохід, перевернула хурку і впала на передні ноги.

Незабаром Самсон полагодив свій повіз, і гніда знову простувала по широкій вулиці. Тепер вона трохи шкандибала. Той прапор, безперечно, притаює в собі щось вічно кривдне, коли й на віддаленні поранив їй йогу. Проте вона здатна відразу забути про червоне, хай би тільки знишкнув їй біль у коліні! Але подерта шкіра не вгавала щеміти.

Вона притишила ходу й пішла обережно, уникаючи підставляти пошкоджену ногу під вагу всього тіла. Їй було відомо, що ніхто – ні Самсон, ні хтось інший – не захоче клопотатися біля її ніг. Адже нема тієї думки в людей – пожаліти коняку. Ще вчора тільки вона підслухала розмову поміж візниками, де говорилося, що в одного з них ситий чорний кінь, що ходив у його в хурці, зламав собі ногу. Усі журилися лихом візника, усі боліли за нього, висловлювали йому своє співчуття, хоч він був цілком здоровий і нічим не ушкоджений, і ніхто не спромігся сказати ані слова жалю про безщасного чорного коня. Що й казати, люди – погордливі й самолюбні; їм образливо прирівняти до себе тварину, і гніда, як і їй подібні, мусить удовольнитися лише ніжністю свого власного серця.

Та Самсон і справді не помітив її каліцтва, йому таки добре дісталось, коли він падав з хуркою на пішохід, і власний біль у плечі заступив все інше. Лютий з конячих дуроштів, він частував гніду добірною лайкою та бачучи ще, що вона притишує ходу, зовсім оскаженів і почав управлятись замашним батогом.

На стійку вони приїхали запізно. Вже кілька візницьких хурок вишикувались у довгу вервечку і чекали на заробіток. Самсон і гніда стали у чергу восьмими.

Та проте довго відпочивати не довелося. Поки Самсон привітався з товаришами та полагодив шаньку, черга зменшилась мало не наполовину. Невдовзі потому вони вже дісталися чільного місця.

У той день гніда багато працювала. Спочатку вона возила товстого громадянина на базар, потім того ж громадянина й довгі залізні пруті – на околицю міста; пізніше – перекупку з битими птахами, знову двох товстих громадян, бабу в чорному плисовому салопі, що їздила до страхової каси одержувати допомогу, і наприкінці сердитого міліціонера, що справляв у район п'яного задираку.

Вона тюпала тоді по знайомих вулицях і завулках міста і не пізнавала їх. Їй боліло коліно, боліло в грудях, пересохло в роті. А найбільше її мучила спрага. На цей раз тихе її серце мало уразливу причину обурюватись на Самсонову легковажність; той забув ранком дати їй води.

По обіді став танути сніг, брук оголився, і вона зовсім знесиліла; натоді потреба соціалізму стала пекучою.

Та аж над вечір Самсон дав їй спочинок і, підобідуючи втретє, згадав, що вона й досі не пила води. І вони поїхали ще до водоперегінної будки.

Там, біля корита, гніда здибала вороного жеребця. Він стрів її покликливим іржанням, що, правда, відразу ніяково вщухло, коли він добачив її старість і вбогість. Та вона не звернула уваги на гаряче залицяння, як і на раптову образливу мовчанку. Їй перед очима був уже соціалізм; їй хотілось пити, пити, пити. Лиш удовольнивши спрагу, вона глянула в слід биндюгові й згадала, що ні замолоду, ні пізніше їй не пощастило зазнати радощів кохання. Одного разу, коли вона перебувала ще в дворі свого першого господаря, її так само стріли інтимним покликом. То був стрункий жеребець, з розкішною золотою гривною й бистрими очима. Вона побачила його на громадській леваді, спопелила собі серце, і від того дня перестала їсти, пити.

Та втрутився до цієї справи її господар і заборонив їй побиватись далі. Він якось ткнув її ногою в бік і промовив:

– Не дурій! Он, по весні, у мене сіянки чотири десятини. Не рада тобі з черевом ходити.

І вона скорилася, пригоїла своє кохання, бо у всьому залежала від свого господаря.

Цей спогад, певна річ, прокинувся випадково, і не зустрінь вона того жеребця біля корита, ніякі думки про любов не завіялись би в її старечий мозок. Їй давним-давно припишили всі побудники, що замолоду бунтували кров.

Незабаром Самсон відчув утому, і поклав собі негайно повертатися до передмістя. Ця його ухвала втішила гніду, бо та дуже змерзла після холодної води і воліла зігрітися в своєму стійлі.

V

Вона лежить у стайні зовсім немічна. До старих хвороб приєднався ще й кашель. Це вона застудилася три дні тому біля водоперегінної будки.

Їй здається, що скоро вона одубіє, що вже не вздрить більше ні двору, ні хурки, ні міста. І тому думки рясними купами поспішають ще раз пройтися по її змученому мозкові, улаштувати останній парад. Інколи вони гублять свою етерну прозорість і набувають потворних форм реальних речей; інколи, ясні й слухняні, плинуть рівно одна за другою, мов би наполохані, мовчазні діти.

Ось до неї підступилися сумніви, і вона собі проказує:

– Я багато чула про революцію. Усі, хто сидів тільки в моїй хурці, вимовляли це слово. У одних воно вихоплювалось з піднесенням, з великою радістю, у других – з сумом, а інколи й зі злістю. Але мені так і не пощастило дізнатися – що саме вони взивали тим мінливим словом? Я ще часто чула, як Самсон говорив своїм товаришам: о, дивіться, революція іде! Я піднімала тоді голову, щоб роздивитись на неї добре, але крім людського натовпу, що без діла сновигав по місту, я ніколи нічого не бачила. Проте, звірюся на Самсона – революція існує, і я її недобачила. Я маю тільки двоє очей, і хай буде так, як він говорить. Та, однак, я ніколи не пристану на його думку, що наче б то від тої революції поширився світ, помножилось радощів і стало красніше життя. Я нічого про те не знаю. Навпаки, саме з того часу, коли стали твердити те слово, моє життя позлиднішало. Я почала старіти, хурка стала важкою, а Самсон загубив свою звичайну привітність до мене і обернувся на тирана. Чи мо' я знову чого недобачила? Мо', революція то є річ виключно людського споживання? Га? Я б хотіла це знати.

І вона припинила на якийсь час думки, підвела голову і, вдивляючись у тоненьку пелюстку сірого світла, що ледве пробивалася в затулене вікно, чекала відповіді.

Але раптом над головою закалатав срібляний дзвінок, що за останні роки змучив їй вуха. Потім заіржав жеребець раз, удруге, і вона побачила себе біля водоперегінної будки. «Як я сюди дісталася? – промайнуло їй. – Їхати додому, в стайню!» Та однак будка вже зникла, натомість перед її очима замаячили червоні прапори; і вона настобурчила вуха, сіпнулася назад і, як три дні тому, упала на пішохід. Тоді несподівано десь узявся Самсон. Він зняв з дуги срібляний дзвінок і почав калатати над її вухом. Від цього знявся неймовірний галас; він полонив собою голову, груди і здавалося от-от порве її тіло на дрібні шматочки.

Та згодом зник і Самсон, поволі ущухав і галас.

Тоді вона вдруге підвела голову, побачила вже знайомий промінь світла у вікні і здивувалася, що вона знову в стайні. Проте, інак не могло й бути. Адже і Самсона немає в дворі. Він ще ранком заходив до неї в стайню і сказав їй, що через неї – саме через те, що вона не хоче вставати – він іде до кума на весь день, щоб там запити своє горе. Нема тут і дзвінка; він разом з дугою й хуркою стоїть десь у повітці. Очевидно, це були чиїсь жарти; хтось надіслав оті страхіття, щоб пополохати плоху коняку.

І вона знову взялася за старе:

– Що правда, я дістала від революції кінську облікову карту. Але вона мені без діла, і від того світ мені не покращав. Проте, сподіваюся, що і в цьому вбачалася людська користь; мені

ж бо добре відомо, що моє життя так до картки, як і після неї було однаково рівне – тяжке. Ні, я не знаю революції!

І в цій хвилині їй здалося, що вона не так прожила свої сімнадцять років. Їй спала на думку неповоротна юність. То був час, повний золотих радощів. Здавалося, що таким мусіло б бути й усе життя. Так де ж там? Незабаром на її ніжному пискі замуляла обротька і поневолила всі її бажання; вона стала наймичкою, невільною в своїх вчинках конякою, рабом.

І десь, у глибокому закутку її конячої душі заворушився запізнілий протест і, уже безсилий чинити, вилився в першу жалісливу сльозу.

Але скоро вона вгамувала цю нудьгу й, стривожена спогадами про далеку юність, почала мріяти про соціалізм. Однак на цей раз він не набирав тої конкретної форми, як то бувало раніш, коли вона тупала по вулицях міста. Тоді вона знала, що соціалізм то – спочити на стійці, чи напитись води, нині ж – у неї безліч принадливих образів, що ледве оформлюються в невиразні бажання. Їй увижається зелене поле, росяна трава, товариство подруг і добрий вітер, що чеше їй гриву. Тут же їй хотілося думати, що вона вільна ходити по степу, як їй того здумалось би, і що на кожний її подих озивається сонячний соціалізм.

Так вона мріяла довго, поки підступився кашель і струснув її тіло. Тоді у неї випали всі думки з голови і вже більше не поверталися назад. За мить їй потемніло в очах і закрутилась голова. Їй здалося, що вона піднеслась на гребінь високої хвилі, потім гойдливо спустилась униз, і коли дісталася того гребеня вдруге, то вже побачила перед собою глибоку чорну прірву. Вона пірнула туди стрімголов, і від бистрого лету їй завмерло дихання.

По годині вона одубіла.

А надвечір до стайні знову зайшов Самсон. Він ткнув ногою холодний тулуб і сказав:
– Несовісна коняка, здохла таки!

Потім нахилився, зняв з неї вуздечку, і голосом, повним розпуки, додав:

– Тобі тепер лиха мало, мені ж – хоч на гілляці вішайсь!

Історія Бруньки, двірського пса

I

Глупої грудневої ночі літня сіра сука привела п'ятеро цуценят. Породілля дуже стомилася й не звернула ніякої уваги на останнього новонародженого, рябого щенюка. Той лежав поодаль своїх побратимів і, мокрий ще від материного черева, дрижав усім маленьким тулубом – очі йому кріпко злиплися, і він не знав, що в цю хвилину почалося його життя.

Надворі йшов сніг з вітром. Дерев'яна будка, притулок сірої, ледве витримувала люті подуви й сливе переверталася набік, погрожуючи лишити породіллю без покрівлі на милість лапатоного снігу. Будку цю побудував хазяйновитий і гуманний тесля Мокій, що в дворі його слугувала сіра, однак, і він не знав, що стрінуться вітри сильніші за його добрі наміри. Цієї зими зачатила хуга з північним подихом, і сьогодні був її звичайний напад, хіба що показніший трохи за попередні.

Нарешті, рябий щенок тихенько заскавчав; його зморшкувате ніжне тіло не витримало холодних вітрових дотиків, і витиснуло з себе це жалісне скавчання, як перший прояв інстинктивного життя. Сука стривожено повернула голову й гострою мордою прилучила рябого до гурту, що вже ссав материну грудь.

Густий вітер продовжував своє буянство. Він розганявся десь із-за паркана, налітав на садок і нищив там верхів'я обмерзлої яблуні. Потім діставався й суччиної будки; лютий на цю перепону, він кресав по вістрю гострого дашка, розсікав, щоправда, трухляві таки дошки, стрімкий і невдержний летів далі, співаючи страшною переможної пісні.

Але рябому годі тепер змерзнути! Він уместився під материнною пахвою й пив молоко, що будило в ньому свідомість і зігрівало його тіло.

Ранком тесля Мокій вийшов з хати й покликав сіру до порога. Та згадала за сніданок і швидко вихопилася з будки; але на півдорозі їй спало на думку, що хтось там покривдив її дітей, і вона швидко повернула назад.

Тоді Мокій підійшов до її кубла й заглянув усередину. Там він стрівся очима з гордим суччиним поглядом і побачив купу маленьких тіл. Сіра привітно мотнула язиком, намагаючись лизнути Мокієве лице, і задоволено пискнула. Він обернувся до хати й гукнув:

– Жінко, йди-но лиш, сіра привела щенюків.

За дверима почувся дитячий голос:

– Ой, леле, несіть сюди їх, тату!

Аж ось на поріг вийшла теслина дружина.

– Радости мало, – сказала вона. – Якби ж то ягнята...

Тесля почув докір у дружининих словах, бо й справді йому бракувало в господарстві корови, чи то хоч би вівці, щоб годувати велику ораву дітей. Він сказав винувато:

– Як бачиш, не ягнята – щенюки... У наш двір що не завітає, то все й не до пуття.

Вона казала далі:

– Подушити! Харчів он і для сірої не стає.

– Твоя правда, – погодився тесля і нахилився до кубла. Він простяг руку у вікно з наміром вигребти на сніг увесь собачий приплід, коли раптом почув, як у його долоню вп'ялося щось гостре. Він сахнувся назад і від несподіванки сів у сніг, а сіра вистромила голову з будки й, вишкіривши зуби, погрозово загарчала.

Тесля поспішив підвестися і сказав до жінки:

– Ну от, як підростуть, то ти їх і подушиш!

Потім подивився на поранену руку й доповнив розгублено:

– Поки що ж хай живуть. Однак, яких харчів там треба – їм досить буде й материного молока!

Таким способом щоправда ненадовго, сіра вберегла своїх дітей.

А вдень до будки підійшла теслина дочка, маленька дівчинка. То вона кричала з хати, щоб принесли їй щенюків. Сіра зустріла її довірливо й дозволила їй пестити малих цуценят. Дівчинка витягала їх по одному з будки, тулила до свого лиця й приказувала їм ніжних дитячих слів. Сука, бачучи прихильність до своїх дітей, і сама лашчилась до дівчинки. Вона відразу пізнала в ній друга й воліла, щоб та прилучилась до її материних гордощів і поділила її радість. Та скоро теслина дружина прогнала дівчинку від будки й тим засмутила суччине серце.

На дев'ятий день у щенюків прорізались очі. Ще напередодні рябому мерехтіло щось сіре крізь тонку плівку, що з'єднувала його повіки. На той час він дійшов уже первісної свідомості й намагався розплющити очі, щоб обізнатись цілком з тим дражливим світлом. Нарешті ранком він побачив багато незвичайного. Це трапилось саме тоді, коли він держав у роті материну грудь. Раптом його повіки посунулися на лоба, і перед ним несподівано виросла висока гора. То було суччине черево. Він знав його вже по дотиках, воно було тепле, кругле й м'яке, але воно здалось йому страшним, грандіозним. Волохаті кучми најачились лякливою необізнаністю й справляли вражіння чогось такого, що мусило посягнути, зажерти життя рябого. Він не міг признати в цій високій горі черева, що дало йому зір, дихання й що надалі було йому джерелом розвитку притулку і захистом у широкому світі поневірянь, лиха й жалісного скигління. Потім він побачив своїх побратимів. Всі вони були сірі, у матір, з круглими мордами й короткими покарлюченими хвостами; всі вони, як і він, смоктали ту високу гору й, ростучи з материного молока, вдоволено зідхали. Він якимсь інстинктом признав, що всі вони йому подібні, й зрадів тому, бо покарлючені хвости скоріше наvertsали погратися, ніж лякали, як то материні волохаті груди.

Проте, ця купа зорових вражінь пригнобливо вплинула на рябого й переплутала нескладний хід його думок. Він навіть випустив грудь із рота й притаїв дихання. Справді, скільки навкруги необізнаного й дивовижного! Он у віко будки біліє щось неосяжне, сліпуче й манливе. Щоб то могло бути?

Він зіп'явся на передні ноги й, плазуючи, дістався віка. Білий простір панував від самої будки й аж до воріт. Рябий злякався; йому вперше свідомо промайнуло щось подібне думці: і як його жити у великому світі? Чи не загубиться він, малий щенюк, десь на тих неосяжних просторах? Він утовкмачив очі в білий, пухнастий сніг і закам'янів. Але раптом від воріт посунули холодні, невидимі пасма і мов би тисяча гострих голок, пронизали тіло рябого. Він злякався ще більше й заскиглив.

Сіра сука, що весь час спостерігала свого сина, похапцем підвела голову. Їй здалося, що він напоровся на щось гостре, поранив себе, і від цього серце її болісно тьохнуло. Вона сіпнула уперед і взяла рябого в зуби; потім сховала його під черево й ніжно облизала йому спину.

Щенюк відразу зігрівся й перестав боятися високої, волохатої гори. Тоді ж він поклав собі назавжди оселитися під затишною пахвою й не підходити ніколи до круглого віка.

Та скоро він забув про цю свою ухвалу. Поволі йому став прокидатися смак до життя, і він відшукав багато нового, далеко принаднішого за теплий материн притулок. Одно за одним робив він чудесні і, очевидно, нікому невідомі відкриття. Приємно підігнути під себе лапи й дивитися вперед, на сірі трухляві дошки. Там прекрасні темні плями, і одна з них дуже нагадує материне око. Воно то збільшується то зменшується, однак, у всіх випадках привітно йому підморгує. Чи то ще краще погратися з братами. Обернутися до найближчого, взяти в рота його вухо й на хвилинку затиснути в яснах. Брат тоді замурчить від задоволення й переверне рябого на спину. Той простягнеться на весь зріст і, почувши на череві приємний лєскіт, б'є свого партнера лапами по пискові. Інколи ці вдари бувають дошкульні, партнер скавчить, і тоді

справу вершить сіра. Вона розбороняє їх, і винуватця, безчинника, що не вміє по доброму гратися, скубе за попереки. Та звичайно материне втручання, до того ж і не часте, аж ніяк не зменшує привабливості цього спорту.

На цей час він перестав сахатися й білого простору. Боятися нема чого, – он його мати, сіра сука щодня швендяє по ньому і з нею й досі не трапилося ніякого лиха. Він сам скоро підмовить братів своїх і піде туди, он як прийде тільки слухний час.

Але невдовзі рябий загубив усіх своїх партнерів, побратимів і разом з ними втратив, звичайно і багато забавок.

Одного разу, перед вечером, у віко будки просунулась суха жилава рука. У кублі було вже темно, і вона помацки стала шарити під черевом сірої. Та кинулася на захист свого дріб'язку. Їй напружинились усі м'язи, заклекотіло в горлі й очи налилися кров'ю. Метким рухом вона вп'ялася в жилаву руку, і як тоді, коли ще Мокій робив замах на щенюків, погрозиливо загарчала. Але цього разу її героїчність зійшла нанівець. Рука та належала теслісі, а теслиха була жорстокої вдачі й мало зважала на материне лихо. Вона витягла сіру з будки й побила її за спробу відстояти своїх дітей, а щенюків забрала в пелену і понесла в садок. Там вона вигребла яму й затоптала їх у сніг.

Сіра дуже побивалася, кілька разів вона бігала в садок і розгрібала сніг, але її знову били, а щенюків, уже мертвих, затоптували ще глибше. З покряним серцем вона повернулася нарешті до будки і зустріла рябого. Той виглядав з-під соломи трохи злякано й здивовано і давно вже чекав на матір. Жилава рука, що шарилася по кублі, не дістала в куток під соломку, і він випадково лишився жити.

Сіра кинулася до нього й радісно пискнула. Їй спала була думка, що й решта десь сховалася по кутках, щоб наполохати її материне серце, і вона поспішно взялася розгрібати соломку. Але в кублі більше нікого не було, і коли зійшов місяць, вона вистромила з віка гострий писок і, закривши очи, трагічно завилася.

Що ж до рябого, то він поставивсь до цієї розлуки спокійніше. Йому ще ятрились перед очима образи його братів, але куди вони поділися, він не міг пригадати. Його слабка пам'ять не вдержала цього епізоду, і коли він мав оце взяти в рота пружинисте братове вухо, то несподівано ставав мов перед темним проваллям: ні вуха, ні братів; не було й згадки, за яких обставин вони зникли з будки. Так він і забув про них, не зв'язаний з ними любов'ю, бо серце його ще не розквітло.

Тепер сіра віддала йому всю любов свою й пильніше взялася за його виховання. Її підбите серце затиснуло в собі біль по скривджених дітях, і він, той біль, поступово перетворювався на велику любов, що припала на долю щасливого одиначка, рябого. Вона до блиску вичісувала його вовну, берегла його від холоду й потроху стала привчати до звичайної страви. По обіді, коли Мокій кликав її до порога, вона навмисне вдавала, що нічого не чує, й тим примушувала його приносити черепок з об'їдками до самого кубла. Там вона штовхала рябого до пахучої рідини й, ставши проти нього, показувала йому, як треба вправлятися язиком, щоб страва попадала до рота. Інколи, з недогляду тесліної орави, у рідині траплявся невиразно малий шматочок м'яса. Тоді сіра, недалеко від того, щоб проковтнути його, раптом себе стримувала й, лизнувши ті ласощі, підсувала їх рябому. Той жував і облизувався, а у сірої текла слина через губу й радісно сяяли очи.

Так само й у забавках вона була ніжною й обережною, намагаючись заступити рябому його побратимів. Та, як правду казати, їй тут мало щастило, бо була вже стара, і її надуманість у тих забавках впадала в око навіть рябому. Вона була доброю матір'ю, але в неї не було вже молодечого запалу, що був би під стать задумам рябого. Вуха її, надто слухняні, не чинили ніякого опору, а вдари лапою, обережні й позбавлені будь-якої експресії, натякали, що сіра робить це не з власного бажання, а лиш на втіху щенюкові. І рябий лиш в окремих випадках великої нудьги звертався до матері за розвагою. Він бо міг гратись і з соломинкою, поставивши

її сторч поміж лапами, чи то й з темною цяткою на стіні будки, тут була його ініціатива, і що цінне для справжнього спортсмена – досягти наміченої мети без будь-чиєї допомоги.

Пізніше рябий подружився з теслиною дочкою. Коли дні подовшали й сніг пом'якшав, вона частіше стала приходити до будки. Рябий завжди чекав на неї нетерпляче. Вона брала його на руки, гойдала й говорила:

– Ти рябенкий – дурень, великий дурень! Але ти хороший, як мій тато!

Той скиглив від задоволення й намагався облизати їй лице. Дівчинка, не розуміючи того скиглення, заспокоювала:

– Не плач, маленький! Ти вже будеш у нашому дворі... Тато сміявся з мами, що вона не знайшла тебе в будці, коли душила щенюків, але мама більше сюди не прийде; вона боїться сірої, бо та їй покусала руки... Ну от і цить, дурнику!.. А як виростеш, тато побудує тобі другу будку.

У таких випадках рябий підводив угору свій круглий писок і уважно дивився в дівчинині очі, ніби розумів, що слова ті мовлять за його долю.

Інколи дівчинка приходила з меншим братом. Але той мало зважав на рябого і більше копирсався в снігу, намагаючись виліпити собі білого коня. Їй так і не пощастило приєднати його до своїх радощів. Але пізніше вона не шкодувала об цім, бо брат її був забіякою й міг покривдити щенюка.

Одного разу вона перебирала пальцями чорну щенюкову губу й приказувала:

– Брунь... брунь... брунь!..

Їй подобались ці воркотливі звуки й з дитячою сміливістю вона оформила їх на слово – Брунька. Потім вона віддала його рябому, і відтоді щенюк став прозиватися рябим Брунькою.

II

Незабаром прийшла весна. Сніг почав танути й у садок прилетіла синиця. Сонце стало показуватись надовше й пригрівало дашок будки. Ночами схоплювався невеликий морозець, але на ранок він здавав, поступаючись перед косим, теплим промінням. У дворі засірили каламутні калюжі. Час від часу по небу пролітали вервечки гусей і розривали пообідню тишу пронизливим герготанням.

Починався квітень.

Брунька давно вже окріп і вільно ходив по всьому двору. Він не без підстав думав тепер, що життя повне радості й, ширяючи по закутках, вишукував чогось нового, ще незнайомого й цікавого. Інколи це нове глибоко його вражало; але лякливості перших днів його життя вже не було. Навпаки, нова зустріч, нове відкриття надавало йому бадьорості й множило енергію. Зустрівшись перший раз із сонцем, він не втік, як то він зробив би ще кілька днів тому, а лишився на місці, поклавши собі ближче обізнатися з великим жовтожарим покотилом, і коли є у нього вуха, то неодмінно поскубати їх, погратися з ними. І хоч воно сліпило йому очі, але він терпляче чекав, коли воно почне рухатись. Але сонце, здавалось, заснуло, чи може загрозово притаїлось, чекаючи й собі на слухний час, щоб напасти на Бруньку. Тоді він розгнівався і скочив на ноги. У цю хвилину йому щось підкотилось до горла, і він гавкнув. Голос його був подібний до голосу спасівського півника, але Брунька не зважав на те й дуже зрадів, бо він давно вже намагався за прикладом матері викидати з рота ляскливі звуки. Це був перший прояв його мужності, і він забув сонце.

З того часу він став широко користати з нової йому властивості. Того ж дня в теслин двір зайшов чужий пес. Він уважно обнюхав ворота й сів поодаль будки. Брунька підбіг до нього й, заглядаючи йому в очі, почав гавкати. Цим він хотів злякати пса й прогнати його з двору, як то часто робила мати з усіма чужими собаками. Але пес приплющив очі й не звертав ніякої уваги на Бруньчине цвірінькання. Тоді замовк і, обійшовши пса ззаду, почав гратися

з його хвостом. Але пес був гордий з природи і не схотів віддати свого хвоста на посміх і поталу рябому блазнюкові. Він швидко обернувся назад і, клацнувши зубами, вхопив Бруньку за попереk. Той заскавчав від остраху й болю й кинувся тікати. На його щастя підоспіла сіра, що десь блукала на городі, і сама вже взялася за чужого пса.

І того ще дня Брунька довідався, що радість чергується з болем і печаллю. Йому щеміла шкіра від псових зубів і цей біль він ув'язував собі з молодечим гавканням. Хто знає, чи підійшов би він до того пса, якби не лєскіт у горлі, не бажання похвалитися своїми достатками. Нині ж болить йому весь попереk, і вся радість, що годину тому тремтіла в кожній його лапі, кудись поділася. Як на те ще сіра не звертає на нього ніякої уваги. Чи може вона не помітила його болю, чи гнівається на нього за неслухняність. Однаково йому сумно й болісно!

Він поліз у будку й розчарований заснув кріпким сном.

І лиш під вечір до нього прийшла Христя, тєслина дочка, й втішила його журбу. Він дуже любив її й охоче підставив її пєстливим рукам свою зранену спину. Радість йому повернулася і, безжурний, він знову гавкнув спасівським півником.

Якось ганяючись за гускою, він вийшов з двору. Тєслина обора стояла край міста, де протікала річка. Злякана гуска спустилася з крутого берега й кинулася до води шукати порятунку. Крига на річці вже зійшла і лиш береги по нічній наморозі вкрилися на кілька метрів зеленою блискучою плівкою. Брунька не зважив на крутий берег і впав з розгону, покалічивши собі писок. Але в запалі він не звернув на це уваги й побіг слідом за гускою по тонкій кризі. Та раптом крига провалилася, й він упав у воду. Спочатку йому здалося, що він знову попав у зуби чужого пса; потім він занурився ще глибше у воду, і замість повітря дістав у ніздрі холодної крижаної рідини. Інстинктивно орудуючи лапами, він дістався поверхні й, нарешті, прибившись берега, побіг таким погоном, що й незчувся, як опинився біля своїх воріт. Лиш тут він зупинився на хвилину й, прищуливши вуха, крадькома глянув у бік річки. Йому здалося, що звідтіля і досі сваряться мінні чорні руки, що тягли його на дно, і він закаявся на все життя близько підступати до води.

В середині літа, як узялася спека, сіра частіше й частіше стала відлучатися з двору, лишаяючи Бруньку самого на цілий день, а інколи й на ніч. Щоправда, вона шукала собі холодок і їжу, бо харчі в тєслиному дворі були неабиякі добрі, та правда й те, що її ставлення до Бруньки різко змінилося. Він був уже байдужий їй, а інколи вона вбачала в ньому навіть свого ворога, що зазіхає на її частку страви. Ще вчора тільки вона покусала його за спробу вилловити в черепковій шматочок м'яса, що в свій час вона сама б його поклала в Бруньчин рот. Проте, ця холодність з боку матери мало обходила Бруньку. За її допомогою він навчився їсти, ходити, пізнав світа і вбився в силу, і подальші її турботи й втручання в його життя були б йому на заваді. Він хотів бути вільним і незалежним, і сіра добре робила, не надолужуючи більше материною любов'ю.

Він також навчився від неї, як стерегти тєслину обору, і, коли не було сірої, добре справлявся з цією службою. До всякого, хто не належав до тєслиної родини, хто не жив у його дворі, Брунька був злий і грізно наїжачений. Це був наслідок його прихильностє до Мокія, любові до Христі, свого двору і войовничий прадавній інстинкт нападати й захищатися від усякого чужинця, що наближається до його житла.

Ростячи й матеріючи, він став пожадливым на харч. Того, що перепало з тєслиних черепків, було мало, і він почав полювати ще на випадкову поживу. Інколи йому щастило потрапити десь необгризеного маслака; тоді він приносив його в двері і ховав за повіткою, щоб поласувати потім, як буде дозвілля. А інколи він робив запаси й з пайки сірої. Для цього він відкликав її від черепка полохливим гавканням і, коли та відходила, він хапав шматки розмоченого цвілого хліба й ніс їх у схованку.

Одначе, думка за їжу не тримала його повсякчас у своєму полоні. Правда, голод інколи дошкуляв йому, але, перехопивши з своїх запасів цвілого сухаря, чи лизнувши десь недоїдків, він забував уже про нього і віддавався весь спогляданню життя. Блукаючи по дворі й поза

оборою, він радів кожній бур'янині, комахці, любив сонце, бистрий льот птахів, подих вітру і часто, прижмуривши очі, він чув ще якийсь невиразний шелест-пісню, що наче б то й він брав у ній участь. У такі хвилини йому здавалося, що він не живе, не існує окремо, а лиш розпилюється в чомусь невиразно великому, що дзумить оце й дихає довгими гарячими пасмами.

В одне з таких блукань він наткнувся в бур'яні на чоловіка. Той лежав горілиць і, розтуливши рота, спав. Руки йому широко, були розкидані, а горбата горлянка вип'ялася вперед і, спечена сонцем, почервоніла. Брунька насторожився; десь у глибині його істоти прокинувся пращурів норів, і йому запахло кров'ю. Він нахилився ближче до того чоловіка й почув з його рота гострий, кислий дух, з яким він не зустрічався ще ні одного разу. Він хотів тікати від нього, бо йому занудило, але вип'ята горлянка тримали його на місці, ніби запрошуючи вп'ястися в неї гострими зубами. Нарешті, чоловік прокинувся й махнув рукою. Тоді Брунька втратив своє хижацтво і став звичайним псом. Він навіть злякався різкого помаху й наполоханий втік у двір.

На осінь він зовсім уматерів уже й виріс. У нього були широкі груди й круглий плямистий тулуб. Зріст його далеко перевищив Христині сподіванки й не відповідав розмірам будки. Взагалі йому було там тісно з матір'ю, і вони часто гризлися. Другої будки, як обіцяла Христя, не побудували. У теслі було багато клопоту, бо він таки придбав у господарство пару кіз і, пораючись біля них, мало зважав на житлові умови своїх псів.

Та серед зими сіра несподівано зійшла з двору й Брунька лишився сам у теслиній оборі.

Він був тепер повним господарем будки і мало побивавсь за матір'ю, бо любов його давним-давно належала Христі.

III

Прийшло друге літо.

Одного разу теслиха з Христею зібралися до міста. Брунька, що перед тим бавився з Христею, ув'язався за ними й пішов назирці. Та на метушливій базарній площі він загубив їх і, скільки не нюхав повітря, не зміг відшукати їхнього сліду. Він поклав собі повернутися додому, як несподівано почув, що на шиї в нього зашморгнулася віршовка. Він сіпнувся вперед, але віршовка затяглася ще дужче і йому потемніло в очах. Далі він почув, що його потягли по брукові, і незабаром він опинився в холодку. А коли розплющив очі, то побачив себе вже прив'язаним до колеса й забрудненим у пил.

Спочатку він не зрозумів, що з ним трапилося. Адже ще хвилину тому він вільно бігав поміж людей і відшукував Христин слід. Нині ж він прип'ятий і його горло стискує петля.

Він знову сіпнувся вперед – і побачив перед собою дядькове бородате лице. Той дивився на нього трохи злякано, трохи з цікавістю і тримав напоготові ремінного батога. Тоді Брунька збагнув, що його полонили.

Невдовзі дядько спродався й зібрався додому. Полагодивши сіделко на чорній шкапі, він поліз під воза й накинув на Бруньку широкого лантуха. Потім положив його на воза й вони поїхали по туському брукові.

На першому ж кроці Бруньку підкинуло вгору й, падаючи назад, він боляче вдарився об залізний шворень. Далі підстрибування й удари повторювались через кожні півхвилини, коли постряпана розточина на правому колесі попадала на брук. Бруньці не вистачало повітря й кружляло в голові, але віз їхав сумирно, не поспішаючи, й здавалося, що кінця тим мукам не буде.

Та за містом дядько витрусив його з лантуха й прив'язав до полудрабка. Брунька зідхнув на повні груди й, оглянувшись назад, побачив свою обору. Йому враз промайнули перед очима Христя, його будка, двір, і він уперся передніми лапами в землю. Але віз котив далі, мало зважаючи на Бруньчине борсання. Тоді він почав гризти прядив'яний мотуз, що так несподівано втрутився в його життя. Одначе, й мотуз був кріпкий і не піддавався його зубам.

Скоро вони спустилися в долину, і як Брунька не оглядався, він не міг уже побачити ні теслиної обори, ні всього того, що нагадувало йому минуле дитинство. І йому болісно защеміло серце.

Він ще раз кинувся на віршовку; але саме тоді бородатий дядько перегнувся через полу-драбок і, помітивши його буянство, ударив його замашним батогом.

Тоді він притих і покірно потеліпався за возом.

Під полудень вони повернули в село, що розташувалося в розлогій балці. Того дня була велика спека, і Брунька ні на одну хвилину не дістався холодка. Вони їхали рівним степом щось біля трьох годин і ні разу не спочивали. Дорога була курна, гаряча, а про вітер не довелося й згадати.

При в'їзді в село на нього зразу накинулися собаки з усіх дворів; але він мало зважав на них і лиш час від часу ліниво огризався. Йому-бо сіпало в скронях від довгої спеки, і всі думки його були десь у місті.

Нарешті, вони повернули поза буртами у вузьку вуличку й приїхали додому.

Дядько розпріг свою шкапу й, розібравши поклажу на возі, відвів Бруньку до сажа. Там він прип'яв його до стріхи, і похвалився дружині.

– Дістав таки цюцька! Мабуть, добрий буде, бо он мало не перетяв налигача.

А Брунька заплющив очі й стомлений поточився на зруб.

По годині небо вкрилося хмарами й потемніло. Раптом засвітила блискавка, ударив грім і з-за сажа повіяло вогкістю. Потім ударило вдруге, втретє, і на Бруньчин писк впали дві холодні краплі. Він підвівся на ноги й охоче підставив своє зіпріле тіло під холодні струмені; йому пашіло з рота, у вовні, над самою шкірою, здавалося, лежало гаряче залізо.

Та скоро дощ обернувся на зливу й примусив Бруньку ховатися під сажем. Він уместився там на торішньому гноєві й заснув. Спав він довго й кріпко. Уві сні йому ввижались його будка, бур'яни поза теслиною оборою й Христя. Ось вона підійшла до нього й гладить йому спину. Рука у неї, як і завжди, ніжна, пестлива. Вона щось приказує йому й сміється, а Брунька норовить облизати їй носа. Та раптом приходить теслиха й проганяє Христю. Тоді Брунька йде до шопи, що править тесли за майстерню, і грається з стружками. Він бере в рота довгу білу стьожку й підплигує – раз, вдруге, потім затримується на якийсь час у повітрі й сливе летить... Та знову десь узялася теслиха й пошпурила в нього якимись цурпалками.

І він прокинувся.

Надворі вже було темно. Дощ ущух, але блискавиця ще й досі освітлювала небо. На селі десь валували собаки. Голоси їх були незнайомі Бруньці й чужі. Тоді він підняв писк угору й завив.

Згодом з хати вийшов дядько і, вчувши Бруньчине скиглення, підійшов до нього й ударив його під бік. Брунька замовк і знову заснув.

На цей раз йому приснився чоловік у бур'яні з вип'ятою горлянкою. На ньому була розстібнута червона сорочка, що він уже колись бачив її, і сірі заялозені дьогтем штани. Але лице його було як у дядька, що вчора полонив його мотузком. Як і тоді, коли то було увіч, Бруньці запахло кров'ю й прокинулось бажання розчавучити горбату горлянку. Він, не роздумуючи, кинувся вперед і несподівано затиснув у зубах свою лапу...

Ранком прийшла до нього висока, ставна жінка в чорному очипкові й поставила перед ним круглу кавратку з моченими висівками. Брунька нюхнув їх і відвернувся. Він був голодний, але страва пахтіла чимсь терпким, неприємним, і він не міг її їсти.

Та скоро голод узяв своє й кавратка спорожніла.

Потім білявий хлопчик, безштанько, приніс йому холодної води. Він – поставив її перед Бруньчиним носом і почав з ним гратися. Але той не приділив йому ніякої уваги й, напившись, знову заплющив очі.

І лиш по обіді він трохи оклигав і почав цікавитись новою оселею. Йому повернулися сили й разом з ними здоровий настрій. Десь ще боліли ноги після вчорашньої ходьби й шеміло серце по теслиній оборі, але безліч живчиків, прихованих по всьому тілу, виступили вперед і, розбуджені новими вражіннями, новими місцями, пом'якшили згадку за вчорашні події.

Він вийшов на причілок сажа, скільки тому дозволила вірвовка, й оглянувся навкруги. Сонце сливе сторч повисло над головою й купало в своїх променях дядьків Трохимів двір. Ліворуч від сажа біліла хата з сірою солом'яною покрівлею й присадкуватими дощаними сіньми. Навпроти хати – повітка, поруч загорода з луб'яною ворітницею, а трохи поодаль погрібник, дуже схожий на степовий курінь з рогозозовою запоною. Просторінь між хатою й повіткою густо заросла зеленим шпорішем, і на ньому гралася купа Трохимових дітей.

Навпроти сажа, за кілька кроків від Бруньки, стояв колодязь з чотирикутною вербовою цямриною, а далі зеленів садок, обгороджений низьким терновим тином.

Праворуч був тік, уставлений кількома прикидками соломи, серед яких визирав невеличкий половник. А за половником ішла левада, потім город, що й закінчував Трохимову оселею, приховуючи невидиму межу десь у повітрі.

Брунька, нарешті, ворухнувся й, забувши за свої кривди, солодко позіхнув. Йому безперечно все це подобалось, але час уже зняти з нього вірвовку й відпустити додому. Він бо занудився по Христі, і тесля, мабуть, уже гнівається, не бачучи його в дворі.

Але ніхто не підходив до нього, щоб уволити його бажання й покінчити, нарешті, з невеселими жартами.

І він знову накинувся зубами на вірвовку.

Та незабаром прибігла висока жінка й, розмахуючи ціпком, загнала його під саж.

Увечері його перевели від сажа у двір і прив'язали біля загороди. Тут він мав стерегти чорну Трохимову шкапу й муреньку корову.

Як і ту ніч, валували на селі собаки й, слухаючи їх, Брунька кілька разів поривався вити. Денні вражіння приховалися десь у чорній п'їтмі, і йому знову стало сумно. Поруч з цим і його злоба до Трохима зростала. Прислухаючись до кожного шелесту, він вбачав у ньому його кроки й починав шалено гавкати. Він ладен був справдити свій нічний сон, якби оце бородатий дядько наблизився до нього.

А в той час Трохим, його новий господар і господар двору, прислухаючись до цього гавкання й лаючи бліх, що заважали йому спати, по своєму оцінював достатки нового пса.

– Ну чистий тобі вовк, – говорив він дружині. – Тепер ми можемо спокійно спати!..

Другого ранку подружжя поїхало в поле брати просо й лишило Бруньку біля загороди пектися на сонці.

День на диво випав гарячий. Ще тільки тїнь від димника зїйшла з луб'яної ворітницї, як у Бруньки вже пересохло в роті. Потім йому знову розболїлась голова й під вовною запашїло вогнем. Але ні води, ні холодка поблизу не було.

Так він і промучився аж до пізнього снідання, поки в двір не повернулася Трохимова дружина й не відвела його під саж.

Ублаганий, він почув до неї вдячність і з цього часу перестав шкїрити на неї зуби. Та скоро він обїзнався й з рештою Трохимової родини й почав до неї привикати. Хтось із дїтлахів приносив йому пити, хтось шматок хлїба, прихований у пелені, і звичайно прип'ятий Брунька не мїг байдужо ставитись до цих послуг і не вїдповїдати на них вдячнїстю, що полягала – ну хоч би й у несміливому помахуванні хвостом. Призвичайвсь він також і до нової обори, а сам Трохим став уже йому любий і не лякав його своєю бородою.

Тижнів через три його звільнили від налигача й пустили погуляти. То була щаслива хвилина! Попервах він не повірив собі, що можна йти й далі причїлку сажа, та ступивши кілька кроків, почув бажану волю й почав гасати по двору. Від бистрого бігу йому залоскотало в горлі,

і він радісно гавкнув. Де ж пак – йому вже не муляє шиї, не тисне горла вірьовчана петля, ніщо не затримує його ніг! Він ладен гасати й гавкати весь день, аби тільки знову не дістатися петлі!

Скоро двору йому стало замало й він побіг у садок. Там він зустрів руду кішку й, не вагаючись, загнав її в гілля гостроверхої груші. Удоволений з цієї перемоги, він кинувся ще на леваду, потім на город і, зробивши кілька стрибків, раптом зупинився. Перед ним, з крутого берега, чорніла річка; то й була та межа Трохимової оселі, що раніше Брунька не міг її бачити.

Він подивився вниз; чорна глибінь і тихий плюскіт нагадали йому той випадок, коли він ганявся за гускою й мало не втопився. Йому стало страшно. Слідом за цим спали на думку старий двір, Христя. Десь вона ходить оце коло будки й дарма заглядає у віко, викликаючи Бруньку погратись! Знову прокинулись старі болі, і знову защеміло його собаче серце, і він ухвалив собі тікати додому.

Але за селом він збився з шляху, і його охопив розпач. Кругом нього синів обрій і десь там було місто й теслин двір, та як туди дістатися – він уже не знав. Перед ним сизів рівний неосяжний степ. Лячно було загубитися на ньому й потім не знати шляху й до нової оселі. І він знову повернувся в Трохимів двір.

Відтоді він став добрим сторожем у його оборі й уже ніколи не згадував за минуле. На вірьовку його більше не брали. Трохим переконався в його покірності й дав йому волю. Тепер він сам собі вибирав притулок і користався з дозвілля, як йому хотілося. Більшу частину часу він віддавав на полювання за поживою, бо на харчі у Трохима було ще сутужніше, ніж у теслинім дворі. Спочивати ж він любив у садку. Тут не було давучих запахів і сливе зовсім не турбували мухи. Інколи він ще ховався за половником, у холодку, але далі левади не ходив, боячись потрапити в річку.

Невдовзі він зовсім урівноважив свій настрій. Пережите відбило лиш у його характері деяку обережність, та ще більшу наїзаченість до тих, хто наближався до його двору.

Про ім'я своє він скоро забув, бо тут його ніхто не згадував. Другого йому не придумали, він так лишився під звичайним назвиськом рябого.

Проте, тут і не було кому ніжно промовляти – брунь, брунь! – бо друзів у Трохимовій родині він не придбав. Цього разу його вибір упав на муру корову. Вони зустрілись якось біля озрізка, коли та прийшла напиться води. Брунька заглянув їй у великі смутні очі, і його спустошене серце, покірне якимсь то вередливим законам, враз узялося ніжністю й любов'ю. З того часу вони привітно зустрічали один одного і, коли було дозвілля, або не надолужав хтось з Трохимової родини, починали гратися. Інколи Бруньчині боки боліли від коров'ячих рогів, але він мало зважав на те й завжди йшов за нею ще й у хлів, щоб підставити рябу свою спину під шорсткий коров'ячий язик.

Восени, як узялися дощі й холод, він перейшов з садка в двір на піддашки. На ті дні Трохим уже обставив свою хатку, і Брунька вирив собі під вікном тепле кубло. Там він днював і ночував, вилазячи звідти тільки для того, щоб вдовольнити голод, прогнати чужого від обори та інколи забігти до хліва провідати муру.

Так минали тижні, місяці.

Потім знову прийшло літо, осінь і вже побігли вперед – роки.

Брунька постарів.

За цей час він кілька разів уберег Трохимову обору від злодіїв і на цій службі позбувся одного ока, що йому вибив його п'яний Трохимів сусід.

IV

Якось пізньої осені Трохим повіз хуру до міста, й Брунька пішов за ним слідом. Але біля вокзалу він трохи забарився й знову загубив свого господаря. Власне, він міг би його й наздогнати, та якраз тоді підійшов поїзд і перетяв йому путь. Коли ж промайнув перед ним останній

вагон і Брунька вискочив за переїзд, то Трохимової підводи вже не було видно. Він побіг уперед прямою вулицею, але скільки не оглядався, вже не міг уздріти ні бородатого дядька в полатаній сірячині, ні розхряпаного воза, навантаженого лантухами. Потім він знов повернувся до вокзалу й почав обнюхувати шлях. Але за той час встигло проїхати кілька чужих підвід, і вони розпорошили знайомі йому запахи. Тоді він вдруге побіг прямою вулицею й через якийсь час опинився біля великого парку.

Так він і пробігав цілий день, заглядаючи під чужі вози й зупиняючись біля кожного дядька в полатаній сірячині.

Надійшов вечір. Небо вкрилося густими хмарами й повітря стало сизо-чорним. Почався дрібний дощ.

Брунька вийшов на базарну площу, де вже одного разу зазнав подібного лиха, і вперше за весь день сів на мокрий брук. Він ще й досі не втратив надії знайти Трохима й час від часу нервово повертав голову, ширяючи одним оком по відлюдних базарних провулках.

Та скоро зовсім потемніло й годі було щось побачити.

Тоді він ліг на тому ж брукові й задрімав.

Але невдовзі він прокинувся від страшного грюкоту, що наче йшов з-під землі, і розплющив – своє око. Просто на нього їхала хурка й загрожувала потрощити йому кістки. Кругом неї танцювало пухнате повітря від ліхтарів і освітлювало брудні калюжі.

Він підвівся й пішов шукати притулку. Мжичка не вгавала. Вовна йому намокла й вогкість пробиралася до самих кісток.

Нарешті, в кінці вулиці заманячили дерев'яні переходи через рівчак і він поліз під них з наміром перебути там ніч. Але рівчак залило водою й не було там жодного ступня сухого місця, де Брунька зміг би вмотити своє зморене тіло.

Тоді він знову опинився на базарній площі й заліз під порожні ящики, що стояли біля рибної крамниці.

Спочатку йому хотілося спати. Та незабаром заболіло в суглобах і сон відлетів. Потім йому заманулося їсти. Гострі рибні запахи лоскотали ніздрі й дразнили. Десь під грудьми стиснувся порожній шлунок, і слідом за цим його рот наповнився тягучою, клейкою слиною. Він виліз з-під ящика й нюхнув повітря. Але дарма було шукати поживи! Крамниця була замкнена на кілька замків, а покидьки, що тут бували вдень, давним-давно підібрали інші собаки.

Він повернувся назад і почав слухати дощове шарудіння. Раптом в його уяві промайнула Трохимова постать. Вона побула з ним одну хвилину й зeszла.

– Де це він тепер, і як його шукати?.. Чи може він кинув його напризволяще, доживати віку в мандрах?..

Згодом біль у суглобах знову розійшовся й нагадав йому про старість. Крутило в кістках, стискувало у грудях, і ноги, що раніше не знали ніякої втоми, дрижали, як у пропасниці. Справді, він нікчемний уже пес, бо не здолає навіть дістати маслака, щоб вдовольнити свій шлунок!

Він крутився всю ніч з боку на бік, прикриваючи хвостом свої ноги й намагаючись заснути. Дощ забивав під крила ящика й мочив йому спину.

Ранком він обливав дінце з оселедчаної діжки й знову взявся шукати Трохима. Дощ, нарешті, вшух і на якийсь час виглянуло сонце. Базарна площа залюдніла й укрилася гамором. Обабіч вулиці шикувалися селянські підводи. Запасні баби злазили з полудрабків і розкладали біля коліс свій крам. Він побіг туди й обійшов з кінця в кінець усю вулицю, але господаря свого не зустрів. Він побував ще раз біля вокзалу, і вже потім став бігати по всьому місту, покладаючись на щасливий випадок, що приведе його до розхряпаного Трохимового воза.

Та опівдні його перемиг голод, і він припинив те гасання. Тягуча слина бігла вже пасмами й він ледве встигав облизувати губи. Йому ще ніколи так не хотілося їсти! Треба було негайно щось проковтнути, бо ось зараз піде обертом голова й знемічнілі ноги відмовляться ходити.

Тоді він згадав за вчорашні рибні запахи й удався до своєї ночівлі. Базар уже порідшав; вози пороз'їжджалися, а перекупки ладналися полуднувати.

Брунька підійшов до одної з них і вперся оком у шматок хліба, що лежав край ятки.

Перекупка гримнула на нього й шпурнула цеглиною. Одначе, він не рухнувся. Його дарма було злякати побоєм, бо голод заступив йому всі інші інстинкти. Він чекав довго, поки, нарешті, йому не пощастило підібрати крихти навколо ятки. Потім він відшукав ще пару оселечаних хвостів, обгризених щурами, й закачану шкоринку хліба. Він з'їв ці покидьки й вперше за два дні кріпко заснув.

З цього часу він і став звичайним бойовим псом, що їх сотні ширяє по місту, відшукуючи собі поживи. Згадка про Трохима і його двір скоро вивітрилися з його пам'яті, бо зранку до вечора надолужав голод і не було часу думати про щось інше. За кілька днів перебування в місті він схуд, охляв і ще більше постарів. Вовна йому настобурчилась, кульші повипинались з-під шкури, а задрипаний хвіст сливе волочився по землі. Він обернувся на брудну огидну тварину, і людина обходила його з презирством, побоюючись торкнутися вовни й закаляти свій чистий одяг. Він і сам зрозумів уже, що він нікому непотрібен, зайвий тут серед людської метушні, і що ті часи, коли він розпилювався в природі і її чув її пісню, давним-давно минули. Годувався він з покидьків, що відшукував їх у рівчаках, ямах, під возами. Часто йому доводилося відстоювати їх грудьми, бо на кожному кроці бродили голодні пси й кожен з них норював загарбати відшуканий харч. Інколи він звертався до людей, просячи жалісним скигленням поділитися їжею. Але завжди його проганяли, а інколи навіть били. Ночував він на смітниках, під ворітьми, ятками, а частіше під голим небом. Йому ніколи не доводилося дві ночі поспіль перебути в одному місці. Затишні ящики кудись щезали, а дивись – у кублі, що він переспав там ніч, уже заліг інший і шкирить йому зуби.

Незабаром він звик до цих поневірянь і героїчно помирився з своїм безталанням.

Якось, блукаючи провулком, він зайшов у якийсь двір і несміливо зупинився біля воріт. На ганкові стояла маленька дівчинка, вбрана в зелену сукню. Кругом неї, по двору ходили білі голуби. Вона кидала їм крихти з рукава й сміялася – Брунька задивився на неї і йому вперше за ці роки навідався давно забутий образ Христі. Справді, десь і вона вбиралася в зелену сукню й так само весело сміялася. Він наблизився до ганку й сів поодаль табуну голубів, чекаючи, що ось вона підійде до нього й полащить йому спину. Але дівчинка, не помічала його. Він замурчав стиха, щоб звернути на себе увагу, й напружив лапи, збираючись зустріти її привітним стрибком. Тоді вона повернула голову, глянула на нього й злякано поточилася до дверей. Ні, то була не Христя! Та ніколи не тікала від нього й не затуляла руками лиця!

Одначе, дівчинка скоро заспокоїлась і кинула йому шматок хліба. Брунька проковтнув його, навіть не перекусивши надвоє. Тоді вона, бачачи його голод, винесла з хати ще кілька шматків і шпурнула їх насеред двору. Він з'їв їх пожадливо й почув у тілі солодку втому.

А по годині вони були вже друзями й Брунька ухвалив собі лишитися в цьому дворі. Йому бо знову закортіло зігріти десь у затишку свої старечі кістки й забути поневіряння. Він плекав цю думку й ходив слідом за дівчинкою, аж поки її не покликали в хату.

Потім він узявся за досліджування двору й знайшов собі за шопою притулок. Там у кутку між стіною шопи й парканом стояв старий триногий стіл; під ним лежало якесь дрантя, що вже вибуло з господарського обіходу, і він зробив з нього кубло.

Нарешті, він згорнув своє тіло в клубок і спокійно заснув. Сухе ганчір'я зігрівало його й навіювало йому приємні сни. Він знову бачив Христю й багато різних страв.

Прокинувся він над вечір. Надворі йшов дощ і десь поза столом віяв рвучкий вітер. Але це його не засмучувало. Груба покрівля столу захищала від холодних струменів, що збігали з даху шопи, а вітер, переп'ятий парканом, не досягав його кубла. Навпаки, було приємно слухати, як десь над головою барабанили важкі краплі й навівали дрімоту.

Згодом він підвівся й обережно заглянув у двір. Там було відлюдно й тихо. Лиш самотній кіт, не зважаючи на дощ, лазив по краю ринви й полював за горобцями.

Тоді він повернувся до зігрітого місця й знову ліг.

Але раптом прокинулися всі хвороби, що він дістав їх на базарі, і він не міг уже заснути. Боліло в спині, в ногах; почалася різачка в шлункові, що прикинулася йому від довгого недоїдання. Він підводився й знову лягав, крутився, і коли вже біль ставав нестерпучим, тихо скиглив. Проте, затишок і теплі ганчірки перемогли недуги й під ранок він заспокоївся.

Другого дня він зустрів дівчину в зеленій сукні біля шопи й повів її до свого кубла. Вона знову принесла йому хліба і несміливо торкнулася пальцем Бруньчиного пису. Він подякував її кількома стрибками й на ознаку вірності облизав їй руку. Потім відшукав ще помийну яму і за харчі вже не турбувався зовсім.

Невдовзі він оклигав і призвичаївся до думки, що живе в своєму дворі. Болі потроху минали й незабаром зовсім принишкли. Вовна йому знову прилягла й узялася в звичайну масть.

Якийсь час він знався тільки з дівчинкою в зеленій сукні, але згодом став показуватись на очі й іншим мешканцям двору. Проте, ніхто не звертав уваги на прибудного пса й він з власної ініціативи заступив до обов'язків сторожа.

Одного разу він напався на присадкуватого товстого чоловіка, що ввійшов у двір і обірав на ньому штани. Та, як виявилось, то й був господар цієї оселі. Він дуже розгнівався, що в його двір ходять бойові пси, й вигнав Бруньку в провулок. Той перестояв якийсь час за ворітьми й, соромлячись своєї помилки, переліз через паркан у садок і тихо пішов до свого кубла. Але присадкуватий чоловік, здається, стеріг його й знову вигнав з двору.

Тоді Брунька похнюпив голову і зі збитою оскоминою пішов шукати нового притулку.

Та того дня здібалось ще одне нещастя, і на цей раз уже останнє.

Йдучи провулком, він стрівся з тічкою, що вела за собою мало не десяток псів. Один з них перетяв йому путь і без усякої причини почав шкрити на нього зуби. Брунька хотів обійти його, але пес раптом кинувся на нього, збив з ніг і вп'явся йому в горло. Кілька разів він підводився на ноги й наважувався тікати, але його знову підбивали й калічили далі. Він був найслабший між ними, а зграя дужа своєю кількістю, і через те йому не було пощади.

Нарешті, тічка рушила далі й розлучені пси облишили пораненого Бруньку на дорозі. Він підвівся на передні ноги й раптом почув у спині гострий, пронизливий біль, і слідом за цим його задні ноги перестали ворухитись. Пси перекусили йому хребет і в кількох місцях понівечили тіло.

Він ще раз зробив спробу витягти свій тулуб з мокрої багни, але дарма було й ворухитись. Тоді він опустив голову на землю і знеможений заплющив око. З пащі йому юшилася кров і все тіло горіло мов у вогні.

Та незабаром вогонь той обернувся на задушну спеку й Брунька втратив ясність думок. Йому здавалося, що оце тільки сьогодні Трохим піймав його на базарі й веде в село. А то він знову сидить на прив'язі біля загороди й умирає від спеки. Інколи жар спадав, і тоді до нього приходили Христя, Мокій, мура корова й по черзі пестили йому спину. Але вони завжди кудись поспішали й знову лишали Бруньку самого пектися на сонці.

Він пролежав у провулку чотири дні. Часами його око розплющувалося, і він з здивуванням оглядався навколо себе. Не було ніякої спеки, ні Трохима! Йшов рівний густий дощ, і в калюжах здіймалися бульби. Поблизу нього валялися пасма вовни, а поодаль бігала юрба краснощоких, життєрадісних хлоп'яків і, пустуючи, кидала в нього грудками мокрої землі.

Ранками до нього приходила якась жаліслива жінка й приносила йому шматки хліба. Але він не з'їдав їх, бо раптом десь бралися пси з суміжних дворів і віднімали той харч.

Потім думки його знову прояснилися і він почув свій кінець. Як і людині, йому промайнуло в уяві його життя, невідомо для чого прожите й обрямоване радощами й горем. І напо-

слідок він засмутив собі серце. Проте, це тяглося недовго. Десь несподівано взялися волохаті материні груди й обвіяли теплом, що вкрило пеленою його мозок. Скоро все щезло й обернулося в ніщо – в темну, вічну ніч.

Ладя Могилянська

Народилася 7.11.1899 р. у Чернігові в родині українського письменника та громадського діяча Михайла Могилянського. Закінчила у 1917 р. гімназію в Петербурзі, а на початку 1920-х Чернігівський ІНО.

Друкувалася з 1919 р. в журналах «Просвещение» (Чернігів), «Зоря», «Червоний Шлях», «ЛНВ», «Всесвіт», «Життя й Революція», «Нова Громада», в газеті «Селянське Життя» (Чернігів, 1924) та ін. 16.01.1929 р. поетеса була заарештована. Напередодні арешту працювала у редакції газети «Червоний Стяг» у Чернігові. 9.07.1929 р. її засудили до розстрілу, який замінили десятьма роками таборів. Термін відбувала на Соловках і Бел-Балтлагері на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Працювала друкаркою, кілька віршів їй вдалося російською мовою надрукувати у журналі «Соловецкие острова». У 1933 р. її достроково звільнили і вона

продовжувала працювати вже у Дмитлагері як вільнонаймана у літературно-художньому журналі «На штурм трассы» та редактором табірної газети українською мовою «За нову людину», де також друкувала вірші. У 1935 р. побачила світ перша книжка поезій Л. Могилянської із символічною назвою «Два канала», до якої увійшли поезії російською та українською мовами. Зокрема й така:

*Ось і осінь... Стук коней бадьорий...
Марить сад шипшиновим кущем...
Ми скарбницю літа тільки вчора
Відмикали золотим ключем.*

*Тільки вчора блискавки зухвалі
Павутинням в небо уп'ялись,
А сьогодні – вітер на каналі
Жмутками розкидав жовтий лист.*

Навіть сам Максим Горький, оглядаючи творчість каторжан, назвав вірші Могилянської «отличными стихами». Поетеса написала у таборі також лібрето опери «Казка про мертву царівну» М. Черняка.

21.07.1936 р. Л. Могилянську прийняли кандидатом до Спілки письменників СРСР. Але, шукаючи якогось захисту у тих важких умовах, Могилянська близько зійшлася з начальником Дмитрівського лагера НКВС Семеном Фіріним. За чутками, навіть вийшла за нього заміж. Це було фатальне рішення. 11.05.1937 року Л. Могилянську заарештували у справі С. Фіріна, а 5.06.1937 р. її засудили до розстрілу. Вирок виконали 6.06.1937 р. «Место захоронения – Москва, Донское кладбище».

«З ранку до вечора жала...»

З ранку до вечора жала
Біль колосків золотих,
Міцно в снопи їх в'язала,
Долю шукала між них...

Мстилась русалка за муку
В душу скривавленим сном:
Боляче врізала руку
Ввечері гострим серпом...

Пізно верталась до хати,
Серп на раменах горів.
Слухали верби патлаті
Втомлений сонячний спів...

Літнє

Вже красується, мов жито, світлий сум,
Вколосилася зерном моя печаль...
Бо навк відбила сонячну красу
Молодих очей душі холодна сталь...

Повний лебідь з неба зорі розігнав,
Срібний лебідь таємниче-сивих хвиль...
Хто ж це маки із життя мого украв?
Хто ж це дав замість меча холодний біль?

Плачуть зорі, вириваючись з птьми...
(... Переможе молода кров моя!)
Плачуть дзвони: «Ти така ж, така ж, як ми!»
Їм всміхаюсь: «Ви такі ж, такі ж, як я!..»

Вітер влив надії в золоту косу,
Познизав в намиста смутку мій кришталь...
Бо красується, мов жито, світлий сум,
Колоситься вже зерном моя печаль...

«Вітер весняний співає...»

Вітер весняний співає
Пісню свою золоту...
Вітроньку! Тихо! Благаю!
Яблуні білі в цвіту...

Не розривай їх, не треба!
Знаєш ту казку життя?
Тут десь кінчається небо
І починаюся я.

Казку громів і блакиті...
Тихо назустріч іду...
Хочу по новому жити!
Яблуні білі в цвіту...

Птицею хочу зробитись,
Білим, німим пелюстком,
Хочу... комусь-то приснитись
Легким і радісним сном...

Вітер весняний колише
Віття прозоре в саду...
Вітроньку! Любий мій! Тихше!
Яблуні білі в цвіту...

Травневі трави

Десь далеко в вечірнім спочинку
Шлях упав під стомлені верби...
Позривать романці й конюшинку!
Цілувать його порох тепер би!
Квітнуть очи від тьмяного болю,
І не зраджує нас неминуче...
У покорі чи в дикій сваволі
Не побігла до річки під кручу?
Пароплав не витримав муки:
Раз, і вдруге, і втретє крикнув...
– Чом вуста твої, чом твої руки
До цілунків моїх не звикнуть?
Достигали травневі трави
За парканом біля городу,
І спалахнули очи лукаво,
Наче змова вогнів на болоті...
– Заспівай, заспівай, як сокіл
Побратавсь з сизокрилим орлом!..
Найсолодше щастя і спокій —
Хто чекає кари на горло...
Найсолодша радість у травах,
У травневих травах достиглих,
А майбутнє, мов тіні мляві,
Заломивши руки, пробігло.
Вкрились кров'ю вуста сталеві,
Шлях у вербах розбивсь на шмаття...
Так той вечір щастя травневий
На життя впав чорним прокляттям.

Осіння поема

Маркові Вороному присвячую

I

Що ж, ти мені співала непогано,
Ти пестила, як друг, втішала, мов сестра...
Не знала я, вколисана в туманах,
Чи то любов, чи то жорстока гра...
Ти не моя... ти ж тільки осінь-осінь.
Не хочу я твоєї глибини...
Нехай світанком скам'янілі роси
Розкажуть пошепки мої надійні сни...
Ти їх послухай, зраднице лукава,
Дивись – твій сухолист знов у тумані зник...
Я мудрість випила до дна в достиглих травах,
До дна душі пройшов солодкий сік...
Візьми, візьми назад свої дарунки,
Твій сухолист мене не подола,
Ти поверни мої цілунки,
Що, заворожена тобою, я дала...
Що ж, непогано ти мені співала,
Втішала, мов сестра, і пестила, як друг...
З якою мукою в нестямі цілувала
Я пальці довгії твоїх печальних рук.

II

Щодня все тануть голубі простори,
Щодня прозоріє замріяна печаль...
Тополі обнялись, і хтось смертельно-хворий
Одяг в останній раз бурштину і кораль...
Глибока осінь, наче дно криниці,
Що вабить таємничо-тихим дном...
А в небі тануть дні... і линуть в ірій птиці,
Черкаючи об мури хмар крилом...
Невже ж відваживсь ти тут зимувати?
Невже тобі такий міцний полон?
В сплетінні вій твоїх, в очей суворих гратах
Заплутався лінивий юний сон...
Ну, що ж, зимуй. В одвічнім шумовинні
Нехай загасне полум'я турбот,

В таємнім шелесті і шепоті невпиннім
Є щастя для таких, як ти, істот...
А вчора – мов у сні (навколо жовтий жовтень,
І сон землі й мережаний туман...)
Учора над кущем засохлим і пожовклим
Я вчула ясно пахощі троянд...

III

Сьогодні голуби мої тривожні
Кружляють у осінньому танку...
Ти – тільки випадковий подорожній
На запашнім, завітчанім шляху...
Чи крук там очи виклював у трупа,
Ті очи, що ціловано не раз,
Чи так напитися схотіли спрагли губи
З криниці болю, з джерела образ.
Так дівчина над лісовим струмочком,
На мостом перекинутій вербі,
Співає тихим, тьмяним голосочком
Про сокола, що горлицю любив...
А потім схилиться і жалібно заплаче,
Що папороть у гаї не цвіла,
Що чорний крук над трупом знову криче,
Що сині очи стали мов зі скла —
І прийде випадковий подорожній,
Немов би чув, неначе знав усе,
І в подарунок чистий і порожній
Їй зайвину весни своєї принесе...

IV

Так сталося... Порожня і велична
І знов холоне чорная земля,
І на скрижалях мудрих і одвічних
Вам присуд пишеться, спустошені поля.
Ти хочеш знати, як чуже сумління
Керує в мороці і зрячим, і сліпим;
Се тільки так: в непевнім шумовинні
Скоритися промінням золотим...
Ти хочеш знати, як у лютім герці
Вбивається прекрасне й молоде;
Се тільки так: твоє розбите серце
Знов золотою квіткою цвіте...
Ти хочеш знать, як тьмяні мертві фарби

Живуть і дихають від дотику митця,
Се тільки так: сховай нетлінні скарби,
Пий трунок самоти в коханні до кінця.
Так сталося... В утомі без змагання
Ще раз скорилася покривджена земля...
Ти хочеш знать, як губиться кохання?
Се вічна радість для таких, як я.

V

Колись у день, як сонцю буйну славу
Гули чмелі у квітах запашних, —
Я лугом йшла... його достиглі трави
Аж до рамен торкалися моїх...
Я лугом йшла... А в небі вічна зміна,
А в небі оргія перлинно-білих хмар,
Купайлів день в одвічнім шумовинні
Заносив ніж і готував удар.
А в тілі і в душі така блискуча повня,
Така нестерпна сили зайвина,
І так хотілося: на білім щастя човні
з уст гранатових отруту пить до дна...
І думалось... ось-ось за поворотом стріну,
Підійде зараз той, хто все життя чекав...
Нікого навкруги... лиш вічна в небі зміна
Та море роменців в зеленім морі трав...
Жила... і плутала барвистими стежками,
Але навіки привидам моїм
Лишилось поле з білими квітками
Та вічна зміна в небі голубім...

Рондель

Вони пішли від нас, крилаті кораблі,
Вони пішли від нас в далеке море Сходу,
Так само промені вогнем фарбують воду
І хвиля горнеться до чорної землі.
Також пливуть хмарки, як і колись пливли,
І на зрадливий мент міняють срібну вроду...
Вони пішли від нас, крилаті кораблі,
Вони пішли від нас в далеке море Сходу.
Так знову ми сами... Самотні, як були...
Хай стрінуть на шляху і бурю, і негоду, —
Ніщо не зупинить їх радісного льоту!
Вперед же, світла і надії кораблі!
Вони пішли від нас, крилаті кораблі.

«Коли умирали, то бачили очи рушниць...»

Коли умирали, то бачили очи рушниць,
Мов черепа мертві очи...
А потім лежали... лежали в траві горілиць,
І вітер рвав струни холодної ночі...

Коли вони вмерли – нечутно і тихо пройшли,
Невинні молитви шептали поблідлі вуста,
А ранкове сонце осяяло купу землі,
І чорную тінь Вартового – німого хреста...

А поруч сміялись волошки в траві на межі,
І ранок справляв своє буйнеє свято...
Розп'ятий! Ти бачиш? Ти чуєш? Прийди! Поможі!
Розп'ятий!

На коні вороному

Він проїхав повз мене на коні вороному...
Гинув вечір нечутний в обіймах зелених,
В буйних травах губилася стежка додому...
На коні вороному повз мене...
На коні вороному... повз мене...

Без думок до плетня притулилась грудями...
Під стальовим копитом шляхи не курились.
Спали верби приспані сутінків піснями...
Без думок до плетня прихилилась...

Коло обрію вежі не знали спочинку...
Чи то сонце в очах запалило пожежу?
Чи то бог молодий, чи просто людина?
Коло обрію мури і вежі...

Він проїхав і зник на коні вороному...
В росах трави заплакані буйно-зелені...
Сонна стежка покликала тихо додому...
На коні вороному... повз мене...

Купальські трави

Я не забуду, як ви співали,
Зелені трави в Купайлин день!
Було повітря у день Купайли
Все золотее від їх пісень...

Що ви робили цієї ночі?
Куди дивились, що ви – такі?
Яке це диво відбили очі,
Такі прекрасні, такі палкі?..

Я за рікою вже нас стрічало
Привітом місто у злоті бань...
Повстаньте, люди, у день Купайли!
Прокинься, місто, в піснях повстань!

Пам'яті Єсеніна

*«До свидання, друг мой, до свидання»
(З передсмертного вірша Єсеніна)*

Написав: – До побачення, друже! —
Це останній вихід зі сцени...
І ось в газетах, в калюжах
Загриміли: Сергій Єсенін!
Хтось напевне матиме спокій,
Піде в завтра, в позавтра і далі...
Це і все. Скандаліст синьоокий
Свій останній скандал одскандалив...
Не в московських вулицях хитрих,
Як гадав, умерти судилось,
По яких ходив у циліндрі,
Щоб овес в нім носити кобилам...
Не в шинку знайомім і буйнім,
Де було так бездумно жити,
– Де з бандитами – питво отруйне,
Де повіям – поезій квіти.
Ні, покликало інше місце,
Щоб зірвати останне з губ цих, —
П'яниць і кокаїністів,
Божевільних і самогубців...
І слова, божевільні від крові,
...Тільки кров'ю рука напише:
«В цьому світі вмирати не ново,
Але й жити теж не новіше...»
І твоє рязанське колосся
У кривавій одбилось калюжі...
Синьоокий, златоволосий,
Прощай... До побачення, друже!

«Дні летять, як зграя журавлів...»

Дні летять, як зграя журавлів,
Гострим кутом дивляться вперед...
Бур'янами п'ють вуста землі
Запашних дощів прозорий мед.

Літо-молодиця із серпом
З жнив вертає в голубу сутінь...
Рук смуглявих втомлений валом,
І стрункого стану довга тінь...

Літо-молодице молода!
У задумі на плетінь схились;
Нерухома у ставку вода
Не колише ряски сонних слів...

Слухай, літо, золоті слова,
Повня сил і щастя навкруги!..
Що тобі і як тобі співають
Мушу я від повні і снаги?

Соняшник на захід аїр втопив,
У вогняне коло свій привіт...
Хто тебе і як тебе навчив
Так сприймати журавлиний літ?

Завтра зранку – знову на жнива,
І тебе пізнають колоски...
Слухай, літо, золоті слова,
Повня сил і щастя навкруги!..

В день святого Юрія

Не мені, не мені судилося
Сіять мак на твоїх полях...
Ой, Пречистая Діво, змилуйся,
Пом'яни в своїх молитвах...

В день святого весняного Юрія
До криниці по воду йшла...
Божевільною білою бурею
За криницею вишня цвіла...

Міліони прозорих метеликів
Прославляли життя і смерть...
Запашних міліони келихів
П'яним медом наповнені вщерть...

І стояла у сні під криницею,
Снила ніжно весняним сном,
Причастилась весни таємницею,
Золотим весняним вином.

І було наче зоряна ніч вино,
Помутилися думки мої...
Тільки чую: – Хороша дівчино! —
Гей, коня мого напої...

Подивилась, а поруч стомлений
Білий кінь, як птиця тремтів...
А на ньому хтось соняшним променем
В біло-злотнім убранні горів...

Ой навіщо я подивилась?
Чарівний біло-злотний птах...
Не мені, не мені судилося
Сіять мак на твоїх полях.

Се ж його променясті кучері
Я тримала в своїх руках,
Як тугим перевеслом мучила
Хвилю золота в пишних снопах...

Чи не його се очи вдосвіта
Я угледіла в небі колись,
Коли світлими росами хтось ридав,
Схід мережив брилянтом сліз?..

Се ж для його убрання пишного
Золотило сонце сніги,
Гаптувало між білою вишнею
Самоцвіти свої дорогі...

Се ж його червоними маками
Усміхалися влітку уста...
І крижані крапельки плакали,
І дзеркалилась в цебрах вода...

Та навколо святого Юрія
Білим сьйвом вились пелюстки...
Божевільною білою бурею
Танцювали свої танки...

Напувала коня похилого,
Помутилося все в ту мить...
І спитала вершника білого:
Може б в хату зайшов спочить?

Усміхнувся... На тлі зеленого
Золотою гадючкою спис...
– Чи нема на війні нареченого?
Ти за нього мені молись...

У нестямі до ніг схилилася,
Розтопила душу в сльозах...
Не мені, не мені судилося
Сіять мак на твоїх полях...

Тупнув кінь і знялася курява,
Закрутився далеко шлях...
Зникли очі святого Юрія,
Чарівний біло-злотний птах...

І, цілуючи білий слід його,
Проридала душа свій гріх...
Ой навіщо до раю світлого
Вводиш, Боже, вродливих святих?

«О, вокзали, тривожні вокзали...»

О, вокзали, тривожні вокзали!
Перехрестя мого життя!
Із проклятого вчора сигнали
В таємничий морок летять...

Уночі тут невтомно клекочуть
Переплівшись бажання глухі,
Тут сп'ялися у безвість очі —
Північ – південь! Захід і схід!

Як мій радісний, мій невірний,
Неминучий мій шлях перейти?
Там мій поїзд, як звір покірний,
На двадцятій чекає путі...

Що це – втеча? Любов? Шукання?
І куди я, куди в туман?
Де зустріне мене востаннє
Хміль солодкий моїх оман?

Чи за муром забутих станцій
У задушливім, млоснім сні,
У потворнім розмаянім танці
Замаячать байдужі дні?

Чи в імлі столиць галасливих
В мерехтінні нічних ліхтарів?
Я – не впіймана, я – щаслива
Не лічитиму тижнів і днів?

Знаю, знаю – і в щасті і в зраді
Я почую далекий гудок,
Знов і знов у химерній принаді
Похитнеться упевнений крок...

Знов і знов схід і захід назустріч!
Північ – південь – обійми мені!
Знов і знов у чарівному люстрі
Я побачу сигнальні вогні...

І шляхів мені буде замало,
Щоб розвіять страшне небуття...
О, вокзали, тривожні вокзали,
Перехрестя мого життя!

Піски

В. К.

Піски-піски... До обрію й за обрій
Простягся їх сліпучий перелив...
Тут дух пустель – тривожний і недобрий
На мить одну проклятий літ спинив...

Війнув... та все ж наперекір намові
Землі неплідний дар дано в ту мить:
Тут чебрецю й безсмертників шовкових
Вибагливі прослались килими...

І тут життя в задушливих обіймах,
У фіалково-жовтих островках
Чекає першого, хто руку здійме,
Через піски проклавши ближчий шлях...

І я іду... Тяжка моя дорога...
Так обгорнув пекучий сонця сум!
В пісках гарячих тонуть босі ноги,
І в'януть очи від сипучих дум...

І зрадницьки зриваю я в утомі
Життя пісків – задуманий чебрець,
І пахощі забуті, – а знайомі
Мов тріпотіння голубих крилець...

І мріють і зникають знов примари,
Зринаючи у золотих пісках:
Мое блукання, невблаганна кара,
Моя любов, мов той чебрець цупка!

І так іду... і так ізнов блукаю,
Бо знаю: не про мене битий шлях...
До обрію й за обрієм без краю
Мое життя і голос мій в пісках!

«Слізки дощу на листочках...»

Слізки дощу на листочках,
Крапельки суму весняного...
Десь на вустах у куточках
Стільки спокою незнаного...

Грім по ярах десь розбитий,
Хмари розбіглись ридаючи...
Будем як всесвіту діти,
Вільну грозу прославляючи!

Сонце проміннями скосить
Квіти тремтячі від іскорок...
Прийде й до нас наша осінь
І без громів і без блискавок...

«Я ні з ким не піду до пивниці...»

Я ні з ким не піду до пивниці,
Де пляшки наче очи медуз,
І нікому в диму не присниться
Хижий усміх фарбованих уст.
І ніхто, і ніхто у мій келих
Бурштинових хвилин не наллє,
І нікому мій голос веселий
І нікому горіння моє...
А коли у задумі вечірній
Розгойдається кожний ліхтар, —
Замаячать у хаосі тіні,
Наче тіні потворних примар...
І між ними химерною тінню
Промайну зачарована я,
І нікому привіту не кине
Золотая утома моя.

Микола Мінько

Народився 9 березня 1902 р. в селі Минківка, тепер Валківського району Харківської області, в родині залізничного службовця. У 1918–1921 рр. навчався в Катеринославській українській гімназії.

17-річним юнаком у липні 1919-го Мінько вступив до повстанського загону Трифона Гладченка (1891–1920), який боровся проти Денікіна і підписувався «заступником отамана козачих повстанських військ». Гладченка вдалося чекістам уніймати і розстріляти. А Мінько у 1920 р. став членом української молодіжної організації «Юнацька спілка», яка була створена на противагу комсомолу.

З 1921 р. М. Мінько вчителював на Вінниччині, перебував в армії. Тоді ж і почав писати. Перша повість «Манівцями» з'явилася у часописі «Червоний Шлях» (1927, № 2). Через три роки її розгромила критика, розцінивши як «наклеп на ГПУ».

Протягом 1920—1930-х рр. М. Мінько написав кілька десятків оповідань. Та не щастило йому з більшими творами. Роман «Виселок у пилу» (1931) було вилучено як «шкідливий» і «наклепницький». Письменник пробує написати щось на догоду владі, і таким чином з'являється слабенька повість для дітей «Кокусники» (1931), але і її громить критика. Він починає писати роман, присвячений колгоспному будівництву, але кидає, зрозумівши, що річ вийде бездарною.

Увесь цей час М. Мінько працює в редколегії дніпропетровського журналу «Зоря».

У 1937 р. настає пік цькування письменників. Мінька звинувачують у наклепах на советську дійсність, називають «замаскованим націоналістом»: «Зате контрреволюційних пасквілів на нашу дійсність, на меч пролетарської диктатури, на національну політику партії в „літературних працях“ Мінька чимало. Такими „працями“ він увійшов в літературу і набув в часи ткачуківщини і єфремовщини славу письменника, що подає надії, іншими словами, надійного зброєносця буржуазно-націоналістичної агентури фашизму», – писала обласна газета «Зоря» 9 вересня 1937 р., маючи на увазі Івана Ткачука, редактора журналу «Зоря», і професора Петра Єфремова, який друкувався у часописі.

Письменника арештували 25 жовтня 1937 р. Під час слідства його катували, вимагали зізнання в приналежності до української націоналістичної терористичної організації. «Письменник Мінько мужньо тримався на допитах», – пише дослідник Микола Чабан. – Про це свідчить акт у його справі, складений оперуповноваженим НКВД Д. Платоновим 8 грудня 1937 р.:

«В процессе допроса обвиняемого Минько Николая Григорьевича последний держал себя вызывающе. Клеветнически заявил, что он раньше думал, что те, кто попадают в НКВД, являются действительно врагами, теперь он убедился, что НКВД арестовывает напрасно безвинных людей, так же, как и он арестован напрасно».

Опір нічого не дав. 15 грудня М. Мінька розстріляли. Через місяць заарештували і його дружину, поетесу Олену Шпоту, яка півтора роки провела у в'язниці. У лютому 1943 р. вона трагічно загинула під час авіанальоту советської авіації.

Бантина

Орехта колючою бородою ліг Ганні на груди, а залізною рукою притягнув до себе за стан. Ганна слухняно притулилася, та коли від вітру стукнула кватирка, встати хотіла.

За руку Орехта:

– Хай. Чорт з ним...

Кватирка знову стукнула, а Ганна лежала.

Увечері Орехта – інший. Твердий, мовчить більше. Це тому, що робив, як кінь в степу (жнива). А вночі з Ганною. Кличе щось. Ганна ж удень по хазяйству. Корова. Обід. Мало хіба бабі роботи?

А Орехта все неспокійний. Через те й завелось так.

Лежала покійно і мовчки, а Орехта колов дротяною бородою груди і стискував так, що хрускотіло в попереці.

Вітер дмухнув – знову хотіла встати, але встала тільки тоді, коли чоловік сам потяг з ліжка за плече, пустив.

Встала, зачинила і знову лягла. Шорсткою рукою Орехта по нозі погладив, литку стис. Губами в губи. А Ганна боялася сьогодні Орехти. Після того, як він казав, приглядалася нишком до його рухів, ловила слова і міркувала. Сама ж збентежена, як ніч глупа, пострілом. Хрусне тріска – страшніше. Тиша – страшно. Голосу хочеться.

Клала кирпичі в купи. Дитині, що носила, казку складала. Купа тут, а кирпичі по двору. Ходити – мріяти. А сама. Все в голові: «Ладки, ладусі».

А воно, як живе, рученятами. Кирпичі кладуться рівніше.

– Сорока-білобока на припічку сиділа...

Сонце не пече дуже. Немає сонця. В попереці не ломить.

– Цьому дала, цьому дала... А цьому не дала. А то ще коза. Ухватила кленовий листочок, тільки пила, тільки й їла.

Саме вгадувала чи хлопець, чи дівчина. Коли Орехта з-за клуні несподівано. Глянув на ноги червоні, пужалном на живота показав. Торкнув так, наче на стінці показував що.

– Щоб не було цього... – сказав.

А Ганна не знала, чи засміятися, чи ні. Може, жартує Орехта. Пужалном же до живота.

– Чуєш? – спитав і пішов.

Кольнуло всередині, хтось смиконув і погналися сполохані думки. Живіт помітив Орехта ще місяць тому, та мовчав усе. Вгадувала – чи радіє чи ні, мучилася, а тепер зразу випалив. Вдачу ж чоловікову знала. За волосся смиконе – тільки скривиться, в руках тіпається, дужою рукою звалить на ліжко, вдаре важко як об сніп. Вдень це. А вночі обгорне тілом волосатим, обніме, бороду на груди покладе, візьме, наче вишню зірве. Ганна лежала так, щоб не випи-нався живіт. Орехті щоб не нагадувати. Щокою терлася об бороду, але Орехта взяв та й поклав руку прямо на живіт. Затремтіла. Вкрала подих. Холодними губами поцілувала Орехтину руку.

– Спи, Орехто... Спи... Вставати рано, – прошепотіла тихо, а сама не знала, що сказати ще. – Спи... Ну...

Орехта надушив на живіт так, що боліло.

– Коли робитимеш?... – спитав.

– Що коли?

– Щоб не було.

– Навіщо?... – притулилася близько, ший Орехтину рукою обвила, голову до грудей притулила. – Пізно вже... Вже не можна... Кинь...

– Шпилькою або як-небудь. Сашка нагуляла он, з бантини стрибнула – і все. Оце понимаю. Ганна тремтіла.

– Замовчи... То ж Сашка... Лучче...

Одсунулась од Орехти, але знову притулилась... Хай все... Хай цілує Орехта, тільки хай не говоре про це... Хай! Тягнула і ссала шию.

Незграбно ковтаючи сміх, навалився на Ганну і затулив щокою рота.

Потім Ганна лежала холодна, спітніла і перелякана. А Орехта сидів на краю ліжка і матюкався, що відсиріли сірники. Коли закурив, щось зрозумів, захікав зле, над Ганною нахилився.

– Що ж ти, сволоч... Обдурювать? Щоб завтра мені пуза не було. Слиш? Пуза, говорю, щоб не було завтра. От.

Ганна заплакала сама собі у темноті, а Орехта одвернувся, ліг зручніше боком, до жінки спиною, бухикнув роблено голосно і з головою вкутався у ліжника.

Ніч волохату і погрозливу Ганна не спала.

Надвечір, видоївши корову, мила водою холодною ноги Ганна. Вода холодна, кринична, аж тьохкає, коли хлюпнеш. Через те ще більше ноги холодні, червоні. Тіло було наче побите і трохи боліла голова. Лице жовте (ніч волохата). Коли підійшла Сашка, Ганна засоромилась, бо злякалася. Думала, що Орехта, а тому живота підібгала, меншим щоб був. У вічі Орехті не кидався б. А Сашка реготалася голосно як дурна і очима облапувала Ганнин стан.

Яка Ганна! І спутався ж Орехта! Смішно було і весело.

Орехта застав у Падзегунів у клуні. У Падзегунів машина. У Падзегунів Сашка біля віялки. На обід ішли.

Застав одну у клуні і повалив на полову. Сашка ледве вирвалася, бо день, застукати могли, а Орехта лишився з носом. Цього Сашка вголос не сказала. Вона так просто зайшла. Скучила за Ганною та й подумала: «Дай зайду».

Подумала і забігла оце... Отак... У Ганни, мабуть, новини. Балакали недовго, але Сашка таки звела на Ганниного живота. Так розіперло її і так сміється він, живіт Ганнин, що не змовчиш.

І в Оришки таке. До акушерки сьогодні ходила, у город. Ще піде.

Коли і Ганна піде до тієї самої акушерки, то Сашка передасть Оришці, щоб зайшла. Разом веселіше.

Ганна слухала і запалилася. Зразу почула, що Орехта Сашку підіслав. Але крикнути так, щоб вигнати Сашку, не хватило сили. Під стукіт серця сказала:

– Іди, Сашко... Не треба. Не хочу я. Зла ти...

А сама сльози здержала. Солоні.

Сашка засміялася, але – нічого не сказала. Пішла – у вічі одна другій не глянули...

Ганна ж вбігла у хату і, сховавши голову у подушку, плакала довго, так, що трусилися плечі. Потім лежала, м'яка, із заплаканими очима, бліда.

Вечір блакитний. Цвіркун мантачкою дер об терпуг пісню, нудну таку, як вчора. Сама. Виходило все якось по-собачому. Орехта приходив з чубом спітнілим, рудим, бородою дротяною, куцою, сонцем засмаженою. Місив Ганну і нічого не казав.

Думала, що Орехта хлопця хоче мати так, як вона, до болю хоче, як іноді хочеться води в спеку, або живого завтрашнього дня. Тоді молилася. І як робила, і як спала. Коли тремтіла од Орехтових поцілунків, скандзюбившись, просила, зціпивши зуби так, що боліли очі. Кров'ю і серцем, розумом, всім:

«Хай буде!.. Хай буде цей раз дитина. Хай візьметься... Хай!»

Але потім, коли живіт почало випинати – Орехта зсупив брови. Брови зсупив Орехта і не дивився вдень на Ганну. Тільки вночі тягнув до себе. Але ж вночі не видно постаті...

Тоді почала затягувати живота рушником. Трохи тільки. Щоб не так видно. А вчора Орехта ткнув пужалном у живота і сказав:

– Щоб не було цього.

Сказав як відрубав. Коли так говорив Орехта – мусила коритися Ганна. Так само Орехта відрубав:

– Давай їсти! – Клала на стіл хліб. Так само Орехта відрубав: – Лежи... Тихо! – І мовчки лежала Ганна.

А вдень чужа Ганна. Орехта вдень чужий. Мовчки все. Сіра вдень Ганна. Що з Ганни вдень, коли ноги в кізках і червоні. Заробиться, чорт – волосся розпатлане, піт на морді. Не вмиється.

Орехта йшов з комнезаму. Зупинився біля Сашкиної хати і патином постукав об тин. Собака загавкав і кинувся до Орехти через тин. Викликає Сашка ходюю. Коли йшла, ноги порівнював Сашчині та жінчині. Очима у вічі пильно.

– Була? – спитав.

– Була, – відповіла, очи великими зробила. Кепкувала наче з Орехти. – Вицарапав ти собі жінку.

– Погана?

– Не погана, а якась дурна. І поговорити не дала. Ха! Ха! Ну й жінка! Хоче Орехтиного заводу оставити! – кінцем хустки бавилася манливо.

Орехта вус вкусив.

– Значить, не вийшло? – спитав.

Сашка солодко губу скривила і махнула рукою.

Орехті в груди вкусило. Думки чирконулись одна об одну. Мовчав і дивився на Сашку, а вона очима сірими бісиків пускала.

– Зайдеш увечері? – спитав. – Коли світло погасне, сховаєшся за клунюю, може, допомогти прийдеться. По-домашньому зроби сучка, коли у город не хотіла. Будеш?

– Буду, – відповіла Сашка.

Ганна боялася заговорити до Орехти. Скажи слово, коли такий він – по пиці лясконе. Лясконе – боляче буде, а може, ні. Дивлячись, на думці було що. Іноді було так, що вдаре, а не болить щока. В грудях тільки пече дуже. Плакати не від болю хочеться, а того, що жалко себе якось...

Сама насипала їсти і сіла біля краєчка стола. Вечоріло. Хтось спутав ноги вітром. Тому тихо. Знала, що Орехта мовчить-мовчить, а потім скаже страшне. Скаже, у вічі зелено як змії гляне, не моргне. Візьме за руку і поведе. А вона піде слухняно, наче коняка за поводом. Піде і вилізе на бантину по драбині. (Орехта ще зранку драбину налагодив.) Очи заплюще, стрибне. А завтра не буде дитини. Може, і вдруге не буде. І може, ніколи не буде. Не буде. А тепер є. Є! Є! Жива! Є так само, як є серце в грудях, в жилах кров, мозок у голові. Є, як повне зерно в колосі, в літо з дощами майськими соковитими, цілющими. І стало шкода її, як самої себе. Хай вдарить. Ну да, хай вдарить! Боляче хай. По носі, по щоці, все одно, може, перекипить і змовчить. Слова не скаже. Вдарить – перегорить, а вона заплаче так, що буде багато сліз солоних баб'ячого життя – муки втіха гірка. Тоді пожаліє, може.

Одсунулась, так, щоб захистити живіт, а обличчя близько до Орехти. Надувалися жилки на лобі і шиї, обличчя червоніло. Не дихала навмисне. А коли не було сили держати повітря у грудях, із зусиллям останнім процідила:

– Ти нащо підіслав? Га?..

Орехта не чекав. Скреготнув зубами. Щелепи зціпив, аж гольки на щоках. Що робити, не знав. Тоді Ганна підвела ближче обличчя і сказала голосно:

– Нащо Сашку підіслав, питаю? Чого за спідницями бігаєш? Бабій! – кинула в вічі, а сама очима жерла.

Орехті «бабій» – по щоці рука мокра баб'яча. Щосили вдарив Ганну в лице. Голову Ганна – на стіл, крові каплі коралами на спідниці полотно. За косу крутнув, головою до стола при-тулив міцно. Сказав:

– Смотри. Гавкатимеш, голову об піч розвалю. Знай...

З хати вийшов. Коли стемніло, Орехта був надворі, аж поки у вікні не побачив світло.

Виплакалася Ганна.

У садку за клунею майнула постать, зашаруділа м'яко. Знав хто. Свиснув, тихо підійшов. У темінь.

– Ти – Сашка?

– Я, – пошепки, злякано.

– Посидь.

При Сашці не можна було осоромитись. Увійшов у хату, до Ганни тихо, мов звір підійшов. Ганна дивилася і вгадувала, чи жаліти йшов, чи до бантини гнати. Бо в плечах – камінь, у вічі не дивиться, а за руку легко взяв, м'яко, наче до ліжка вести.

– Ходім, – сказав холодно.

– Куди? – спитала, хоч знала.

– Ходім, – сказав.

– Куди? – спитала.

– Ходім! – ревнув.

– Ляжем спати, Орехта. Ляжем, – попросила, а очи на жменю Орехтову дивляться. Руки повисли над животом. В очах жах – з глибини синій.

Скипів. Ногою тупнув, аж стулилася Ганна.

– Ходім, говорю.

Руку крутнув. На коліна стала. Ойкнула.

– Болить, – простогнала. – Болить... Ой, болить же...

Дужче крутнув і поволік за собою. Тоді Ганна борсатися почала.

– Не піду. Ой, не піду... Мамо.

– Не підеш? Га?

– Не піду.

Ногою по ногах вдарив. З сіней – батіг. Пужалном по голові, животі, ногах. Застогнала, встала, пішла.

– Дитина, моя, любая. Мамочко, моя рідная. Ох, матінко, якби я знала...

У клуні Орехта сказав:

– Лізь по драбині.

Ганна полізла. Орехта каганця засвітив.

– Може, злізти... – прошепотіла. Тремтіла так, що зуби цокотіли.

– Стрибай, чорт...

Очі заплющила. На бантині, нікчемна, зібгалась. Спідницею голі ноги катуляючи судорожно. Стрибнула, ойкнула, на землі розпласталась, розхристана. Зігнулась потім, перевернувшись із стогоном. Руки – до живота. Орехта бачив, що падала спиною.

– Ну, от і все. Виплюнеш завтра. Иди.

Але Ганна встати не могла.

На руки підняв і одніс у хату.

Коли увійшла Сашка, Ганна лежала жовта із заплющеними очима і ледве дихала.

«Одсапається», – подумав Орехта і глянув на Сашку.

Сашка, замислившись, дивилася на Ганнину голову розпатлану, і вгадувала, чи бачить її Ганна.

– Високо бантина? – спитала.

– Як в клуні.

– Покаж... Може, дуже високо.

Коли увійшли у клуню, Сашка рукою хотіла торкнути бантини.

Орехта світло потушив. Рука у Сашки тремтіла. Звалив на соломю.

Ганна лежала у хаті жовта. Волосся злізло на око. Живіт випинався великий. По спідниці лазили сонні мухи.

Стогін З київських оповідань

Коли одного разу я побачив на Хрещатику собаку без ошейника, я витріщив очі і зразу ж спитав себе: чи в Києві я, чи в моєму старому, сіренькому городі Валках із дошками замість тротуарів, із скрипучими возами, схожими на тарганів і тисячами валківських бджіл на базарі, біля бергамоту, меду та житників.

Чорт бери, я був у Києві!

«От тобі й на, – подумав я, – значить, у Києві теж єсть на вулицях собаки та ще й проти Губвиконкому...»

Я дивувався й знижував плечима. Потім я пішов за собакою. Ясно, що собака мене не помічав, бо біг він собі повз тротуару, а я йшов між людьми.

Думав я так: я буду йти за ним до поста міліціонера; коли в Києві дійсно собака на вулиці – явище незвичайне, то міліціонер вживатиме заходів, щоб її зловлено. Побачивши на розі міліціонера, я зупинився і став чекати. Але міліціонер байдужно глянув на пса, а пес собі повернув за ріг вулиці.

– Товаришу міліціонере, ви бачили – собака... побіг вулицею... – звернувся я до нього.

Він повернув голене обличчя до мене, глянув, придивився і спочатку посміхнувся, а потім витяг свисток...

Викрутився я тим, що я валківський простак і думав про Київ, як про Париж. Тепер я знаю, що в Києві собак на вулицях чимало. Багато їх, мабуть, і в Парижі.

Трапилося так, що я опинився без квартирі. Я проблукав до двох, стомився, обрид людям, але ніде не знайшов і поганого кутка. Спочиваючи в парку, я дочитав «По огонь» Роні Старшого. Потім, думаючи про твір і про квартиру, я пішов на Інститутську. І хоч вже знав, що собаки вулицями бігають, – здивувався знову, побачивши як ціла турма псів, чорних, білих – до десятка – накинулися один на другого за суку так, що один кудлатий рудий цуцлай там і здох. Сука ж постояла, флегматично глянула на «ухажорів», задоволено помахала хвостом і побігла геть. Люди, махаючи руками, з гиком, свистом, реготом розігнали псів, а я згадав про міліціонера й про Валки. Собаки заспокоїлись і побігли за сукою.

– Що ж, тьотю, собаки у вас на вулицях, га?.. – звернувся я до незнайомої мені жінки з кошиком.

Тьотя глянула на мене чорними стомленими очима й слабким надірваним голосом сказала:

– Собаки?.. Собаки – животне царство... Що собаки... Тут не таке єсть.

Мені здалося, що у цієї жінки щось болить у грудях – такий слабкий був її голос, – що вона нещасна, і я не хотів її розпитувати. Але коли я пішов і озирнувся, щоб глянути на чудні очі цієї жінки, то побачив, що вона йде за мною.

– А ви що ж, собак не бачили? – спитала вона, нагнавши мене.

Ми розговорилися. Жінці цікаво було знати, звідки я, чого без квартирі. Розповівши докладно про себе, я в свою чергу розпитав про неї. Виявилось, що живе вона за Шиянівською біля старої дороги. Живе бідно, заробляє тим, що ходить банити білизну робітникам; п'ять карбованців щомісяця вона мала за кімнату, що її здавала, але тепер ця кімната вільна. Їх – троє... власне, двоє: вона та чоловік ніби її, інвалід.

– Слухайте, – зрадів я, – може, я найму цю кімнату, можна мені глянути?

Жінка згодилася і я пішов за нею.

Шиянівська була за печерським базаром, а провулок перетинав кінець її. Я вгадував, куди заверне жінка, але щоб не випереджати її, ішов за нею. Жінка йшла не поспішаючи, і їй, мабуть,

було дуже важко йти, бо вона часто зупинялася, набирала в груди повітря і брала кошик то лівою, то правою рукою.

Їй було років тридцять. Чорне схудле обличчя, з великими темними очима, вражало схованим болем і було схоже на обличчя чужоземки. Тонкі, чисті пальці наче нічого не робили, але я згадав, що вона миє. Постаць виснажена роботою.

Завернула вона у ворота, обмазані жовтою фарбою, старі, зроблені з якимсь залізничним смаком із казенних рейок. «Невже вона живе в цьому будинкові?» – подумав я, побачивши чепурний будинок із цегли, вибілений глиною, на дві квартири.

Я помилився. Жінка увійшла в подвір'я, що в кінці його стояв мазаний сарай. Вона глянула мені в обличчя, силкуючись вловити в ньому щось, а я стояв, нічого не розуміючи. Другої хати в дворі не було.

«Ага! Певне, вона поведе мене зараз через чорний хід в цю білу хату», – знову подумав я і сказав:

– Сюди, мабуть? Це ваш дім?..

– Ні, не туди, то – чужа хата, – сказала жінка й підійшла до сараю.

То була хата жінки. Одчинивши ставню, вона силкувалася влучити якоюсь залізною карлючкою по рейці, що була замість гачка. Маленьке віконце з латаними шибками, двері зробили сарай схожим на хатину, але все ж це було погане житло.

«Довго жити я тут і не думаю, – заспокоював я себе, – крім цього, не можна ж судити про хату зокола».

Я увійшов у сіни. Середина халупки була дуже вбога. Кімната була з окремими дверима, просто з сіней, більше схожа на кладовку. Порожня.

– Я буду жити у вас приблизно з місяць... можна так? І коли можна, то скільки ви візьмете? П'ять карбованців? От і чудесно...

Я дав жінці 10 карбованців і сказав, що за місяць платню вона одержує наперед. Як зраділа ця жінка! Їй до зарізу потрібні були гроші. Її чоловік кинув лікувати свою руку тому, що немає чим заплатити за електрику.

Вона побігла до себе в кімнату, щоб принести мені решту грошей. Її не було так довго, що я подумав, чи не трапилося чого з нею. Але хвилин через п'ятнадцять жінка прийшла й висипала на стіл лишок. Я здивувався і не знав, що робити.

Що це значить?! Я ніколи не одержував так багато самих мідяків. Це справді були мідяки в 1, 2 й 3 копійки на всі 5 карбованців! І жодного п'ятака. «Де вона набрала цієї міді? – спитав я сам себе й зразу ж зрозумів: – Мабуть, вона торгує насінням, ірисами або просто собі жебракує».

Герасим звав жінку Любиною. І мені чомусь здавалося, що це вигадане ім'я. Його ж таки справді звали Герасимом. Од нього було дуже погане враження.

Це була жорстока, з великим тілом людина, з паралізованою од рани – він був на війні – рукою, з маленькими, швидкими, як у кнура, очима. Коли я вийшов, він уже підкотив маленький візок у сіни й поставив його так, щоб він не заважав ходити.

Любині він сказав:

– Приготов чоловіку мебель... і поли, щоб под вищий сорт. Во! А то кабак.

І чогось мені здалося, що Герасим знущується над нею. Глянувши на його велике тіло, я рішив, що коли б не рука, він був би портогрузчиком: може, він був ним до війни.

– Хвамилію і документи... – кинув він холодно мені.

Я дав посвідчення. Він поглянув на папірець, на мене, на Любину й, очевидно, лишився незадоволений. Але мені було мало діла до цього.

Годині о дев'ятій вечора я повернувся з міста й приніс свої речі. Герасим і Любина вже спали. Принаймні я так гадав. Я ліг, щоб заснути, але несподівано почув шепіт. Хтось з опаскою

гукнув у темінь: «Хома!..» – і знову змовкло. У вікно я побачив, що Любина притулилася до людини в сорочці без пояса. Я приглянувся й побачив, що це був не Герасим, а хтось інший, високий, без однієї руки. Вони пішли в ніч.

Мені снилося.

Блакитна ніч. Все наче з бірюзи. Вона, ніч, майнула швидко галереєю схожих одна на одну картин. А потім був дуже ранній ранок. Такий молодий, сіренький і м'який як котик, – напудрений ранок. В незнайомому мені місці, – воно впливло з давнього дитячого сну, – дерев'яний, вицвілий міст, мокрий од густої роси. Корчань мосту пахне мокрою шальовкою.

Я біжу. Жах гонить мене; стогін гонить як стріла. Це не безпідставний жах. Ах! – Це не стогін. Я тікаю од плачу натовпу голодних, здичавілих людей, чорних, бородатих, з блискучими як чорне скло очима, з тілами міцними й м'язистими, як тіла Нама, Нао й Фаума⁸.

«Дай огонь», – кричить мені Герасим і лице в нього як у Леопарда. Тільки ж я не брав їхнього вогню. А жінка біжить за мною. І в неї одяг, чоло, очи, як у дикунки Гамлі.

Така тиха хода в цієї красуні Гамлі. І навіть тоді, коли волосаті руки улямрів схоплять мене й її, вона буде шепотіти, складаючи свою примітивну молитву зорям. Але я – стрибаю з мосту. Я не вбиваюся. Як це я втрапив на траву, на скелю, що за нею паща прірви?..

А Гамля не думає й трохи. Гамля плигає до мене. Вона летить на мене й кричить: «Тут не собаки! Не собаки! Не в собаках діло!»

От дурний, от дурний! Ти думав, що це Гамля? Це не Гамля. Хто ж це з чорними як горе очима. Очима, мокрими від сліз, з болем, як у лошиці, що вмирає з простреленим в собі лошам. Хто!? Хто?..

Очі Любини дивляться на мене, як дві головки чорних гадюк.

Любина! «О-о-й-і-і!»

Це її несамовитий скрик ріже ніч один раз. Один раз, бо потім вона стогне жалібно, тонко. Я прокидаюся...

Я ще не був певний того, що я дійсно прокинувся. Коли б я не спав, я не чув би цього стогону Любини, що й досі чувся і пік груди. Не може бути, щоб була така сильна слухова галюцинація. Я знаю, що уві сні буває, ніби ти прокидаєшся, а справді спиш. Проте ясно почуваю, що очи мої торкаються холодної темені. З того боку, де дерев'яна стінка, я чую стогін, якого я ще ніколи не чув. Це був стогін, що вражав до краю безнадійним тоном. Хтось когось благав одним звуком і вже знав, що те, чого просить, йому не дадуть. Стогін тонкий, як струна.

Я схопився на ноги й простяг руки до стогону. Перше, на що натрапили мої руки, був стіл. Я хотів дійти до стінки. Постукавши пальцем, щоб взнати, де стінка найтонша, я зацікавився, а по тілу посипав холодними голками мороз. Стогін стих. Од того, що я постукав, він стих...

Я принишк біля стінки.

Було, мабуть, під ранок, бо десь коло Лаври цокотіли вози. Я став і напружено прислухався, чи не буде ще цього страшного стогону за стіною. Враз я зідхнув так, наче з мене звалилася непосильна вага. Я посміхнувся, я зрозумів, що це.

Це – вітер. Мені нагадався примітивний механізм Еолової арфи, вчитаний у якомусь старому журналі. Мабуть, десь дошки, стінка, бляха утворюють цей механізм, що зараз приймає щонайменші хвилі повітря. Я заспокоївся і ліг.

Ще могло бути, що кричав пугач, або якийсь із тих нічних птахів, що раптом лякають людину то плачем матері, то холодним скигленням божевільного, то зойком переляканої смертю дитини. Це відпало. Стогін чувся, виразно чувся не згори, а збоку, з дерев'яної стінки.

Я згадав холодний блиск очей Герасима, його випнуті наперед щелепи, товсті губи. Вперше, коли я побачив його обличчя, воно здалося мені якимсь незвичайним.

⁸ Персонажі роману «По вогонь» Ж. Роні.

Тоді я пояснив це тим, що в нього прострелена рука, що він, людина з силою, мусить задовольнятися нікчемною роботою: возити дрібниці возиком. Але тепер я згадую різні характерні риси облич усяких жорстоких деспотів, убивць і в думці порівнюю їх з лицем Герасима. Я навіть перебільшую.

Товсті губи Герасима – раз, – малий рівень розумового розвитку, «інтелектуально нерозвинений індивід». Випнуті наперед щелепи – два, – жорстокість природи. Розріз ока – надто малий, порівнюючи з віддаленням від одного ока до другого, й товсте перенісся, як лоб у бугая – три. Товсті вуха, мавп'ячі руки – чотири, п'ять...

Тепер я думаю: або стогін – звук повітря (чого вони заговкли, коли я постукав?), або Герасим проробляє екзекуції, – можливо, він садист, – над своєю жінкою Любиною.

Очі з виразом пригніченої, майже ненормальної людини, що були в Любини, потверджували це.

Аж несподівано мої думки перервав стогін. Він знову – тонкий, страшний і безпомічний, що зразу ж викликав страх, – почувся з кімнати.

– Це Еолова арфа, – заспокоював я себе, але сам не вірив собі. Яка в біса Еолова арфа, коли людський стогін. Знову притулив вухо до стінки. Стогін був такий тихий і складався із таких звуків, що я не міг добрати, чи йде він із кімнати чи ні. Це струна, це пугач!..

Коли я силкувався знайти положення кімнати й віддалення од звука, де він починається, до мене, я мав такий незанотований акт. Стогін чувся із-за стінки. Починався він наче із землі. (Льох...) Таким слабким він міг бути тоді, коли він далеко схований. Стогін – ті звуки, що бувають тоді, коли людина вмирає од болю, але коли цей таки біль не дозволяє стогнати дужче. Тут – ідіотська середина.

«Коли я зараз пошкрябаю і він заговкне, як вперше, це буде свинство», – подумав я і, як тільки міг тихо, пошкрябав глину нігтем...

І стогін щез... Я перестав шкрябати – знову почувся стогін і враз заговк. Я чекав хвилин із п'ять і ще раз, наче гукаючи до нього, постукав. Стогін з'явився...

Переляканий, вже нагадавши різні дурниці, я постукав дужче. Стогін дужче застогнав. Стогін щось молив, він озивався до мене.

Украй вимотаний цією сигналізацією, я ліг, заплющив очі і обмотав голову сорочкою, щоб нічого не чути...

Уночі пройшов дощ. Деревя стояли з мокрим зеленим листям, а земля напилася води й була свіжа, як по весні. Мокра, вона пахла травою.

Я хотів побачити Герасима, щоб побалакати з ним. Можна було поговорити й з Любиною, але мені чомусь здавалося, що сьогодні її не побачу. Проте не було дома Герасима.

Це видно по слідах від маленького возика й від ніг, що тягли його до воріт. Любина підійшла до мене. На її лиці немає ні синяків, ні шрамів, тільки глянула вона так, наче хотіла зрозуміти, чи не взнав я чого вночі.

Я постановив їй сказати все.

– Любино, з вашої кімнати вночі весь час було чути якийсь стогін. Скажіть мені, що це було? Я майже не спав. Такий страшний стогін, що мені здалося, ніби хтось конав.

– Стогін? – перепитала вона пошепки. – Я не знаю, що це... Може, це здалося так. Ви спокійно спите?... І вигадують же...

Лице її зблідло, і вона помітно хвилюється. Вона піднесла руку до губів, ніби стримуючи якесь слово.

– Я не знаю, що це... Що ж би це було? Хм...

Вона говорила неправду. Я насмілився сказати свою думку:

– Мені чомусь здавалося, що ваш чоловік... що Герасим бив вас... і я так і рішив... Ви ж знаєте все...

Вона швидко глянула мені у вічі й натягнуто посміхнулася.

– Ні... Герасима цю ніч дома не було.

Це вже дурниця. Вона думає одурити мене.

– Не було?... Хм... Як же це? – дивуюся я і дивлюся на слід від возика й Герасимових ніг.

А через мить, коли я дивився на неї, її очі дивилися на цей же слід.

Почервонівши, вона одвернулася од мене й швидко пішла до хати.

– Ні-ні, – на хвилинку визирнула вона з дверей, – Герасима цю ніч дома не було, – майже крикнула вона.

Несподівано вона підійшла до мене. Я не розумію її, очі в неї горять. Вона дивиться гостро, наче перевіряючи мене й каже:

– Герасим цю ніч був дома... Ви нічого не скажете йому?.. – і очі в неї гаснуть, бо сила її надломлюється. Враз опускаються куточки губів.

– Ні... нічого не скажу, кажіть мені...

Але говорити вона вже не може. Вона тільки одмахується рукою, наче од своєї дитини, що кидає її.

У вікно я бачив, як вона сіла на табуретку, проти вікна, заплакала, закривши лице руками, схопилася й сховалася далі од вікна, щоб плакати на подушці.

На роботі до третьої я думав про свою нову кімнату. Я не бачив ні очей, ні обличчя Хоми; він поки що загадкова для мене особа, але він симпатична людина. Чого симпатична – не знаю...

Це був дуже малий візок; швидше для забавки дітям, ніж для того, щоб щось возити. Він уже стояв біля дверей. Коліщата, зроблені сокирою з дюймової дошки й оббиті бляхою, були лише трохи обмазані в мокру зрання землю.

На ньому трохи соломи, з гніздом посередині, наче звідти тільки-но встала квочка. Це од мішків, макітер, кошиків. Мені відчинила Любина.

– Невже ваш чоловік возить оцим возиком? Ним багато не повезеш, – промовив я, – якийсь пуд та й годі... Важко заробити багато.

Любина махнула рукою.

– Який вже там заробіток. Ну, що ж він, одвезе корзинку яєць, якийсь мішок... Одна ж рука нікудишня, три рани – шутки? Вимучиться – пити кортить. От і зараз... п'є...

З вікна білої хати Любині щось показує пальцями однієї руки й мотає головою інвалід. Любині в очах блиснув вогник. Вона знизала плечима, не розуміючи його.

Він одчинив кватирку й вона підійшла до нього. Це був безрукий Хома.

Увечері я вийшов на вулицю. Мене весь час непокоїв стогін, що чувся вночі. Я знав, що Герасим і Любина тепер удома. Я гадав, що він удома.

Несподівано я побачив його з якоюсь жінкою. Він голосно про щось розповідав їй своїм хрипким, як у алкоголіка голосом. Він був п'яний.

Я не дійшов до нього, повернув на другий бік вулиці й чекав. Герасим повів жінку до своєї хатки. Вона роблено хіхікала й пручалася. Вона не хотіла скандалу.

Тоді Герасим сказав їй:

– Ет, чудачка ти... йди. Що ж ти на сам делі дрофиш. Варка!.. Коли я говорю, знать, ти можиш доверица. Какий такий розговор, що жінка? Какая вона жінка? Не, Варка...

Він притягнув її до себе. Вони трохи постояли нерухомо й увійшли у ворота. Мабуть, почувши голос Герасима, Любина визирнула у вікно, сховалася й загасила світло. В чорну дірку дверей він штовхнув Варку й погано вилаявся на Любину.

А через кілька хвилин із хати вибігла Любина. Вона йшла, наче тікаючи од чогось страшного. Я не хотів зачіпати її, вона ж не помітила мене, пробігши швидко, як чорна омана. Біля зруйнованого будинку вона зупинилася, глянула навколо, зазирнула в кущі дрібної акації і сіла в тіні під стіною. Вона сиділа, поки до неї не підійшов Хома. Вони лягли.

Я рипнув дверима. Вийшов Герасим. Він був дуже п'яний і в одній білизні без сорочки. Він точивсь на коротких кривих ногах і від того живіт йому трусився, наче то був мішок з живої шкіри, в якому вода.

– Кватирант!.. Ідіть до себе, ідіть... Де Любка?.. – враз грізно спитав він. – Нема? Не нада, Варка! Слиш, Варка, вонючка ти, топай суди, – гукнув він і вдарив ногою об двері.

Те, що я побачив у кімнаті, примусило мене одступити од дверей. Варка в одній спідній сорочці, розідраній од колін у кількох місцях, з голими грудьми, п'яна до того, що не в силі була сидіти рівно, грудьми лежала на шкоринках хліба й калюжі горілки на столі й робила руками так, наче хотіла щось піймати в повітрі.

З кімнати несло потом, гарячим, нечистим, аж важким повітрям і чимось кислим.

Герасим показав на неї рукою.

– Варка... Ги-ги... – він спіймав мене за руку з наміром потягти в хату. Він був дужий і рука його була тверда, наче точена з кизилію, але він був п'яний.

Мені неважко було вирвати руку. Тоді він став осторонь, щоб не затуляти собою дверей і показав рукою на Варку так, наче з балкону показував краєвид.

– Пустіть мене в мою кімнату, – сказав я йому твердо і, подумавши, додав: – Пустіть, або я іду зараз по міліцію... Я маю деякі факти... за які вас по голівці не поглядять...

І раптом Герасим потверезішав, він наче здригнувся й, ніби одсапуючись після фізичних зусиль, промовив:

– Ідіть... а фактів нікотерих... Я тільки шутку хотів пустити для сміху... – Він пропустив мене, обережно притулившись до стінки, наче боявся, що я торкнуся його живота.

Через хвилину він, дико ревучи, співав.

Закривши двері своєї кімнати, я почув, що спів чувся не через дерев'яну стінку. Крізь неї чувся стогін... Той самий стогін, що був і вночі. П'яний спів Герасима було чути крізь двері, що виходили надвір. Здивований, я вибіг із хати.

Та кімната, де живуть вони – переділена стіною. Там дві кімнати. В одній із них щось єсть...

Надворі, за кілька кроків від порога, мене зупинила рука Герасима. Тепер він був одягнений як слід.

– Моя баба спить, Любина... і ви лягайте спати собі... слиште.

Од нього несло, як од розкупореної пляшки, але я бачив – він силкувався володіти собою.

– Пустіть... – сказав я.

– Ідіть спати, – сказав він мені.

Я знову налякав міліцією. Його рука пустила мене, як залізні лещата.

Вийшовши на вулицю, я швидко пішов просто до Любини.

У тіні за деревами нікого не було видно, але я знав, де вона. Любина лежала на траві, наче дівча, й плакала. Голова її була на колінах Хоми.

Вони злякалися мене. Вона стулила плечі, і все тіло її наче чекало, що ось-ось хтось вдарить по ньому нагаєм.

Але Хома ворухнувся. Враз він дико захрипів і підвівся. Я бачив, як метнувся його порожній рукав того, що він розмахнувся здоровою рукою. В цій руці був камінь.

Я одскочив убік.

– Це не Герасим... Чорт... Чужий.

Любина встала, очи її блищали, як чорні краплі. Хома притулив її до себе. Я чув, як колотилося йому серце. Він, плутаючись, неслухняними словами розказував мені, що думав, ніби я – Герасим. Хома хотів розсадити голову Герасимові цією штукаю. Ще одна секунда й він пустив би камінь мені на череп, бо він думав, що за Любиною прийшов Герасим. Тепер він навіть пізнає мене і дуже радий, що череп цілий.

Хома хоче забрати Любину – й завтра вона вже не Герасимова.

А зараз у нього ця штука, бо вічно той гад, після Варки і всякої сволочі, шукає Любину, а Хому одгонить, як голодну собаку. І слухається Хома і йде, як слухняний пес, бо у Герасима як-не-як – дві руки, а в Хоми – ось що. Він мотнув порожнім рукавом сорочки й ковтнув біль. Чогось було шкода цього гіганта з дитячою душею. Він мені подобався. Я взяв те, що він держав у руці. Це був важкий, фунтів у сім-десять, гострий шматок якоїсь породи, вроді залізної руди.

– На, дура, на – монатки... Провалювай, хі-хі... і не появляйся. Чортові собаки. Герасим цинічно сміється, і цей сміх котиться в п'їтмі, як важкі свинцеві кульки.

Мені хочеться встати, повалити його, звернути йому шию як воліві і бити прямо по морді.

Він стоїть кілька хвилин, аж поки щезають на вулиці лайливі слова ображеної Варки. Потім на вулицю іде й він. Він точиться, балакає з собою. Його хода і він сам нагадують орангутанга.

Хтось легко сіпає мене за сорочку. Розплющивши очі, я побачив Любину. Це вона будила мене на роботу.

– Вставайте... Вставайте... Герасима ще не було з ночі.

Вона говорить це з радістю в очах. Але через хвилину – очі її так само чорні і ховають все наче завіса. Ці слова, незнайомий мені вогник в очах, і те, що вона будить мене – примушують чекати чогось од Любини.

Через хвилину – я у сніях.

Надворі був Хома. Він радий, але в кишені в нього грудка руди. На вусах, бороді такого ж кольору, як і ця порода, – проста одверта посмішка.

Герасима не буде днів зо три; тепер він п'є. А тим часом він забирає все Любинине й тікає з нею. Любина буде його жінкою. І знову – щаслива посмішка на все лице.

Так посміхаються люди, що не ховають своїх переживань.

Герасимові вона була за жінку не по закону, бо жінка в нього єсть...

– Єсть?! – здивувався я. – Значить, Любина не жінка? Варка?..

Любина потягнула мене за рукав.

– Ні, не Варка... – говорить вона мені, й губи її тремтять... – Ви кинули б квартиру і Герасим би замучив мене. Ви гляньте... – тут вона не в силі сказати й слова. Мовчки, швидко розстібнула гудзики на блузці й показала плече, вкрите синяками.

Ураз вона заплакала. Хома підійшов, хотів узяти за руку, але лише махнув жменею.

– Брось ти... от охота... Ну брось, Люб... Чудачка: сміяця тепер, а вона – сльози... Ех ти...

– Гляньте, дивіться, – сказала вона ще раз і закотила рукав на одній руці. Вся рука була в синяках.

– Так все тіло... Що ж це – пустяки?..

Любина повела мене в свою кімнату. Я не помилився: там були двері в другу кімнату. Вона одчинила їх. Я нічого не бачив, але вже відчував, що там щось страшне.

Було зовсім темно. Несло прілою соломою, кислим немитим тілом, брудною, ніколи не митою одежею.

У кутку щось сиділо на соломі й стогнало. Я ще не міг нічого побачити. Що це? В кімнаті, схожій на порожній ящик, не було вікна. Любина широко відкрила двері. Сніп слабого світла впав на куток, але його було досить, щоб побачити все.

Я зупинився й захолов. Я хотів тікати, але хвилину не міг ні сказати слова, ні рухатись. Там на соломі сиділа людина, жінка, схожа на великого павука...

Це був один із тих феноменів, про яких я чув, але яких ніколи не бачив.

Голова цієї жінки була завбільшки з велику картоплину, довгобрана з поколупаним жовтим обличчям, як у горбатих. Вона вся важила, мабуть, не більше як двадцять фунтів, і все тіло, од шиї до ніг, не переважало однієї чвертки аршина.

Сиділа вона нерухомо, трохи звисивши набік голову – вона наче не могла вдержати її рівно – й дивилася вниз.

І більш усього мене здивували руки. Вони за розміром мали нормальні долоні й пальці, тільки одна, ліва, була в крові. І ця нормальність їх до гидкого не в'язалася з розміром павукового тіла. Від пліч же тяглися не руки, а якісь кістки, обтягнуті в шкіру прутики. Вони були довгі, як у павука-косарика. Такі ж непотрібно довгі були й ноги. Держала вона їх, як луговий коник.

Павук глянув на мене й простягнув руку, щоб я щось дав. На обличчі був вираз абсолютної безнадійності. Другу закривавлену руку жінка держала на коліні.

Я щось хотів спитати, але Любина швидко потягла мене геть.

– Це його жінка... У нього документи на неї... Вінчані у церкві...

Любина була бліда й розповідала коротко. Він возив її на базар і збирав багато грошей. Гроші пропиває. Мотьці – так звали каліку – давали багато. Ніхто не пропустить, коли не злякається. Любина ж племінниця йому... Але це не вдержало Герасима. Одного разу він зборов її і потім жив з нею весь час.

– Ця Мотька балакати не може, ходити не може. Він запре її з очей, дасть води, сухариків, хліба житнього, а вона й стогне.

– Але вона думає? Думати вона може? – спитав я.

– Думати?... Не знаю... Мабуть, вона думає, – скінчила про Герасимову жінку Любина.

Хома дивився в землю. Враз він сказав:

– Звер Герасим... Несовісно він живе з цієї калічки. Кров! Ви думаєте, чого кров? Шкіра на руці заростає, а він обмотає полотном, воно присохне; тоді він і оддере, оддере, бо з кров'ю страшніше...

Кімната бородатого Чижика

I

За Бессарабкою, біля кам'яного муру, жовтого, старого, збудованого з дрібних цеглин; біля маленької кривобокої хатки одноногого Мелентія єсть будинок Лідії Вікторівни з двома на вулицю з одного боку і в садок – із другого. Біля залізних воріт фіртку одірвано невідомо коли, і вона стоїть під капітальною стіною сусіднього, двоповерхового будинку лікаря Шварца, ніби одсуваючись од великої купи грудок битої цегли недорозібраного фундаменту. На місці грудок був також двоповерховий будинок, але вже не Лідії Вікторівни, а Інни Ричардівни, дочки її, що колись була вийшла за художника Данила Васильовича Шидловського. Цей, невідомий широким колам, художник умер, лишивши жінці двоповерховий будинок і дитину – хлопчика.

– Ми зробимо так, – сказала тоді Інна Ричардівна. – Його ми назвемо Тарасом, а коли буде дівчина, то її назвемо Лідією... хай її ім'я буде жити в твою честь... Ти в нас найбільша, найцінніша і ми з Даньєю знаємо, що значить ти... що значить мати.

По цих словах Інна Ричардівна заплакала і притулилася до матері; заплакала й Лідія Вікторівна і трохи неясно, але так, що зрозуміли й Інна Ричардівна і Данило Васильович, обіцяла одписати на Тарасика другий будинок і садок, а коли вмиратиме і коли до того часу Бог подарує дівчину, то вже на її ім'я і на Інночку одпише вона всі чотири сотні і п'ятдесят десятин землі з сінокосом, лісом і ліщиною, що в Канівському повіті.

Данило Васильович в знак найбільшої поваги, любові й щирості родинних почувань поцілував мопса Рафаеля, якого в інших умовах штовхав носком у бік, до грудей своїх притулив голови дочки й матері, поцілував спершу руку Лідії Вікторівни, потім – сиве волосся, а вже за цим – жінку спокійним поцілунком у лоба. Проробивши все це, він запер двері, витяг пляшку «Мадери» і всі вони випили по рази зі старовинних зелених бокалів.

– З цього дня, – розповідав мені й Чижикові Мелентій, – посунуло лихо за лихом на цей дім. Почалося з мопса Рафаеля. Цей статечний собака захворів на другий же день. Через тиждень, на очах у всіх, він здох. Це була середа. Лідія Вікторівна впала непритомна. Інна Ричардівна зблідла і за допомогою Мелентія підслала під тіло мопса чисту простиню, а Данило Васильович метнувся до професора Ветеринарного Інституту... Та що міг зробити хоч би й професор? Нічогосінько.

– Професоре, ви пізно прийшли; тепер медицина безсила... – продекламувала, слідкуючи за матір'ю, Інна Ричардівна.

Чоловік її дав професорові дві троячки і промовив:

– Я, власне, бачив, як він здихав, а вийшло, що ми спізналися, – подумав трохи Данило Васильович і замислено додав: – Я, власне, думав, що він здихає, а виявляється, він здох. Чорт його знає, як воно вийшло.

Але тут, із криком «Не здох, а вмер», Лідія Вікторівна впала на канапку, вкриту перським килимом, і ледве не вмерла. Піднялося таке, що Мелентій втік. Інна Ричардівна з домашньої аптечки принесла камінець од мігрені, валер'янових капель і нашатирного спирту; все це вона всунула в руки розгубленому Данилові Васильовичу, сама прожогом вибігла до спальні, щільно-щільно зачинила за собою двері й заридала...

Після сліз була всім радість, а після радості – знову сльози. Радість і горе чергуються в житті. Знала Лідія Вікторівна це і тому боялася і радості великої, і горя великого. Загалом вийшло так: у середу 14-го липня 1916-го року рівно о 12-й годині дня всією сім'єю в присутності і найближчій участі Мелентія було в садку під старим волоським горіхом поховано

Рафаеля. В середу через тиждень Данило Васильович привів тільки-но куплених, білих як сніг шпіців Буца і Вегу, сина й матір, а Мелентій у цей таки день привіз із Дніпра велику каменюку на пам'ятник Рафаелеві, що вибрати її їздила сама Лідія Вікторівна. Ще через тиждень і знову у середу от розриву серця вмер Данило Васильович Шидловський. І його також було поховано в садку. В садку між двома каштанами.

Відтоді тихими, сумними днями, під вечір у свято, Лідія Вікторівна вбирається в білу або навпаки, зовсім чорну одержу, піде в садок, посидить то на камені над Рафаелем, то на лаві біля могили Данила Васильовича. Відтоді середа – нещасний, проклятий день. Не дурно в середу збираються члени партії комуністів. Лідія Вікторівна в середу не починає тепер аніякої роботи; не радить її починати й Інні Ричардівні і всім добрим людям.

У середу, наприклад, Інна Ричардівна не купує Тарасика, не ходє на біржу праці, не продає букіністові книжок.

Ми, я і Чижик, демобілізувалися восени.

Я досі пам'ятаю кожне перше число місяця, коли ми з «каптьорки» брали Чижикову, або мою, порцію хліба за місяць (нам вистачало на день однієї порції), несли його на Бессарабку, продавали, купували удвічі дорожче білий сьогодні спечений і їли його з молоком. Там ми познайомились із Мелентієм. Тепер він був сторожем не на чотири будинки, як колись, а на всю вулицю. Але толку з роботи було мало. Мусив Мелентій скуповувати у червоноармійців хліб та робити квас.

Майже завжди хліб у нас купляв він, бо найдешевше продавали ми. А восени Мелентій за п'ять карбованців, як знайомим, обіцяв нам знайти кімнату. Мелентій не одурич. Через два тижні ми жили в Лідії Вікторівни.

Прожили ми з Чижиком там три місяці, але за ці місяці ми всі так остогидли один одному, що іноді не балакали днями. Чижик мав дурну звичку сердитися за дрібниці.

Про Інну Ричардівну можна розповісти багато дуже цікавого. Те, чого не бачив сам, я знаю з оповідань Лідії Вікторівни та Інни Ричардівни. І та і друга люблять побалакати про минуле. Багато не менше цікавого встиг побачити і я сам, уже живучи на квартирі в цих чудних хазяйок разом із Чижиком. Цей гігант, що в 24 роки мав розкішну русяву бороду, схожу на бороду капітана Гранта, тіло літом кольору міді й міцні м'язи, як у борця, в останні дні багато перетерпів од хазяйок. Він – людина спокійна – ледве не забив Інну Ричардівну. Одна мить і був би кінець життю цієї людини. Але, дякувати, мабуть, Рятуйці, цього не трапилося. Скінчилося все добре.

II

Інна Ричардівна прокинулася бадьорою. Я пам'ятаю, як ласкаво, поривчо вона поцілувала в біле вухо Вегу, що сиділа на канапці, як не по літах швидкою ходою підбігла до Буца, схопила його за передні ноги, підняла їх так, що той аж точився на задніх лапах і тричі поцілувала його в ніс. Цього ніколи не бувало. Цілувала вона тільки Вегу; Буца ж ігнорувала як пса.

А сьогодні поцілувала Буца!

– Чижик, – сказав я, – ти поглянь, які штуки викидає Інна Ричардівна. Вона тричі почомкалася з Буцом.

Чижик байдужно глянув у вікно на садок і нічого не відповів. Йому немає ніякого діла до Інни Ричардівни.

– Довго ми будемо пропадати? – спитав він і вставився у мене своїми сірими очима.

– Сьогодні знову вони будуть мішати. Осточортіло це. Я скоро буду гнати їх у шию.

Я нічого не відповів Чижикові, бо почув за дверима кроки Інни Ричардівни. Так, це вона. Вона була в білому й трохи рожева чи то од пудри, чи од свіжого, ранішнього повітря. Очи в неї блищали; мені здавалося, що вона трохи закохано дивилася на Чижика.

Ми вже знали що це. Це – ранішній візит. Знали також, про що вона зараз скаже. Так і єсть:

– Я йду в уборну... – сказала вона й швидко метнулася у вихідні двері. Це для нас було звичайним, щоденним явищем, що уникнути його не було ніякої можливості через погане місцеположення нашої кімнати.

Чижик, як і раніш при такого сорту повідомленнях, зробив на носі зморшки, неначе почув негарний дух. І таки дійсно щоранку повторювані ці слова викликали огиду й ніяковість.

І сьогодні, як щодня, ми думали, що на цьому скінчиться її візит, але ми помилились. В кімнату ще з мокрою допіру зачесаною головою увійшла Лідія Вікторівна. В руках у неї книжка в чорній обкладинці з ініціалами на корінці.

– Сьогодні середа, Чижик? – запитала вона.

– Середа, – відповіли ми разом.

Вона забула зачинити за собою двері і в кімнату вбіг Буц. Скочивши на Чижикове ліжко, він глянув на нас своїми червоними, як у трусика, очима.

– От бач, Інно, і Чижик каже, що сьогодні середа, – сказала Лідія Вікторівна, коли та раптом зупинилася в кімнаті, – значить, тобі не можна йти на біржу.

Інна Ричардівна глянула на Чижика незрозумілим для мене поглядом і промовила:

– У мене якось странно коле в спині... Мамо, Чижик, що буде, як я вмру? Ви будете, Чиж, плакати?

І мати й дочка говорять дурниці, щоб почати балачку. Вони не знали, що думали ми. Тому в словах – непевність. Вона збільшилася тоді, коли Чижик одкрив вікно, щоб побавитися з Рятуєю – собачкою звичайнісінької породи, що її годували задля Буцових потреб.

Кімната наша – нижче рівня землі; лутка у вікні майже нарівні з землею. Іноді, коли двері заперто хазяйкама, – ми лазимо у вікно, як у двері.

Лідія Вікторівна пропонує Чижикові книжку.

– Ви таки прочитайте «Дело Бейлиса»... тоді ми будемо говорити про жидів. Що балакати так? Прочитайте, потім я дам вам «Сіонські протоколи» – відтіля ви побачите, що таке жиди і їхня організація. Ет, що з вами балакати? Ясно – всі деталі цієї революції обговорені цадиками давним-давно. Чули це?

Чижик нагнувся над книжками, хоч Рятуя всіма засобами силкується звернути на себе увагу.

Я бачу, що шкіра йому червоніє, наче хтось потроху підливає в обличчя червоного.

Мене трохи дивує і тон Лідії Вікторівни, і поведження дочки, й мовчанка Чижика. Він повинен тікати та й годі. До дванадцятої йому обов'язково треба вивчити по наміченому плану з математики. Години у нас розраховані, після дванадцятої ми йдемо рубати дрова лікареві Шварцу, а тут ці нудні балачки.

Ніби прохаючи вибачення за якусь провину, Лідія Вікторівна звертається до мене:

– Вони вчора сиділи вдвох страшенно пізно і Чижикові хотілося почитати «Дело Бейлиса» – увесь процес. Це моя улюблена книжка, по якій я бачу долю людей, як на долоні.

Чижик нагнувся й почервонів ще більше. Я побачив, що йому не дуже хотілося, щоб Лідія Вікторівна говорила далі, і згадую, що Чижик справді прийшов пізно вночі.

Помічаючи, що ми вперто мовчимо, Інна Ричардівна починає жартувати.

– Ах, мамо, за віщо тільки цю дубину прозвано Чижиком?! Це ж личить йому, як слонові. Уявляю, ви підійшли до слона, до туші й шепчете на вухо: «Моє ти колібрі...»

Вона глянула на нього м'якими очима й по-дитячому, що аж ніяк не личило її літам, крутнулася з кімнати. За дверима вона співає «Чижика»: «Випіл рюмку, випіл две, зашумело в галове...»

Лідія Вікторівна Чижикові каже:

– Середа – нещасний день. Сьогодні Інна не піде на біржу і я, Чижик, не хочу йти продавати книжки, бо в середу я їх не продам. Доведеться, серце, піти вам. Ви підете, Чижик. Це, звичайно, не забобони, але...

– Піду, – глухо бовкнув Чижик.

І він справді встав, щоб іти.

Весела, безтурботна, знову вбігла Інна Ричардівна. Вона показала нам ясна, що наче почервоніли за якусь ніч. Просто перед Чижиковим носом вона простягла свої руки, долонями вниз, і защебетала:

– Подивіться. Ви бачите тут що-небудь? Тільки добре-добре придивіться... Ну?

– Руки як руки, – відповів Чижик, глянувши на пальці.

Інна Ричардівна трохи образилася.

– Ну, положим... Ви нічого не розумієте, – промовила вона вже не з таким запалом і сховала руки в кишенях спідниці.

– Гляньте ви, – простягла їх вона до мене.

Я глянув на руки й нічого не помітив. Тонкі чисті пальці, сухі; трохи наче порізна мініятюрним різцем, вкрита зморшками шкіра, з синіми жилками; підрізані, дуже куці нігті. Рука, колись викохана, рука, що її не роз'їдало мило, сода, літепло, що не мила підлогу, не держала сокири, пилки, лопати.

– Я не бачу нічого. Що таке?

– Як же ви нічого не бачите?.. Ну гляньте ще раз.

Я знову глянув. І знову, нічого не розуміючи, стис плечима.

– Чижик, пригляньтесь краще. Це має величезне значення.

Майже разом ми промовили:

– Руки як руки...

І лише встигли ми це сказати, як Інна Ричардівна нервово скрутила нам дві «комбінації» й, демонстративно гримнувши дверима, вискочила од нас геть у свою квартиру. А звідти виглянула перелякана голова Лідії Вікторівни, похиталася на жовтій, наче не вимитій від крону шії, з докором глянула на Чижика і сховалася.

– У чому справа? – спитав я Чижика.

Чижик нічого не відповів, бо сам нічого не розумів. Але враз він підвівся.

– Ні, це свинство, – спокійно, ніби доводячи мені, почав він, – ти тільки зрозумій: вчора ця нахаба продержала мене до 12 години ночі і розповідала про медовий місяць, Кавказ, голоси оперних співаків, про всяку гадость. Ти як хочеш, а я довше, ніж до кінця місяця, жити тут не буду. Здичавієш! – помалу Чижик червонів.

Щоб переконати мене, він навіть вилаявся. Кінець. Ми шукаємо іншу кімнату і віднині не робимо для хазяйок нічого. Але через півгодини ми виходили разом із кімнати і в обох руках Чижик ніс книжки в чорних палітурках – лишки книгозбірні Данила Васильовича. Біля воріт ми зустріли Мелентія. Прижмуривши око, він поздоровкався до нас.

– Книжечки несете? – в'їдливо спитав він і засміявся крізь жовті зуби, – несіть, несіть. А ті, котрі перед вами жили, виносили золото, перстеники усякі, брошки, так сказати. Да-с... Всьо барахло, котре цінніше, витаскали, а ви, значить, книжечки. Ну-ну...

Чижик зробив енергійний крок до Мелентія, наче хотів обняти його й задушити.

– Мелентій, – сказав він, – товаришу Мелентій, ганчірки нам не потрібні; плювати на них. Місце – кімната, де живе людина, має величезне значення. Погана кімната – це те ж, що вонючий оселедець, риба, прілий хліб, червиве м'ясо. Коли ви знаєте, де єсть вільна кімната, за

яку можна платити не більше, ніж за цю, то скажіть нам, а ми вам заплатимо. Ви ж нагородили нас цією каторгою?..

– Посмотримо, – сказав Мелентій – може, й найдемо. Зайдіть сьогодні на всякий slučaj...

Ми пішли в різні боки. Чижик – на Володимирську до букініста, а я – на біржу праці. Я думав про нашу кімнату. Ні! Нам конче треба тікати.

Не знаю, як Чижикові, а мені остогидли і ця Інна Ричардівна, і Лідія Вікторівна, і Буц, і паскудна Вега. Треба забирати Рятуйку і тікати. З якої речі ми повинні ставити самовара, бігати продавати книжки, рамки, недомальовані ескізи й різне сміття. Годі! Сьогодні ж повідомляємо їх, що ми кидаємо таку кімнату. Я уявляю собі: ми у іншому помешканні, робимо, скільки хочемо, не бігаємо на базар, Чижик не веде вночі Буца надвір!

Я навіть твердіше ступаю, почувуючи міць в ногах. Зараз я прийду додому, застану Чижика; зразу ж ми йдемо шукати кімнату.

Йдучи вулицею, я вдивляюся в обличчя, приглядаюся до одягу, ходи, рухів людей. Мені здається, що іноді можна вгадати, що переживає людина, куди, навіть за чим вона йде. Може, це й дурниця, але робити так подобається. По звичці я роблю це. У 17–18 роках я силкувався по обличчю взнати, наприклад, до якої партії людина належить й іноді виявлялося, що я таки вгадував.

Зараз я – демобілізований червоноармієць, що в першу чергу має одержати протягом місяця посаду, – вгадую, хто де працює, скільки одержує грошей, вгадую, якої спілки цей чоловік, або ця жінка.

Люди йдуть заклопотані й безтурботні, сумні й веселі, русяві й чорняві... Несподівано очі мої зупиняються на другім боці вулиці. Серед людей я бачу йдуть: Чижик й Інна Ричардівна.

Але як вони йдуть! Невже я помиляюся? Може, це не вони? Але ні, вони, знаю ж я Чижикову шинелю, бороду, знаю ж я жакет Інни Ричардівни. Він підняв коміра ніби боїться, щоб його не впізнали. Це – вони.

Приголомшений, я зупиняюся і бачу, що Інна Ричардівна почепилася на Чижикову руку й що йдуть вони, як люди, що мирно собі балакають про відоме лише їм. Вони про щось радяться.

Мені закортіло оббігти вулицю, вийти їм назустріч і глянути несподівано їм у вічі. Але я не зробив цього. Я побіг додому. Підозріння збільшувалося.

Усі мрії про нову кімнату щезли. Я відчув, що нашому товаришуванню щось загрожувало.

Вечоріло. Я запалив немудро влаштованого з пляшки, білої бляхи і повісма м'яких ниток каганця і сів з наміром читати. Чижика ще не було. Але читати я не міг тому, що був голодний. Шістнадцять карбованців, що ми одержували із страхкаси, було витрачено нами три дні тому. В останні дні місяця їли ми переважно м'яту картоплю з підсмаженою на олії цибулею. Потроху на Бессарабку виносили ми з наших сундучків усе, що можна продати, починаючи з білизни.

Поклавши книжку, я знову ліг. Але ось я згадую зустріч і починаю копирсатися у відносинах, що безумовно єсть між Інною Ричардівною й Чижиком.

Навіщо Інна Ричардівна показувала руки? А як вони сьогодні любенько балакали вдень. Певне, Чижик дурих мене весь час.

Я беру «Дело Бейлиса» й перегортаю сторінки. Перечитую заголовки розділів, читаю по кілька рядків. Помалу книжка захоплює мене. Читаю й перегортаю одну, другу, третю сторінку. Перегортаю ще раз і бачу вкладений, очевидно дуже давно, вже жовтий од часу шматок паперу.

Синім чорнилом на шматкові написано:

«Люба Інно! Я знаю, як Вам тяжко жити з цією людиною. Киньте свого Данила. Замість муки з ним я пропоную Вам свою любов і багатство». А внизу підпис: «Леонід». Прізвище розібрати не можна.

Я перечитую цю нісенітницю раз, вдруге. Що за дурниця?! Що за роман? Мені здалося, що я вже раз десь читав ці слова. Дивлюся уважно на папір. Він старий, але на ньому свіже чорнило. Я знаю, що цю книжку дочка і мати читають щодня. Лист цей мусить бути схований десь. І коли він у книжці, значить, його покладено туди навмисне. І враз мене душить сміх. Я знаю все. Разом з тим я згадую, що так само я вже одного разу сміявся з цього таки листа. Напружено думаю і ледве стримую сміх, щоб чого не подумала Лідія Вікторівна.

Це було на Хрещатику в кіно № 1. Ми з Чижиком, маючи неплатні квитки, дивилися картину «Всадник из пампасов».

Наче перед очима на екрані миготить напис:

«Люба Розіто! Я знаю, як Вам тяжко жити з цією людиною. Киньте його. Замість муки з ним я пропоную Вам свою любов і багатство».

Підпис – граф з англійським ім'ям, що важко запам'ятати.

Я б'юсь об заклад на що вгодно, що Інна Ричардівна записала цей дурацький лист з метою. Тепер я розумію все. Я кладу лист у книжку. «Невже вона вкрутила Чижика?» – думаю я.

Буц гавкає і біжить до хвіртки: це йде Інна Ричардівна. Підводжусь, дивлюся у вікно і бачу як швидко, одганяючи зраділого Буца, вона йде до дверей і ховається у сінях. Вона йде через кухню. Це або до мене, або в уборну. Сідаю й чекаю.

– Чижика не було? – питає вона, швидко глянувши по кімнаті й зупинивши на мені стурбований погляд.

– Ні, – відповідаю, – не було, – і бачу розгублене обличчя, місцями вкрите на носі й щоках ластовинням, що відразу робиться червоним.

– Мені так треба було його бачити, – кидає вона вже стомлено й щезає.

Я прислухаюся, як вона за дверима шепоче щось матері.

Цілу годину я чекаю Чижика. Певне, я б заснув, коли б у кімнату не увійшов Мелентій.

Він усміхається до мене лукавою бородою і питає, чи не було ще Чижика.

– Немає? Жалко, що немає, хм... Как же так, що їх немає. От тобі й на. Нікада не думав, щоб його не було, – говоре Мелентій до стіни, мнеться так, ніби він заважає своєю присутністю. – Тоді я ізвиняюся, – перепрошує він і щезає так швидко, наче що вкрав. Я навіть не встигаю спитати, навіщо йому Чижик.

Гудок на Арсеналі гуде раз – Чижика немає. Хто його знає, коли він прийде. Я залишаю ледве причиненим вікно. Гудок гуде двічі. Мені вже обридло чекати.

Утретє гудок. Надворі тихо. Люди сплять. Одинадцять годин вечора.

Прокидаюся я дуже рано. Чижик лежить на канапці, що її колись подарувала йому Лідія Вікторівна за те, що він програв їй дві партії у шахмати.

Ще тільки починає сіріти. Я не бачу справжнього кольору Чижикового обличчя, але лежить він незручно; голова йому майже звисає з ліжка, рука висить і від крові фіолетова.

Згадую: кризь сон я бачив як він влазив у вікно. Силует його постаті був схожий на великого орангутанга. А зараз він лежить, як тяжко стомлений або забитий.

Нишком я вилажу у вікно й лізу по кислиці, що ростуть у сусідньому садку. Це не була крадіжка. Нам хотілося їсти, а кислички падали додолу й гнили. Їх ніхто й не думав збирати.

Сонця ще немає, але на сході червоніє: наче працюють велетні-ковалі в казковій кузні. Ось-ось сонце вигляне краєчком нагрітого лемеша, ось-ось бризне золотом.

Кожен сучок, кожну гілку дерева я знаю. Я вже можу лазити по ній уночі. Ще тоді, як кислиці були зелені й терпкі, ми вдвох лазили і їли їх. Тепер їх досить на землі. І я не лізу на дерево. По кілька штук я збираю їх, кидаю за комір у сорочку, знову збираю і знову кидаю.

І тоді, коли сорочка надувається від кислоти, я обережно пролажу крізь дріт, що в три ряди протягнутий між стовпцями.

Мені немає чого ховатися в кімнату і я іду до могили Данила Васильовича. Аж несподівано, од хати до мене, летить Буц. Він лащить, третється мордою об ноги, стрибає, хоче лизнути мене в обличчя, раптом мов скажений біжить між деревами, знову лащить, настирливіше лізе до носа, знову жене. Він сьогодні здається ще білішим; ноги в нього міцні, жилаві, прудкі; очи великі, свіжі, як у людини після доброго спочинку.

Ось із ящика, збитого Чижиком з іржавих листів бляхи, вилазе Рятуйка. Бідна Рятуйка! Яка ж вона плоха в порівнянні з Буцом. Яка несмілива.

Вона трохи помахала хвостом, ніби вітаючись до нас, і ніяковіючи сховала його. Він не такий пишний як у Буца. Буц ганяє, сміється, показуючи білі зуби. Рятуйка сіла, мабуть, тому, що їй також треба було щось робити.

– Рятуйка, – кажу я, – ну йди сюди, хороша. Іди ж, іди, хороша собачко.

Рятуйка не йде. Рятуйка не йде, бо боїться Буца, а Буц настоївся, побачивши, що на нього не звертають уваги.

– Не підеш? Ну, то я піду до тебе... Чого ж ти не така смілива, як Буц? Ех ти... Ну, йди ж бо до мене. Цюку, цюку, цюку...

Але чого це Буц надворі? Певне, уже хтось вставав і виходив, – думаю я, – не міг же Буц почувати надворі. Міркуючи над цим, я мало не наскочив на Інну Ричардівну, що сиділа на лаві. Я ніяковію. Моє становище просто паскудне. Стою як йолоп; заспаний, невмитий. Кислиці під сорочкою висять, наче груди в товстої жінки.

– Добридень... – каже, кепкуючи, вона. – От не сподівалася... на таку зустріч.

Перед нею, біля колін, купа листів. Вона перечитує старі листи. Не поспішаючи я відповідаю:

– Добридень... Да, день буде чудовий. Повітря якесь свіже... холодок вроді...

Дивлюсь вгору на небо, на верхечки тополь, каштанів. Дивлюсь у землю з краплинками сивої роси на траві.

Очевидно, частину листів вона вже прочитала, бо вони складені купкою й лежать трохи збоку. Хвилину ми дивимося один на одного. Вона регочеться, зловивши мене з кислоти:

– Ха, ха! От комедія, а мене питають: «Яка це дрян краде кислоти?» А я, дурна, говорю: «Буц, мабуть, жере», а це ви, значить, соколики. Доведеться в домком жалітися. Обов'язково. Слухайте, ну й вигляд же у вас... Де ваші штани?..

– Нам дозволив хазяїн, – кажу я, ховаючись за листя бузку.

– Цей дім націоналізовано, сеньйор, і ви не брешіть, – вона радіє, що зловила.

Я мовчу, мені ніяк пройти до вікна. Слідкую із-за листу. Ранок поклав свою волохату, м'яку лапу й на неї. Вона ніби краща. Обличчя у неї спокійне, трохи рожеве. Враз вона аж бідніє від люті. Крізь зуби:

– Ви довго мені будете мішати? Довго, я питаю? Га? Марш звідси зараз же.

– Ну, Інно Ричардівно, ви дурно на мене гарикаєте. Я ж не винен, що так виходе у вас...

Вона встає і робе крок до мене. Вона тремтить. «Гарикати» – це ж її слово.

– Що не виходить? – аж захлинається вона, – я вас питаю, ну?! Відповідайте, кажіть, а то я вам... ізцарапаю рожу.

Вона гнівно дивиться зеленими від злості очима.

– Я нічого не знаю.

– Відповідайте! – категорично наказує вона.

– Я нічого не хотів сказати... це просто так вийшло...

Похапцем Інна Ричардівна збирає листи, складає їх у скриньку і, ображена, швидко йде до хати.

Чижикові до вечора я рішив не казати нічого. Мене цікавило, що вийде з цього. Чи скаже він мені що-небудь. Я рішив стежити, щоб врешті зрозуміти їх.

Але коли я не розумів нічого, то це саме в цей день.

Лідія Вікторівна не заходила до нашої кімнати зовсім. Так я її більш і не бачив. Інна Ричардівна ходила жовта, аж зелена з сірими плямами на щоках та шії. Була зла, як здичавіла кішка. Грюкала дверима як буря і проходила через нашу кімнату безліч разів, не дивлячись на те, що був другий хід. Чижик на обличчі зробив «ребус», не балакав ні до кого і поведився так, наче йому найменше було діла до всього. Я лежав на шинелі й силкувався щось зрозуміти в етюдах про природу людини Мечникова і хотів їсти.

Щось мусило скоїтися. Навіть Буц, наче відчував щось, бо не бігав за напівдохлою Вегою, а сидів перед нашим вікном, флегматично дивлячись на всіх.

Ураз серед дня, коли Чижикові треба було йти, Інна Ричардівна просто таки примусила його нести цілий пуд книжок букіністові. Мені вона запропонувала законопатити дірочку у водопровідній трубі, – вода капала на підлогу в самісінькій кухні. Кінчилося все гидко, – нечесно, жорстоко. Вона покликала Мелентія і звеліла винести дерев'яну койку, на якій спав Чижик, стіл і два стільці – всі меблі, що були в кімнаті. На моїх очах койку самою Інною Ричардівною було облито гарячою водою. А через півгодини двоє чужих забрали все це на возика і одвезли. Вслід за Мелентієм заклопотано побігла кудись й Інна Ричардівна. Я залишився сам, нічого не розуміючи. І подумав я на Чижика: «Чи не хотять вони втекти вдвох?..»

Годині о четвертій Чижик увіходе стомлений і похмурий. Він нітрохи не дивується з того, що в кімнаті порожньо. Йому ніби все відомо.

Через десять-п'ятнадцять хвилин з'являється й Інна Ричардівна.

Чижик – голодний. Він дужчий за мене, тому голодування відбивається на ньому помітніше. Лице йому робиться блідим, ніби зробленим із воску, а на лобі з'являються білі плями, наче хто душив тіло пальцями.

– Як діла, Чижик? – обережно, щоб викликати його на балачку, питаю я.

– Їсти хочеться... – каже він. І голос йому слабкий.

Більше я не можу видавити з нього ні слова. Мені також хочеться їсти. Я заходжуюсь чистити картоплю; запалюю, згодом, примус і чекаю, поки закипить вода.

З'являється Інна Ричардівна й гнівно дивиться на мене. Кілька хвилин дивиться на мене. Зараз вона буде казати щось. Дійсно, вона строго, одрубуючи слово за словом, каже:

– Я прошу вас винести примус на подвір'я і палити його там. Прошу не робити воні в моїй хаті. Дим крізь щілини увіходе в кімнату, де живемо ми. А в нас, вам відомо, – дитина і хора Вега.

Не хочу нічого. Досить цих сварок, досить вибриків цієї сказаної жінки. Хай буде спокій.

Мені цікаво дивитися на все це тоді, коли ти, одверто кажучи, наївся. А коли ти голодний, коли голова болить од голоду – тоді до біса ці «номера»! Не кажу їй ні єдиного слова. Кепкуй, навіжена, задержувата, ненормальна.

Вилажу у вікно й влаштовую примуса на цеглинах. Засмажена цибуля так б'є у ніс, викликає такий апетит, що, здається, проковтнув би все разом із казанком. Імо ми швидко. Кожен із нас турбується, щоб хтось не з'їв більше. Чижик притрушує намочений у воді хліб сіллю й ковтає майже не розжовуючи. Сидить він долі на ногах.

Не встигаємо ми з'їсти й половини картоплі, як двері трохи відчиняються, а потім, одштовхнуті ізсередини ногою, одчиняються зовсім. Інна Ричардівна несе казан гарячої води. Щоб не облили нас, вона ставе казан долі, проходить між стіною й нами, обертається й переносить казан майже через Чижикову голову.

В уборній вона виливає воду у ванну. Потім вона вертається. Ми переносимо картоплю ближче до вікна, щоб не заважати їй. Через хвилину злим голосом вона каже крізь двері:

– Заплюште очі, або вийдіть к бісам, я йду купатися. Ну. Будь ласка, закрийте баньки, я боса і... прошу закрийте глаза...

Її голова, розпатлана з блискучими очима, з'являється у дверях. Я думаю, що буде відповідати Чижик, а Чижик надіявся на мене. Ми мовчали.

– Я йду, – гостро кидає вона.

Я заплюшую очі й враз нишком дивлюся на Чижика, – він роблено-байдуже дивиться у казанок і їсть. Він схожий на Буца, що гризе кістку й чекає на Рятуйку.

Наївшись, він кидає на плечі шинелю, натягає на голову тісного кепа, закурює і, нічого не кажучи, вилазе у вікно.

У кімнаті я сам. Помалу мною опановує спокій. Зараз я можу поміркувати, спокійно почитати етюди Мечникова, менш помріяти про майбутню нашу кімнату. І я читаю, читаю.

Я так зачитався, що не почув, як у кімнату вбігла Вега.

Це була стара, невдало обстрижена Мелентієм і дуже вонюча собака. Вона скоро мусила здохнути. Лідія Вікторівна помилялася, кажучи, що Вега вмре після неї. Де там! Лідія Вікторівна ще буде жити, а от Вега скоро простягнеться.

Я не дихав, коли мені траплялося проходити через кухню наших хазяйок, тому що поганішого духу, ніж од Веги, часу, якихось ліків і цілий тиждень невинесених помиїв, бути не може.

– Пішла геть, Вега! – говорю я голосно. – Чуєш, Вега, од тебе погано несе? Пішла геть. Ти – собака, не розумієш мене. Так от знай: я не голодний, а тому не лютий зараз. Так, так... годину тому я дав би тобі по потилиці та й годі, а зараз балакаю з тобою, як... у всякому разі ти культурніша за Рятуйку...

Але мого лагідного тону Вега не розуміє. Понюхавши шинелю, вона мляво йде в куток і лягає на мою одежу.

– Ну, це вже свинство з твого боку так поступати, – запевняю я її і чую, що вже пече злість на це падло. – Пішла геть! – кричу я на неї й не дуже штовхаю її чоботом.

Вега лежить, ані ворухнеться. Я штовхаю дужче; вона лежить. Тоді я знімаю ремінь і боляче б'ю її по старій шкурі один раз. Вега жалібно скиглить. Не встигає вона дочвалати до дверей, як у кімнату мов вихор влітає Інна Ричардівна.

– Хам! – кричить вона несамовито. – Ах, ти ж хам! – наступає вона на мене...

Я знаю, що вона битися не буде, і не розумію, чого тоді так несамовито підводе свої скажені очі вона до мене.

– Навіщо собаку б'єш, невинну собаку? – аж розривається вона. – Па-адлец!!!

Її очі вилазять із лоба, вона стискує жмені так, що пальці робляться білими. Вона силкується знайти потрібні слова, ковтає слину і враз випалює:

– Вона свята проти вас хамів!

І зразу ж стигне, помітивши, що сказала дурницю.

– Не пускайте цю смердючу здохляку в кімнату, де живуть люди... і потім я... не так вже боляче вдарив Вегу.

Чи від люті, чи від чого іншого на очах у Інни Ричардівни сльози. Вона нахиляється до Веги, що лежить так, наче їй, старій, статечній собаці, що багато побачила на своєму віку, собаці, що поважає себе, вихованій собаці, – соромно дивитися на нас, людей, – і цілує її безліч разів у ніс. Потім, вона тягне за ноги напівпаралізовану Вегу до себе в кімнату.

«Погана кімната – те ж, що зіпсоване м'ясо для людини», – згадую я слова Чижика. Будь проклята кімната за Бессарабкою біля кам'яного муру!

Я вдягаюся і також виходжу з хати.

Без мене Чижик зв'язав книжки, склав сорочки, онучі й білизну в один вузол і десь шез. Мені лишається розіслати шинелю і лягти спати. Лежу я із заплющеними очима з півгодини. Надворі уже темно.

Чижик увіходе через кухню. Це чує Інна Ричардівна. Вона зразу ж з'являється. Мені здається, що вони змовилися зійтися хвилина в хвилину. Вона веде Буца.

– Ви прийшли, Чижик? – ніжно питає вона, але так тихо, що я ледве чую.

– Раз балакаєте зі мною – значить, прийшов, – відповідає Чижик.

– Поведіть Буца пісяти в садок... – каже вона так голосно й роздратовано, що я здригаюсь.

Чижик силкується вдати з себе спокійного. Він, мабуть, зціпив зуби. Але враз він підводиться й умокаючи гукає Буца.

– Ходім, Буц... на, на, на! Ідемо!..

Він вилазе у вікно і за ноги витягає в садок Буца. Вони в тіні. Раптом Буц починає несамоовито верещати. Я чую, як Чижик рукою б'є по ньому, як по подушці. Буц, наляканий незрозумілим поводженням, верещить дико, видно виривається, ним опанував жах.

Інна Ричардівна підбігає до вікна й збентежена нервується; вона зла, як вовчиця. Чижик у садку свистить і грудкою шпурляє в дошки сараю. Через хвилинку він з'являється у вікні і майже кидає у хату Буца. Буц, одсахнувшись од Чижика, лащиться, жаліється Інні Ричардівні на щось, скиглить.

– Ви пороли Буца?.. – голос її тремтить. – За що ви били його?

– Я?! Що ви... Я не бив його...

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.